

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет**

РУДАКЕВИЧ О. М.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИНЦИП:
ЕТНОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІЇ**

Монографія

**Тернопіль
Видавництво Тернопільського
національного економічного університету
“Економічна думка”
2009**

*Світлій пам'яті моїх батьків – сільських учителів –
Марії Володимирівні та Михайлу Йосиповичу Рудакевичам,
які були щасливі, що дожили до незалежної України,
і глибоко переживали перипетії національного відродження,
присвячую*

ББК 66.094
УДК 323.1
Р 83

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 5 від 29 серпня 2009 року)*

Рецензенти:

Головатий М. Ф., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук (Міжрегіональна Академія управління персоналом);

Колодій А. Ф., доктор філософських наук, професор (Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України);

Онїщенко І. Г., доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України (Європейський університет).

Рудакевич О. М.

Р 83 Національний принцип: етнополітична концепція нації: Монографія. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ “Економічна думка”, 2009. – 292 с.

ISBN 978-966-654-239-0

У монографії розкрито етнополітичну концепцію нації, в основі якої обґрунтований автором національний принцип. Спираючись на нього як на закономірність діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму на певному етапі розвитку людства, з’ясовано сутність національного феномена, механізми його зародження й розвитку, процес формування основних форм націй у сучасному світі. В роботі здійснено аналіз етнополітичних процесів в Україні, зроблено висновки про закономірний характер формування етнополітичної моделі модерної української нації.

Для політичних діячів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними питаннями націотворення.

Автор висловлює щире подяку підприємцеві із села Руське Поле Тячівського району Закарпатської області Василю Васильовичу Патянику за спонсорську допомогу у виданні монографії.

УДК 323.1
ББК 66.094

ISBN 978-966-654-239-0

© Рудакевич О. М., 2009
© ТНЕУ, 2009

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Етнічність і культура: спільне, відмінне, взаємозв'язок....	19
Розділ 2. Теоретичні основи самоорганізації етнічних спільнот	40
Розділ 3. Національний принцип самоорганізації соціуму	79
Розділ 4. Національна культура, її сутність і роль у націогенезі ...	121
Розділ 5. Український соціум: стан і перспективи національного розвитку	150
Розділ 6. Шляхи формування політичної культури модерної української нації	178
Загальні висновки	240
Література	246
Додаток. Хронологія руйнування чужинцями політичної та етнічної самоорганізації української нації після Переяславської угоди Гетьмана Б. Хмельницького з Московією і до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.	267
Предметний покажчик	275

ВСТУП

Україна перебуває в ситуації схожій на ту, в якій була Італія після 1861 р., коли з різномірного, розмежованого ще недавно чисельними феодальними кордонами населення, необхідно було сформувати націю в рамках новоствореної соборної італійської держави.

Яким шляхом піде процес розбудови модерної української нації? Більшість наукових експертів, зважаючи на постколоніальний стан титульного українського етносу та поліетнічність вітчизняного соціуму, визнають доцільність реалізації політичної моделі нації (І. Кресіна, В. Крисаченко, М. Обушний, М. Пірен, М. Степико, О. Хорошилов та ін.¹). Партійні еліти демонструють багатший спектр проектів націогенези: від суто етнічного – до політичного, а в проміжку між ними передбачають і змішані моделі національної спільноти. Проте, і науковці, і політики не мають консолідованого погляду на сутність нації та її різновиди.

Зауважимо, що у вітчизняній етнополітологічній літературі залишаються поза увагою два важливі аспекти цього питання. По-перше, йдеться про те, що ідея модерної нації та ідея народного суверенітету, демократії сформувались в ході Великої Французької революції і були органічно взаємопов'язані. По-друге, для того, щоби члени національної громади стали цілісним, консолідованим суб'єктом демократії, необхідне формування єдиного комунікативного простору, який базується на спільності мови, суспільно-політичних цінностей і правових норм. Розуміючи це, яacobинці в свій час по-

¹Див.: Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. – К., 2006. – С. 327–352; Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія. Довідник. – К., 2004. – С. 436–439; Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: Навч. посібник. – К., 2007. – С. 72–85; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К., 2004.; Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 9–20; Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 23–30 та ін.

ставили мету сформувати систему шкільництва, яка перетворила би Францію в одномовну спільноту.

У науковій літературі французьку націю прийнято характеризувати як політичну і наводити її як класичний приклад цього типу спільнот. Однак чи правильно це, адже формування такої нації вимагало не лише політичних, а й культурних (етнокультурних) перетворень? Ще під час революції у Франції проявили себе три різні базові концепції нації, які не перестали бути актуальними й сьогодні:

- концепція народного суверенітету, тобто нація як юридична особа, сформована суспільством індивідів, чиє життя регулюють одні і ті ж закони;
- робесп'єрівське розуміння нації як співтовариства патріотів, які борються за свободу, тобто духовна єдність на основі прагнення до досягнення вершин прогресу людської історії;
- центриська територіальна концепція, що включала в себе теорію природних границь Республіки Дантона і Карно, в рамках якої революція виявляла себе як стрімке і хаотичне відродження честолюбивих французьких спрямувань².

Можливо, ідеальним зразком політичної нації є американська нація в США? Але й там для її розбудови, крім політичної революції, що породила суверенну державу, необхідно було створити засади спільної культури, починаючи від мови загальнодержавного спілкування і, закінчуючи особливостями філософського мислення, на що вказував Алексіс де Токвіль³.

Закономірно постає питання: чи може в принципі існувати нація, що базується лише на політичних, нехай і демократичних, засадах? З іншого боку, вимагає відповіді питання: чи може існувати нація на суто етнокультурній основі?

З початку XIX ст. у націології запанував концептуальний дуалізм регіонального характеру. Науковці й політики Західної Європи та Північної Америки дотримуються політичної версії

² Див.: Тульчинская Т. В. Идея нации в политической культуре (исторический опыт Франции) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 1996. – № 4. – С. 50.

³ Див.: Токвиль А. де. Про демократію в Америці: У 2-х т. / Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена. – К., 1999. – С. 341–401.

націоналізму, а Центральної і Східної Європи – етнічного. Час від часу спалахує полеміка про те, на чийй стороні правда, тобто яка з націй істинна: політична чи етнічна? Ця розбіжність поглядів давно втомила диспутантів, і вони змирилися з тим, що кожен з них має свій резон. Однак, якщо існує один базовий термін «нація» для позначення різного типу спільнот, то й сутність відповідного явища повинна бути однією. В іншому випадку, кожна нація є спільнотою принципово іншого характеру, яка має власну сутність, структуру, функції тощо. Чому б не вивести, крім західної та східноєвропейської моделей нації, ще й азійський, африканський чи південноамериканський типи нації? Тому не заперечуючи специфіки націй у різних регіонах світу, особливо тих, що належать до різних цивілізацій, і кожної з націй зокрема, все-таки варто продовжити дослідження цього питання, долаючи усталені стереотипи, ідеологічну упередженість та теоретичний нігілізм.

Придивимося уважніше до націогенетичних процесів в Україні та інших пострадянських державах.

У суверенній Україні досі відсутня офіційна державна концепція етнонаціональної політики та побудови нації, хоч наукові установи та окремі етнополітологи неодноразово пропонували офіційній владі проекти цього важливого програмного документа⁴. Від виборів до виборів активізується робота політичних партій з обґрунтування стратегічних і тактичних положень етнонаціональної політики в Україні. Ці ідеї, як правило, стають базовими аргументами гострої політичної та ідеологічної боротьби, яка ще більше роз'єднує українців. У Конституції України йдеться про два основні суб'єкти історичного процесу: “українську націю” в суто етнічному сенсі цього поняття і “Український народ” як сукупність “громадян України всіх національностей”⁵. Останній

⁴ Див., напр.: Свтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997. – С. 210–215; Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.

⁵ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Зі змінами, внесеними згідно із законом №2222-IV від 8.12.2004. – Харків, 2006. – С. 3, 5.

термін пишеться з великої букви, щоби підкреслити статус поліетнічного народу як суверена політичної влади. Очевидно, наявність цих двох термінів у основному законі України, з одного боку, свідчить про певний компроміс, якого було досягнуто в червні 1996 р. між різними політичними силами, коли приймалась Конституція країни, а з іншого, – засвідчує наявність певних проблем: 1) Якщо існує українська нація, на основі якої створено суверенну державу, то навіщо говорити про якусь нову націю? 2) Чи можна увесь народ України позначати терміном «нація», як це було у Франції після 1789 р.? 3) Якою має бути політика української держави щодо малочисельних корінних народів та національних (етнічних) меншин, що проживають на її території? Яких змін має зазнати нинішній український народ (спільнота громадян держави), щоб стати цілісним і повноцінним національним організмом?

Більшість науковців, особливо представників так званої офіційної науки, як уже зазначалося, обґрунтовують необхідність розбудови в Україні нації політичного типу, яку ще називають громадянською, територіальною нацією або нацією-державою. З подібними ідеями виступають ліберальні партії України, частина з яких перебуває при владі. Такої думки дотримувались і дотримуються президенти суверенної української держави – Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко, хоч їхні позиції різняться. В. Ющенко, зокрема, в одних випадках говорить про українську політичну націю як майбутнє українського народу, а в інших – як про реальність. При цьому він намагається доповнити ідею політичної нації (політичної спільності) ідеєю спільності культурної. Так, у промові, виголошеній у День Незалежності 24 серпня 2007 р., Президент заявив: «Ми – єдина нація. Це константа. ... Політичні погляди (громадян – О. Р.) можуть бути різними, політична нація і держава – спільна для всіх». Дещо згодом промовець сказав: «Я вірю в Україну, де панує український дух, де виразний національний характер, де – одна державна мова»⁶. Більш конк-

⁶ Ющенко В. Промова до Дня Незалежності 24 серпня 2007 р. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://ukrainecz.blogspot.com/2007/08/blog-post_642.html

ретно щодо культурної основи нації В. Ющенко висловився на IV Всесвітньому форумі українців: “Нам потрібен цілісний культурний простір України, що спирається на українську національну ідентичність, – від Донецька до Львова, від Чернігова до Севастополя...”⁷.

Серед авторитетних представників української еліти, хто вважає, що в Україні нині недоречно говорити про існування політичної нації, наполегливістю вирізняється віце-президент Національної академії наук України, народний депутат України кількох попередніх скликань Верховної Ради П. П. Толочко. “В Україні, – підкреслює він, – відсутня єдина нація... Є український народ, але немає політичної української нації. Не слід путати етнос і націю. Нація – це не етнічна, а політична категорія, що об’єднана однією національною державною ідеєю...”⁸. Залишається незрозумілим: український народ – це тільки етнічні українці, чи всі громадяни держави і чи визнає академік існування сьогодні української етнічної нації, завдяки якій, як зазначається в Конституції України, постала суверенна держава?

Втім, в Україні є науковці, які ведуть мову про комбіновану чи змішану модель нації за способом її формування та суттю – про українську етнополітичну націю як певну реальність та майбутнє українського соціуму (В. Кафарський, А. Колодій, Л. Шкляр та ін.⁹); до них належить і автор цієї монографії¹⁰.

⁷ Ющенко В. Україні найбільше потрібна політична стабільність: З промови на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 р. // Урядовий кур’єр. – 2006. – 22 серпня.

⁸ Толочко П. П. Есть украинский народ, но нет политической украинской нации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anti-orange.com.ua/article/history/66/5314>

⁹ Див.: Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 44–54; Колодій А. Нація як суб’єкт політики. – Львів, 1997.; Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації // Генеза. Історія. Політологія. – 1997. – № 1. – С. 225–233 та ін.

¹⁰ Див.: Рудакевич О. М., Гутор М. С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – Київ – Тернопіль, 1998; Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі: Зб. наук. праць. – Тернопіль – Бахчисарай, 2006. – С. 446–451; Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: Навчальний посібник. – Тернопіль, 2006. – С. 119–131.

Одним із перших етнополітологів України, хто розпочав аналіз співвідношення етнічного та політичного чинників у генезі та існуванні національних спільнот, став Л. Шкляр. Він, зокрема, дійшов висновку, що, по-перше, європейські моделі державо- і націогенези мають не суто територіальний, як у США, характер, а етнополітичний чи енотериторіальний; по-друге, можна говорити про своєрідну дворівневу структуру української нації, яка поєднує політичний та етнічний аспекти: “політичний, що означає рівність між поняттями нація і держава, та етнічний, тобто те, що домінуючим у державі є український етнос, іменем якого названо державу”¹¹. Така формула націогенези та націобуття набуває дещо спрощеного характеру, оскільки політичне зводиться лише до держави, а етнічне – до домінування титульного етносу.

На погляд відомого вітчизняного етнолога В. Кафарського, “помаранчева” революція засвідчила, що у світі існує нація європейського типу – українська, яка здатна ефективно захищати свої інтереси. “...Українська нація, – вважає дослідник, – відродилась як нація етнополітична і саме на етнічній (по-силеній політичним чинником) основі має відбуватись її подальший розвиток”. Якщо на формування політичної нації впливає політична воля, цілеспрямований рух до поставленої мети, то “етнополітична нація розвивається завдяки єдності духу (зв’язаного ментального життя), спільного вільного вибору, політичної рівності та етнокультурної гетерогенності, що унеможлиблює формування політичних субкультур”¹².

Зазначимо, щодо ідеї поєднання етнологічної та політичної теорій нації деякі вітчизняні дослідники ставляться критично. Так, І. Кресіна відстоює політичну модель модерної української нації і зазначає: “Спроби компромісу (йдеться про «спробу поєднати головні пріоритети етнічної та політичної концепцій нації і відповідних моделей» – О. Р.), на нашу думку, не мають продуктивної основи. Адже одна справа сума ознак у теоретичному визначенні нації і зовсім інша – концепція на-

¹¹ Див.: Шкляр Л. Цит. праця. – С. 227, 229.

¹² Кафарський В. Цит. праця. – С. 53.

ції, що має стати основою етнополітики держави, низки законодавчих актів, документів теоретичного і практичного характеру”¹³. Дослідниця вважає, що із «синтетичної» концепції нації може впливати формула: “український народ = українська нація + національні меншини”, а “відтак можемо час від часу спостерігати відновлювані гасла “Україна для українців!”. Краща, на погляд І. Кресіної, формула: “українська нація = всі етнічні спільноти, що проживають на території України і вважають її своєю Батьківщиною”. І далі: “Тоді визначальним чинником і головною ознакою національної ідентичності буде не кров, а самосвідомість і політична воля. І тоді з повним правом називатимемо українцями і українця М. Грушевського, і росіянина М. Хвильового (Фітільова), і єврея Й. Гермайзе, і поляка В. Липинського та ін. Це шлях до громадянської і національної злагоди, до справжнього торжества української національної ідеї”¹⁴. З позиції автора незрозуміло, по-перше, чому етнічність – це в першу чергу “кров”? А, по-друге, чому чинником єднання може бути тільки політичний фактор? Помилково вважати, що росіяни, молдаване чи євреї мають намір і надалі проживати в Україні лише через політичні обставини та їх політичну волю. Навпаки, політичні обставини нині дають змогу реалізувати право вибору: залишатися в Україні, чи виїхати на історичну батьківщину. Але чомусь дуже мало громадян неукраїнської національності виїжджають за кордон.

Що стосується побудови теоретичних схем, ми, звісно, проти довільного поєднання різних ідей і принципів. Зміст теоретичних моделей має виводитися з логіки життєвих процесів, а не з наперед заданих правил. Інакше це уподібниться до ідеологічної конструкції: нав’язування певних стратегій, теоретичних схем, які уявляються корисними і доцільними.

Як оцінюють стан і перспективу національного будівництва в Україні зарубіжні дослідники?

Британський учений Е. Вілсон – автор монографії “Українці: несподівана нація” (2000) – зауважує, що створення не-

¹³ Кресіна І. Цит. праця. – С. 344.

¹⁴ Там само.

залежної української держави у 1991 р. стало великою несподіванкою для західних урядовців, науковців і промисловців. Це пов'язано з тим, що Україну у світі вважали малоімовірним кандидатом на нову національну державу, з огляду на притаманні їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне різноманіття. Однак ця “несподівана нація все ж є нацією, – підкреслив Вілсон, – не більшою і не меншою мірою, ніж багато інших...”¹⁵. Оскільки нації “формується обставинами, нагодами та можливостями”, учений вважає, що важко сказати, яким шляхом піде розвиток української нації.

Інший західноєвропейський дослідник, німецький учений А. Вітковскі на основі дослідження пострадянської України опублікував працю “П’ятирічка без плану. Україна: 1991–1996. Формування національної держави, економіка, еліти” (1998). На його погляд, поява суверенної України – результат національного консенсусу (“історичного компромісу”) між трьома основними рушійними силами того часу – національним рухом, партійною номенклатурою і страйкуючими шахтарями Донбасу. Взагалі, вважає Вітковскі, формування національних держав і надалі залишається головною проблемою великих спільнот, і розпад Радянського Союзу вражаюче це підтвердив. “При цьому мова йде про приведення до політичної згоди території, населеної суспільною групою, яка робить легітимною владу в середині цієї території, тобто націю”¹⁶.

В усіх конституціях пострадянських республік носієм суверенної влади зафіксовано громадян держави, однак, як і в Україні, громадянство не ототожнюється з національною належністю, тобто ідея демократії тут не співпадає з ідеєю нації, як це було у Франції наприкінці XVIII ст. На пострадянському просторі науковці і політики тяжіють до етнічної моделі нації. Цьому сприяє не лише власний досвід побудови націй, а й досвід етнонаціональної політики в СРСР. Хоч марксизм-ленінізм виробив власну концепцію нації, яка за визна-

¹⁵ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Г. Гончаренко та О. Грицяка. – К., 2004. – С. 9.

¹⁶ Вітковскі А. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты. – К., 1998. – С. 16.

чальний чинник націогенези брала спільність економічного життя, що настає з переходом народів від феодалізму до капіталізму, а згодом і соціалізму, та поділяла нації на капіталістичні й соціалістичні, союзні та автономні республіки, які утворили федеративну державу – Радянський Союз, було розбудовано на етнічному принципі.

Радянська Росія як базове державне утворення СРСР з розпадом радянської імперії залишилася федеративною державою, сконструйованою за ідеологічними настановами комуністичних вождів. Нині вона включає 89 суб'єктів федерації і офіційно іменується багатонаціональною. У ст. 3 Конституції Росії зазначається: “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є багатонаціональний народ”, а в ст. 26 цього ж документа підкреслено, що “кожен має право визначати і вказувати свою національну належність”¹⁷. Щодо мови, то ст. 68 Конституції РФ визначає: “Державною мовою Російської Федерації на всій її території є російська мова”, і “республіки можуть встановлювати свої державні мови”¹⁸. У Росії діє закон “Про національно-культурні автономії”, прийнятий у 1996 р. Щодо перспектив етнонаціонального розвитку Росії, думки у представників еліти, як і в Україні, розходяться. Президент Б. Єльцин у 1994 р. вперше сформулював як перспективну мету – формування російської громадянської нації, яка по-різному була оцінена в суспільстві. Наприклад, відомий російський політик Р. Абдулатіпов написав відкритого листа Б. Єльцину зі звинуваченням деяких “безнаціональних” учених і політиків, які “підсунули президенту західну ідею нації як спів громадянства”¹⁹.

До так званих “безнаціональних” учених і політиків, очевидно, віднесено В. Тішкова – члена кореспондента РАН, директора Інституту етнології та антропології РАН ім. М. М. Міклухо-Маклая, голову комісії з толерантності і сво-

¹⁷ Конституция Российской Федерации [Извлечение] // Тураев В. А. Этнополитология: Учеб. пособие. – М., 2004. – С. 208, 210.

¹⁸ Там само. – С. 210.

¹⁹ Цит. за: Тишков В. Российская нация как состоявшийся проект. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.kz/publications/article418.htm>

боди совісті Громадської палати Російської Федерації. Він рішуче виступає проти того, щоб “уявляти народ, який живе у державі і якому належить ця держава» – етносом. Таким, на його погляд, може бути “співгромадянство, територіальна спільнота, тобто демос, а не етнічна група”. Однак, якими мають бути мова і культура цього співтовариства? Очевидно, російська. “Президент В. В. Путін, – підкреслює науковець, – повернувся до об’єднуючої і єдино точної дефініції головного суб’єкта влади, політики й управління – поняття російський народ і російська нація, які є за своєю суттю синонімами”²⁰. Отже, російська нація – це уже реалізований проект. Саме так називається стаття В. Тішкова, яку цитуємо.

Опонент В. Тішкова О. Неменський стверджує, що “без російської етнічності як форми самосвідомості росіян неможлива російська політика, спрямована на зміцнення і розвиток російської нації і державності”²¹. Однак він вважає, що не варто змішувати етнокультурну етнічність з “кровною етнічністю” (спільністю крові). “Етнічність, будучи формою самосвідомості культурно-мовної спільноти, яка має своє ім’я, пам’ять про свою спільність, свою долю, своєрідність своєї культури, є необхідним *джерелом національної самосвідомості*, його основою і його обґрунтуванням. Навіть нації, які усвідомлюють себе як громадянсько-територіальні, не створені поза нею і без культурно-мовної цілісності існувати не можуть”²².

Теоретичні й практичні проблеми і неузгодженості в поглядах на націю спостерігаються і в країнах далекого зарубіжжя, не дивлячись на те, що чимало з них вважаються зрілими націями і демократіями. Так, у країнах, де культивуються модерністські теорії нації, існують проблеми з феноменом етнічного відродження – “пробудженням” до політичного життя здавалося б давно асимільованих народів, сепаратистські рухи, етнічний екстремізм тощо. З іншого боку, модерністські мо-

²⁰ Там само.

²¹ Неменский О. Русократия [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article19554.htm>

²² Там само.

делі націогенези не дають бажаного результату в поліетнічних державах, особливо тих, де проживають корінні народи. Тому, сьогодні назріла потреба критично переосмислити модерністський підхід до тлумачення феноменів нації та націоналізму. Таку спробу здійснював англійський етносоціолог Е. Сміт.

У монографії “Нації та націоналізм у глобальну епоху” (1995) другий розділ під назвою “Модерністська хиба” автор присвятив аналізу теоретико-методологічної обмеженості модернізму²³. Учений доводить, що модерністські теорії нації неспроможні науково пояснити ряд явищ. Зокрема, він ставить запитання: Чому національні почуття та ідеї появляються у народів ще до настання епохи націоналізму? Чому утворення державних інституцій не гарантує культурної ідентифікації населення з державою, цінностями, які вона культивує? З чим пов’язаний динамічний, вибуховий, подекуди ірраціональний характер етнонаціональної ідентичності й етнічного націоналізму? Чому модерністи зосереджуються в основному на маніпуляції еліт масами, а не на динаміці спонтанної масової мобілізації народу, яка відбувається на основі внутрішніх мотивів? Чому стільки людей готові боротися й покласти життя заради етнічних спільнот, чия боротьба видається приреченою та ін. Е. Сміт робить висновок, що “міф модерної нації треба вважати тим, чим він є, – напівідеологічною теорією націй і націоналізму, яка відповідає модерним настановам і потребам, особливо мобільної, універсалістської інтелігенції, для якої нація-держава – лише сходинка на шляху людства до глобального суспільства і культури”²⁴.

На критику заслуговує також позиція прихильників етнічних концепцій нації, які пов’язують етноспільноти здебільшого з нижчими і дополітичними рівнями соціальної організації. Так, учений із США К. Вульф стверджує, що для розуміння суті сучасного націоналізму можна побудувати уможлядну схему, в якій етнічні групування розміщені на ниж-

²³ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2006. – С. 49–76.

²⁴ Там само. – С. 65–65.

ньому рівні, а національні поділи розташовані вгорі. “Після сім’ї чи будь-якого іншого родового об’єднання, – зазначає він, – базовою соціальною групою є етнічна група. Її члени мають спільну культуру і, як правило, мову, спільну історію і справжнє або вигадане етнічне походження... На противагу цьому, нація є політичним об’єднанням, що може бути, а може й не бути культурно чи етнічно однорідною – звідки необхідність розглядати її як верхній рівень у нашій схемі”²⁵.

Мета нашого дослідження – концептуальне осмислення сутності і природи нації, яка б на новому теоретико-методологічному рівні поєднала політичну й етнологічну теорії нації і дала змогу сформулювати базову універсальну модель національної спільноти, на основі якої можна здійснювати дослідження реально існуючих націй, типологізувати їх тощо. Ведучи пошук інтегральних підстав, автор дотримується традиційної для вітчизняної етнології та етнополітології парадигми, згідно з якою нація розглядається як стадія етнічної зрілості соціуму, її вища форма, яка, з одного боку, увібрала в перетвореному і підпорядкованому вигляді принципи і закономірності історично перших таксонів етнічності – племен і народностей, а з іншого – істотно відрізняється від попередніх стадій і форм²⁶.

Формування нового погляду на національний феномен вимагає, перш за все, переосмислення сутності етнічності та розкриття сенсу етнічної самоорганізації. Тому перші два розділи монографії присвячені розгляду сутнісних рис та структури етнічності, її співвідношення з культурою та обґрунтуванню етнічного принципу самоорганізації *homo sapiens*. Важливою теоретико-методологічною проблемою є також осмислення сенсу і форм політичної самоорганізації соціуму. На основі концептуального уявлення про етнічну та політичну самоорганізацію, автор робить спробу співставити їх, діалектично поєднати і сформулювати національний принцип як

²⁵ Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 495.

²⁶ Див. напр.: Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія. Підручник. – К., 2006. – С. 109–123; Картунов О. В. Вступ до етнополітології, – К., 1999. – С. 119–121.

базову закономірність формування і функціонування націй та практичну настанову, адресовану суб'єктам історичного процесу щодо свідомої участі в розбудові нації. Окремо розглянута сутність, структура і роль культури в націогенезі, простежено поширення дії національного принципу на цей феномен. В останніх розділах монографії проаналізовано актуальні проблеми вітчизняної націогенези, в т. ч. роль політичної культури в процесі формування модерної української нації. Приступаючи до цієї роботи, зважимо на слова Л. Гумільова про те, що “в науці про етнос багато-що потрібно переосмислити і від багато чого відмовитись”²⁷.

²⁷ Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. – М., 2003. – С. 208.

РОЗДІЛ 1

ЕТНІЧНІСТЬ І КУЛЬТУРА: СПІЛЬНЕ, ВІДМІННЕ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Концепції нації, які домінували впродовж останньої третини ХХ ст., на наш погляд, недооцінювали етнічного чинника у формуванні та функціонуванні національного феномена. Цьому вони завдячують, перш за все, авторам і популяризаторам так званих модерністських теорій нації, зокрема Гансу Кону (1891–1971) – відомому американському досліднику, автору і науковому редактору більше 50 праць з історії націоналізму. Він, стоячи на ліберальних позиціях, пов'язував “добу націоналізму” лише з Американською та Французькою революціями, які проголосили ідею народного суверенітету, що лежить в основі політичної теорії нації. У праці “Ідея націоналізму” (1944) Г. Кон розглядав етнічність як абсолютно неприйнятну ксенофобську позицію. “Це неприхильне ставлення до етнічності, – як зауважує американський історик Кен Вульф, – пережило Кона”. Воно проявляється в тому, що етнічність часто трактується як обскурантська “віра”, “яка наражає на небезпеку загальнолюдські цінності”, які мають бути пріоритетними у сучасному світі²⁸.

Критичне ставлення до ідеї етнічності, заперечення її позитивного гуманістичного та демократичного потенціалу спостерігається і на пострадянському просторі. Російська дослідниця З. В. Сікевич, вивчаючи стан міжнаціональних відносин у різних регіонах колишнього СРСР, зробила висновок, що один із найважливіших показників їхньої стабільності – рівень етнічного ризику, під яким вона розуміє ймовірність негативного впливу етнічного чинника на стійкість соціальної системи і виникнення небажаних наслідків у випадку прийняття тих чи інших владних рішень²⁹. Однак, чи можна

²⁸ Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 495.

²⁹ Див.: Сікевич З. В. Национальное самосознание русских. – М., 1996.

нейтралізувати або заборонити етнічність, етнічні почуття та ідеали, як це намагається зробити В. Тішков, який заявляє: “На мій погляд, у Росії прийшов час усунути лексику етнонаціоналізму”. Розмірковуючи про етнічність, він пише, що “академічне співтовариство породжує не лише суспільну нетерпимість, погане управління і трагічні колізії, але й фальшиві форми солідарності і небажані антагонізми в суспільній сфері”³⁰.

У чому ж сутність і дійсна роль етнічності та як вона співвідноситься з культурою й іншими атрибутами соціального?

Відомо, що давньогрецьке слово “ethnea” спершу використовувалось для йменування інших (чужих) людей – периферійних племен і народів, які відрізнялись від греків способом життєдіяльності та нижчим рівнем розвитку, тоді як греки для самоназви вживали словосполучення “genos Hellenon”. Так, наприклад, поступав Аристотель у своїй відомій праці “Політика”³¹. Подібна практика збереглась і в новітню добу в США, де словом “ethnic” називали іммігрантів, а за білими англосаксонськими протестантами був зарезервований більш респектабельний термін “nation”³².

Зазначимо, що в англійській мові слово “ethnic” – прикметник, який означає “етнічний”, а відповідного іменника в цій мові немає. Тому англійський учений Е. Сміт для позначення етнічних спільнот (етносів) вживає французьке слово “ethnie”, виділяючи його курсивом як чужоземне³³. У статті “Що таке етнічність”, яку він написав спільно з Дж. Гатчінсоном, зазначається, що “терміни “етнос” (“ethnie”) та “етнічний” (“ethnic”) ми будемо застосовувати однаковою мірою як до більшостей, так і до меншин, як до корінних (host) народів, так і до іммігрантських спільнот”³⁴.

У вітчизняній дослідницькій практиці і, насамперед, в етнологічній літературі поняття “етнос” – “це особливий вид

³⁰ Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в Российской Федерации. – М., 1997. – С. 37.

³¹ Аристотель. Політика. – К., 2000. – С. 1324, в. 10.

³² Гатчінсон Дж., Сміт Е. Що таке етнічність // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 468.

³³ Сміт Е. Цит. праця. – С. 49–50.

³⁴ Гатчінсон Дж., Сміт Е. Цит. праця. – С. 468.

спільності людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування”³⁵. Історичними формами буття етносу, на думку В. Євтуха, є плем'я, народність і нація. До основних якісних характеристик етноспільнот він відносить мову, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігію та самосвідомість³⁶.

Науковий термін “етнічність” (англ. – ethnicity) – відносно нове поняття. Вважається, що першим його використав американський соціолог Д. Рейсмен у 1953 р., а в “Оксфордський англійський словник” він був включений у 1970 р.³⁷ Не зважаючи на численні дослідження, проблема природи і сутності етнічності, її змісту залишаються дискусійними. Це пояснюється складністю досліджуваного явища та особливостями його прояву в різних народів. Крім того, вияви етнічності характеризуються парадоксальністю, що виявляється, з одного боку, в стійкості і взаємопов'язаності етнічних ознак, а з іншого – в їх складній, багатошаровій структурі і динамічності. “У міру нашого заглиблення в предмет дослідження, – зауважують Дж. Гатчінсон та Е. Сміт, – ми починаємо помічати багато борозен в етносі та нашарувань (shifts) в етнічній ідентифікації; у літературі знаходимо численні приклади “множинної ідентичності”, яка включає не тільки визнання індивідом своєї належності до таких груп як стать, регіон, клас, релігія і т. п., але також багато накладених ідентифікацій з різними етносами або етнічними категоріями”³⁸. У стародавній Греції, наприклад, особа могла ідентифікувати себе зі своїм полісом (містом-державою), своєю етнолінгвістичною групою (іонійці, беотійці, дорійці, еолійці) або ж своїм етносом (всі елліни).

У вітчизняній літературі переважають надто абстрактні дефініції “етнічності”. Так, в “Етнічному довіднику” (1997)

³⁵ Євтух В. Етнос // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 61.

³⁶ Там само. – С. 62.

³⁷ Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація // Націоналізм: Антологія. – Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 458.

³⁸ Гатчінсон Дж., Сміт Е. Цит. праця. – С. 471–472.

зазначається, що етнічність – “термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов’язані з їхнім етнічним походженням і, які виявляються у побуті, культурі, поведінці й у цілому в ментальності, підтверджуючи це походження й вирізняючи їх з-поміж інших”³⁹. А. Пономарьов у курсі лекцій з “Української етнографії” (1994) етнічність визначає як “сукупність суспільних відносин, котрі зв’язують особу як носія етнічних ознак з її етнічним середовищем, родичами, близькими і т. д.”⁴⁰. У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (К., 1996), де термін “етнічність” висвітлюється в кількох аспектах (як збірний термін, концепція, ідеологія, міфічний феномен, прояв у суспільному житті), авторське визначення відсутнє, натомість цитуються думки учених світу. Серед них найзмістовнішою вважаємо дефініцію, наведену із журналу “Етнічність”, що видається в США. У редакційній статті першого номера цього видання (1974 р.) зазначається: “Термін “етнічність” стосується поєднання багатьох рис компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це поєднання спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам’яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та прагнення до продовження існування за допомогою преференційної ендогамії...”⁴¹.

Крім позитивного значення, наведені визначення мають істотний недолік: вони розкривають лише внутрішній аспект формування і функціонування етносів – як “поєднання багатьох рис” чи “сукупність суспільних відносин, котрі зв’язують”, тощо. Проте, *перша* необхідна умова існування етнічності – наявність дихотомічного відношення “ми – вони”. “Якщо такого відношення немає, – підкреслює російський вчений О. П. Садохін, – говорити про етнічність немає

³⁹ Євтух В. Етнічність // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч.1. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 45–46.

⁴⁰ Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 72.

⁴¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Релкол.: Ю. І. Римаренко (відпов. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 59–60.

сенсу, оскільки вона передбачає відносини між групами людей, члени яких розглядають один одного як відмінні за певними культурними характеристиками. При цьому межі етнічності спершу визначаються за антропологічними ознаками самоідентифікації людей...⁴².

Друга важлива умова формування і функціонування етнічності – наявність комунікації з іншими народами. Саме в процесі взаємодії з різними етнічними групами проявляється власна етнічна індивідуальність. Так, українська етнічність формувалася і підтримується сьогодні завдяки контакту, постійній взаємодії зі своїми найближчими сусідами: росіянами, білорусами, поляками, татарами й ін. Розширення кола народів, з якими спілкується етнос, збагачує його етнічність новими компонентами самосвідомості.

Ще один важливий аспект формування та функціонування етнічності виокремив норвезький учений Ф. Барт, який звернув увагу на те, що характеристики, які використовуються для визначення етнічних груп, не можуть зводитися до суми культурного матеріалу, який об'єктивно існує в межах етносу. Етнічність групи, підкреслює він, визначається, перш за все, тими характеристиками, які самі члени групи вважають для себе значимими і які лежать в основі самосвідомості⁴³.

Враховуючи необхідні умови існування і відтворення етнічності, вона, на думку О. Садохіна, може бути визначена “як особлива характеристика особи, суть якої у відчутті, переживанні своєї належності до певної групи чи спільності людей, що формується на основі їх генетичної і соціальної єдності і проявляється у формі порівняння “нас” з “не нами” в ході групової взаємодії з іншими етносами”⁴⁴. Така дефініція етнічності також має недоліки. По-перше, це визначення здійснене на рівні особи, а не спільноти; по-друге, вона позначає лише суб'єктивний аспект явища. Для кращого відображення сутнісних рис етнічності потрібно також врахувати

⁴² Садохин А. П. Этнология: Учебник 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 89.

⁴³ Див.: Barth F. Ethnic Groups and Boundaries. – Boston, 1969.

⁴⁴ Садохин А. П. Цит. праця. – С. 90.

синергійний ефект поєднання етнічностей індивідів, а також усіх соціетальних компонентів духовної та матеріальної культури етносу, включаючи етнічну пам'ять, етнічних характер та ментальність етносу, а також біологічні особливості народу й пов'язані з ними, природні явища та процеси. Розглянемо детальніше структурні компоненти етнічності.

На наш погляд, феномен етнічності включає, перш за все, соціокультурні ознаки етнічних спільнот. Згідно з Е. Смітом, до них загальноприйнято відносити шість так званих “основних атрибутів” етнічної спільноти:

- 1) групова власна назва;
- 2) міф про спільних предків;
- 3) спільна історична пам'ять;
- 4) один або більше диференційованих елементів спільної культури;
- 5) зв'язок з конкретним “рідним краєм”;
- 6) чуття солідарності у значної частини населення”⁴⁵.

Саме ці атрибути зосереджують у собі істотні соціальні відмінності між етнічними спільнотами і відіграють головну етноідентифікуючу, етнодиференціюючу та етноінтегруючу роль.

Якщо етнічність фіксує “іншість”, особливість того чи іншого народу, а людина – істота не лише соціальна, а й біологічна, то виникає питання: чи біологічні особливості людини, яка належить до певної людської популяції, є також елементами етнічності – та би мовити, біологічної етнічності?

До основних типів біологічних спільностей людей відносять раси. Останні різняться фізичними ознаками – кольором шкіри, волосся, очей, формою волосся, черепа, рисами обличчя, ростом та ін. Ці ознаки сформувалися дуже давно під впливом географічного середовища і сьогодні мало змінюються в результаті коливань клімату чи зміни місця проживання. Вони спадкові і визначають своєрідність туземних народів. Серед населення світу прийнято виділяти великі раси:

⁴⁵ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 30.

європеїдну, монголоїдну, негроїдну, просто раси і малі раси (останніх налічують більше двох десятків). Людські раси поділяють на антропологічні типи.

У ХІХ ст. поняття “етнос”, “етнічний”, “етнічність” активно використовувались для позначення “расових” ознак⁴⁶. Однак расизм (як теоретичний, ідеологічний, так і практичний, політичний) зробив одіозним поняття «раси», поділивши расові групи на вищі та нижчі, що зумовило експлуатацію одних народів іншими. На цьому фоні нова (нерасова) концепція етнічності, поставивши на чільне місце особливі культурні ознаки народів, практично знехтувала їхніми біологічними відмінностями. Однак дискусія щодо співвідношення раси (расовості) та етнічності триває. Якщо, наприклад, П'єр Ван ден Берге вважає, що “расові” взаємини варто розглядати як випадок (прояв) етнічних взаємин⁴⁷, то М. Бентон наполягає на тому, що потрібно розрізняти расу й етнічність. Поняття “раса”, на його погляд, є засобом поділу людей на категорії, а “етнічність” пов'язана з груповою ідентифікацією; якщо етнічність стосується того як “ми” ідентифікуємо себе, то расовість, на думку дослідника, більшою мірою зорієнтована на позначення “їх”⁴⁸. Однак як кваліфікувати такі явища, як расова солідарність людей, схильність до расової ендогамії, міжрасові конфлікти тощо? Істина, очевидно, посередині: не можна ототожнювати поняття “раси” й “етнічності”, як і не можна категорично розмежовувати ці явища. Етнічність повинна враховувати біологічні відмінності, тим більше, що вони мають важливу якість – бути очевидними. Тому біологічні ознаки раси, антропологічні відмінності тощо, а також біологічні та соціальні відносини, які виникають на їх основі, починаючи від побутової та економічної сфер і до політики, в т. ч. міжнародної, повинні бути включені до арсеналу поняття “етнічність”, а відповідний компонент загальної етнічності

⁴⁶ Еріксен Т. Цит. праця. – С. 458.

⁴⁷ Див.: Van der Berghe P. Class, Race and Ethnicity in Africa // Ethnic and Racial Studies. – 1983. – № 6:2. – Р. 221 – 236.

⁴⁸ Див.: Benton M. Race Relations. – Tavistock, 1967.

доцільно позначати терміном “біологічна етнічність”. Зрозуміло, що значна доля біоетнічності може бути кваліфікована і як соціальна етнічність, адже такі біологічні феномени, як народження людини, її зростання, охорона здоров’я, репродуктивні функції тощо значною мірою регулюються соціальними нормами, мають соціальне значення і перебувають під охороною держави.

Людина – біосоціальна істота. Для підтримання свого життя вона повинна постійно взаємодіяти з природним середовищем, черпати з нього життєві ресурси. Серед концепцій етногенези важливе місце належить екологічним (або географічним), суть яких у тому, що, по-перше, саме клімат, природне середовище в широкому сенсі цього слова детермінує етнічність, а, по-друге, “саме через етнічні колективи, – як резонно зауважує Л. Гумільов, – здійснюється зв’язок людини з природою”⁴⁹. Так, беззаперечним є той факт, що саме адаптація людини до природного середовища формує своєрідність тих чи інших антропологічних популяцій як на генетичному (біологічному), так і соціокультурному рівнях. Очевидно, що в структурі етнічності доцільно виділити особливості взаємодії людини з природою, стратегію та технології цієї взаємодії. Такий аспект етнічності можна позначити терміном “*екологічна етнічність*”. Вона характеризує не лише пасивне пристосування людини до природи, а й перетворений нею ландшафт, нові види рослинного й тваринного світу, характер і способи використання природних ресурсів тощо. Екоетнічність стосується двох сфер суспільного життя: екологічної та виробничої (економічної). Не випадково впродовж останніх десятиріч сформувалася окрема галузь знань – етноекологія. Як і загальна екологія, яка вивчає взаємодію організму із середовищем, етнічна екологія зосереджує увагу на екології людини, враховуючи передусім: “особливості людини як соціально-біологічної істоти; провідну роль соціальних факторів у формуванні етнопопуляційних груп; важливість специ-

⁴⁹ Гумільов Л. Цит. праця. – С.177.

фіки культури, що є основним засобом позабіологічної адаптації до навколишнього середовища; величезне значення господарської діяльності у життєзабезпеченні людських спільнот, а також їх перетворюючі впливи на природу, що дедалі стають все інтенсивнішими⁵⁰.

Аналізуючи людський феномен, не можна залишити поза увагою ще один аспект життя людства – космічний. Людина – не автономний космічний об'єкт, але вона разом з планетою Земля вона рухається просторами Всесвіту, взаємодіючи з іншими небесними тілами. На початку формування людської цивілізації людина з острахом і з великою надією вдивлялася в небо, де, на її погляд, живуть боги і перебувають душі померлих. Не лише релігійні вірування, але й потреби землеробства, мореплавання, інших сфер життя вимагали вивчення космосу, впливу небесних об'єктів – комет, Сонця, планет Сонячної системи, Місяця тощо – на стан здоров'я, перебіг виробничих, політичних та інших процесів. Різне розташування народів на земній кулі – ближче чи далі від екватора або полюсів планети, життя на рівнинах чи в горах, біля морів або в центрі материків – все це впливало на світогляд етнічних спільнот, їхню ментальність, усвідомлення зв'язку з небесними об'єктами і космосом загалом. Окремі народи вірили у своє космічне походження, в те, що вони тимчасово проживають на цій планеті і що неминуче повернуться на “свою зірку”. Нині роль астрономії та космонавтики все більше зростає. Людина не лише здійснює наукові експедиції на інші планети, а й планує переселення на нові небесні тіла з метою виробничої діяльності чи знаходження кращих умов для життя. Тому, на наш погляд, з точки зору історії людства, кожного народу, а також майбутнього етнічних спільнот, доречно вести мову і про *космоетнічність*. Це поняття акумулює такі специфічні риси того чи іншого етносу, як легенди про космічні тіла, їхні системи та вплив неба на життя наро-

⁵⁰ Рудницька Т. Екологія етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 37.

ду, відображення стосунків землян з небесними тілами і посланцями з космосу, специфіку використання енергії Сонця, Місяця, розвиток астрономії та використання її знань у практичній діяльності, в тому числі для прогнозування певних природних і соціальних явищ, стану здоров'я, успіху в бізнесі, особистому житті тощо.

Враховуючи те, що в етногенезі практично всіх народів істотну роль відіграли релігійні вірування, і що релігія та церква продовжують впливати на світогляд та поведінку як індивідів, так і народів, цивілізацій, є сенс виокремити ще один пласт етнічності – *релігійна етнічність*. Вона характеризує особливі уявлення народів про Бога (богів), його (їх) роль у творенні світу і виникненні людини; повчань, які стосуються сенсу та організації індивідуального й суспільного життя, спілкування людини і народів з Творцем, уявлення про Боже призначення народу, божу благодать чи божу кару, вплив Бога на формування влади тощо.

Отже, феномен етнічності має складну структуру і охоплює всі сфери суспільного життя та взаємодії з навколишнім середовищем. Останнє стосується не лише інших етносів, з якими контактує народ, але й природного середовища й надприродних сил. Тому в структурі етнічності на макрорівні доречно виокремлювати п'ять компонентів – релігійну, соціальну, біологічну, екологічну та космологічну етнічність. Останні три складові функціонують і виражаються в соціальній формі. Що стосується нижчих форм руху матерії, з якою пов'язана людина як природний феномен, – біологічної, хімічної та фізичної, то вони підпорядковані вищій – соціальній формі і проявляються через неї. Тому, очевидно, можна погодитися з Л. Гумільовим, який зазначає, що етногенез, який ми спостерігаємо, – “це глибинний процес у біосфері, який виявляється лише при його взаємодії з соціальною формою руху матерії. Отже, зовнішні прояви етногенезу, які доступні для вивчення, мають соціальне обличчя”⁵¹.

⁵¹ Гумільов Л. Цит. праця. – С. 135.

Як бачимо, феномен етнічності має порівняльну природу – це процес і результат співставлення людської спільноти з іншими подібними утвореннями. Це порівняння породжує такі атрибутивні ознаки етнічності: “іншість”, “перевага свого” (“вищість”) і “нашість”.

“Іншість”, інші люди – таке основне значення мало слово *ethnea* у стародавніх греків. Як атрибут етнічності, воно полягає в тому, що спільнота, її представники усвідомлюють, що “вони” інші, ніж “ми”. “Інше” породжує недовір’я, страх (фобії).

“Перевага свого” має оцінний зміст. Вона засвідчує не лише специфічність свого, але і його переваги над відповідними рисами “інших”, його “вищість”, досконалість. Тому в етнічності як феномені людського життя присутня певна зверхність у ставленні до інших, етноцентризм; інше оцінюється крізь призму свого світобачення, розуміння і власної вигоди. Часто чуже є “нерозумним”, а тому вважається “неправильним”, ворожим (звідки мова про “поганську віру”, твердження, що вони “варвари”, а то й “нелюди” тощо).

“Нашість” у структурі етнічності – це установка на об’єднання та відділення від інших, гуртування наших, своїх. Не даремно слово “наш”, “наші”, “нашисти” тощо побутує в сучасному політичному лексиконі і відіграє, за задумами політтехнологів, відповідну диференціюючу, інтегруючу та мобілізуючу роль. На основі інтегруючо-диференціюючої установки “наше – ненаше” формується місцевий (територіальний) чи груповий патріотизм, вся система етнічної чи національної ідеології та політики.

Для глибшого розкриття змісту і специфіки етнічності, варто проаналізувати її місце і роль у функціонуванні етнічних спільнот, а також співставити з культурою (етнокультурою).

У науковій літературі можна зустріти різні думки щодо співвідношення етнічності і культури, етнічних і культурних спільнот. Одні дослідники (їх більшість) практично ототож-

нюють ці феномени і називають етноси культурними спільнотами. На думку сучасного українського етносоціолога Олександра Нельги (ця точка зору переважає серед вітчизняних учених), етнос – “це культурно-духовна спільнота людей (підкреслення наше – О. Р.), споріднених між собою походженням, мовою, теперішньою або колишньою територією (іноді й державністю), ментально-архетипними та іншими ознаками”⁵².

Характеризуючи етноси як «духовно-культурні спільноти», дослідники, по-перше, виділяють серед атрибутів етносів культурний компонент (власне культуру), а по-друге, підкреслюють, що й інші елементи етнічності теж мають культурний характер. Типова в цьому відношенні позиція Е. Сміта, який серед атрибутів етнічної спільноти виокремлює культуру (“один і більше диференційованих елементів спільної культури”) і пише: “Глянувши на поданий вище список етнічних атрибутів (про це йшлося вище – О. Р.), ми помічаємо не тільки їхній головно культурний та історичний зміст, а й (за винятком пункту 4) їхні сильні суб’єктивні компоненти”⁵³. Дослідник таким чином звертає увагу не просто на культурний, а й суб’єктивний, психологічний характер складових етнічності. Він полягає в тому, що елементи етнічності є виявом етнічної свідомості (самосвідомості) як атрибутивної риси цього виду соціальних утворень.

Однозначна позиція щодо близькості змісту і нерозривності етнічності й культури вітчизняного філософа М. Степико, який також дотримується культурологічної концепції етносу. Розглядаючи “досвід людського буття як культурологічну реальність”, дослідник робить висновки, що “етнічність – це не якийсь окремих етап розвитку культурних спільнот або певний історичний їх різновид, а якісна своєрідність культури (підкреслення наше – О. Р.), яка більшою або меншою мірою властива всім історичним спільнотам людей: родам, кланам, племенам, народностям, націям

⁵² Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 10.

⁵³ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 31.

і яка як життєвий досвід народу, передається із покоління до покоління”⁵⁴.

Інша, біологізаторська, точка зору полягає в тому, що етноси, етногенеза не пов'язані принципово з культурою, її формуванням і особливостями. Прихильник цієї точки зору Л. Гумільов, віднісши культуру до “зовнішніх” ознак етнопільнот⁵⁵, суттю етногенезу, головним його виявом вважав оригінальний стереотип поведінки. “Кожна людина, – зазначав він, – повинна поводити себе певним чином, і саме характер поведінки (підкреслення наше – О. Р.) визначає її етнічну належність. Якщо так, то виникнення нового етносу є формуванням нового типу поведінки, відмінного від попереднього”⁵⁶. Стереотипи поведінки, підкреслює Л. Гумільов, властиві не лише людям, а й тваринам. “Здавалося б традиція, – пише він, – у жодному випадку не може бути віднесена до біології, однак механізм взаємодії між поколіннями розкритий... саме на основі вивчення тварин... У світі тварин індивідуальне пристосування здійснюється за допомогою механізму умовного рефлексу, який забезпечує тварині активний вибір оптимальних умов для життя й самозахисту. Ці умовні рефлексивні передають батьки дітям чи старші члени стада – молодшим, завдяки чому стереотип поведінки і є вищою формою адаптації. Це явище в людини називається спадковістю цивілізації, яку забезпечує “сигнал-сигналів” – мова”⁵⁷. Сучасною наукою, як відомо, стереотипи мислення і поведінки людей відносяться до елементів їх культури. Сказаного, на наш погляд, достатньо, щоб зрозуміти, що теоретичне осмислення співвідношення етнічності і культури має певні проблеми і вимагає, перш за все, поглиблення уявлень про культуру.

У культурі, як відомо, зосереджені знання, цінності і регулятиви, що сформовані за певних умов природного і соціа-

⁵⁴ Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореферат дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1999. – С. 17.

⁵⁵ Гумільов Л. Цит. праця. – С. 149.

⁵⁶ Там само. – С. 147.

⁵⁷ Там само. – С. 248.

льного середовища і відображають історичний досвід народу. Культура народу не може не володіти істотним етнічним потенціалом, адже вона завжди унікальна і підкреслює особливості й переваги власної культури, її “нашість”, а отже, є інтегратором цієї спільноти. Це ж можна сказати і про кожний елемент етнічної культури, а особливо про такі, як мова, фольклор, мистецтво, побут, архітектура, релігія та ін. Їх унікальність очевидна, а тому – дуже дієва.

Отже, характеризуючи взаємозв’язок етнічності та культури, потрібно мати на увазі, що культура володіє етнічними функціями. Оскільки етнічні функції виконують насамперед оригінальні, специфічні для даного народу компоненти, то в структурі культури етносу можна виокремити так звані етнічні компоненти. Вони «характеризуються стабільністю і стійкістю і тому є, – за висловом О. Садохіна, – генетичним “ядром етносу”⁵⁸. Це твердження є методологічно важливою підставою розрізнення понять “етнічна культура” і “культура етносу”. Етнічна культура, виступає як сукупність етнодиференціюючих і етноінтегруючих компонентів і функціональних характеристик даної культури. Вони пов’язані етнічними функціями: а) специфічних елементів культури етносу; б) етнічними функціями інших компонентів (інтернаціональних, загальнолюдських), які зазнали певної трансформації внаслідок впливу ментальності, національного характеру народу, специфічних геокліматичних умов його проживання, а також специфічних елементів етнокультури. Тому культура етносу – це сукупність елементів культури як власних, так і запозичених, безвідносно до інтенсивності їхніх етнічних властивостей.

Глобалізація світу обумовлює вирівнювання етнічних культур. Особливо швидко цей процес відбувається у сферах виробництва, політики, права, освіти, військової справи, зменшуючи силу етнічної дії. Однак завдяки впливу унікальних культурних складових етносу на всі сфери його життя, а та-

⁵⁸ Садохин А. П. Цит. праця. – С. 178.

кож наявності системного, синергійного ефекту у функціонуванні етнокультурної системи, кожен народ володіє певним етнічним потенціалом, який забезпечує його самоорганізацію та автономне існування.

Враховуючи природу і структуру культури, її роль у формуванні етносів, можна зробити висновки щодо соціальної складової етнічності народу: 1) соціальна етнічність диференціюється за елементами культури (цінностей, регулятивів, традицій, ритуалів, символів, міфів тощо); 2) вона структурується також за сферами суспільного життя, тому можна говорити про релігійну етнічність, мистецьку, побутову, виробничу, соціальну (у вузькому розумінні слова), а також політичну та правову; 3) окремі елементи етнічності, як і елементи культури, набувають універсального характеру, тобто діють в усіх сферах життя суспільства, інтегрують їх; це, насамперед, мова, історична пам'ять, ментальність, етнічна ідея тощо; 4) як і культура, етнічне не є автономною сферою суспільного життя зі своїм власним джерелом існування та окремими від сфер суспільного життя елементами. Вона є певним аспектом, проявом суспільних сфер і соціуму загалом. Це дає підставу говорити не так про етнічні, як *етносоціальні* утворення: етногосподарський, етнополітичний, етнорелігійний феномен тощо та етносоціальний організм у цілому. Модель етнічної спільноти, а отже, і соціальної етнічності представлено на рис. 1.1.

У центрі моделі розташовані культурна та етнічна сфери етносу, які позначені двома великими, концентрично розташованими, колами. Вони (сфери), по-перше, накладаються одна на одну, але культура етносу має більший обсяг, оскільки, крім етнічних компонентів, охоплює національні, цивілізаційні та загальнолюдські; по-друге, і культура, і етнічність розглядаються як прояв основних сфер суспільного життя – економічної, соціальної, духовної, правової і політичної; по-третє, у моделі окремо позначені культура і пов'язана з нею

етнічність, які спільні для всіх сфер суспільного життя (два менші кола у центрі моделі).

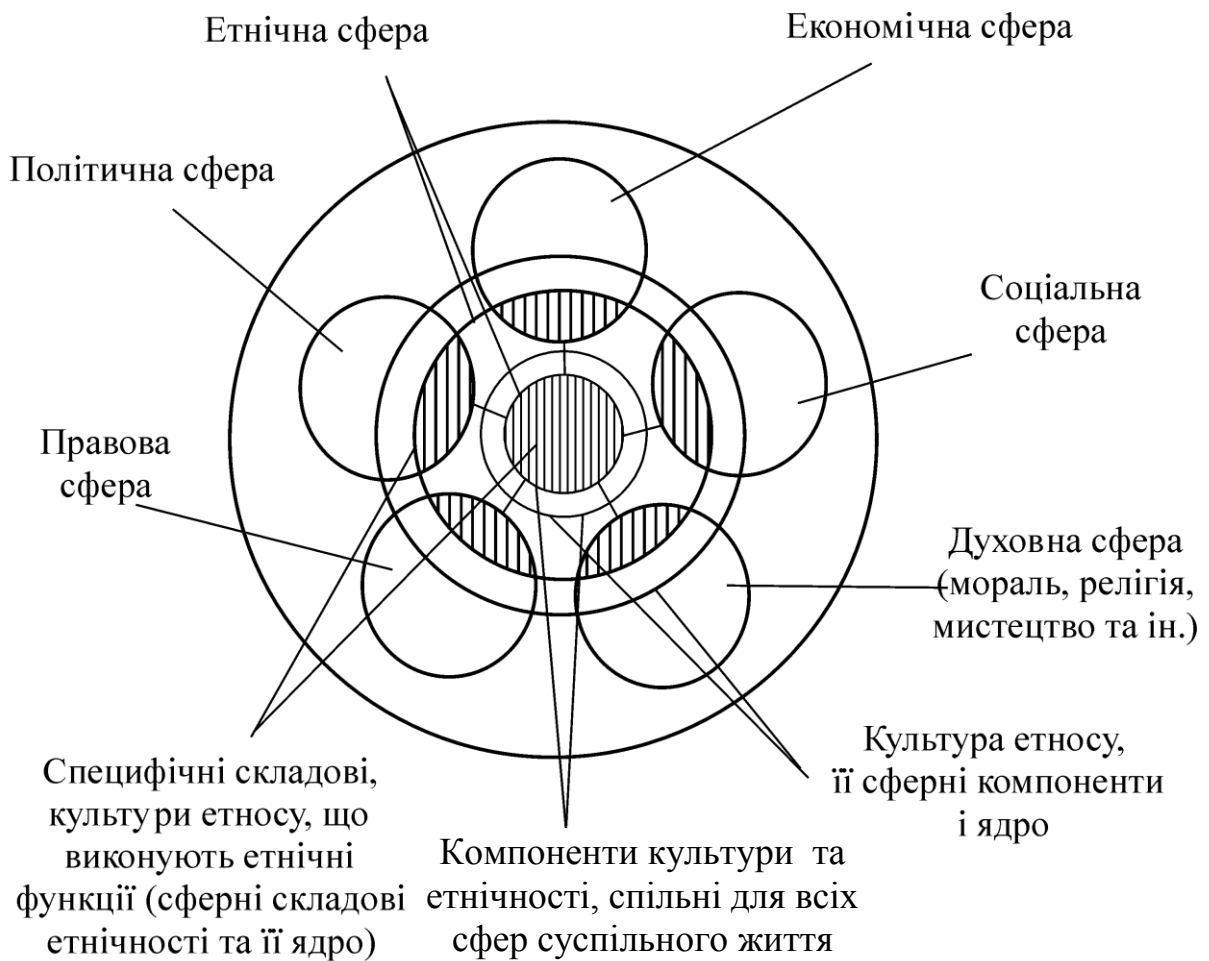

Рис. 1.1 Модель етнічного організму та етнічності

Запропонована модель розкриває місце соціальної етнічності в етнічному організмі та її структуру. Вона базується на культурологічному підході до суті цього явища: етнічне – це, перш за все, культурно-специфічне. Однак етнічність (етнічне) не можна зводити лише до культури, її етнічного потенціалу. На наш погляд, до основних компонентів соціального етнічного варто віднести також етнічну свідомість і самосвідомість, етнічну пам'ять, ментальність, психологію, що яскраво проявляється в етнічному характері представників народу, та

етнонім (етнічну самоназву). У певному сенсі, зокрема з точки зору антропологічного підходу до культури, ці феномени також можна назвати культурними, як це робить Е. Сміт, про що йшлося вище. Однак вони не є культурою (елементами культури) у безпосередньому, вузькому розумінні цього слова і самі охоплюють те, що прийнято позначати поняттям “культура” (знання, цінності, норми, стереотипи тощо). Наприклад, *етнічна свідомість* – це вся сукупність поглядів етноспільноти на свою сутність, потреби, права і цілі, свій потенціал, економічні, соціальні, політичні та інші характеристики та особливості власної етнічності. *Культура етнічної свідомості* – це усталені цінності, стереотипи мислення, міфи, установки, які в ній присутні та визначають її зміст і структуру. Етнічність (етнічне) ширше за культуру ще й тому, що вона, крім соціальної етнічності, включає й біологічну та екологічну складові.

Аналіз літератури показує, що окремі автори допускають суттєву методологічну помилку, яка полягає в тому, що феномен етнічності ототожнюється з “об’єктами”, які володіють потенціалом етнічності. Зокрема, елементами етнічності називають мову, релігію, побут, мистецтво, архітектуру, особливі за формою і змістом економічні, політичні та інші відносини. Подібне спостерігається, наприклад, тоді, коли, говорячи про цінності явищ і процесів, дослідники називають їхніх носіїв, хоч власне цінність цих “речей” має суб’єктивний для кожної людини сенс.

Ще одна методологічна помилка полягає в ототожненні етнічності та культури і навпаки. Кожен з цих феноменів (етнічність і культура) має свій смисл. Культура, її елементи виконують, перш за все, адаптивну функцію і роль матриці суспільного процесу, а етнічність виокремлює носіїв культури, етносу, консолідує їх у спільноти. Усвідомлюючи відмінність сутності етнічності (етнічного) і культури, ми повинні розуміти і те, що їх єднає. По-перше, співпадають артефакти культури та носії етнічності; а, по-друге, їхні функції. Тому, коли йдеться про етнічне, перш за все, мається на увазі культу-

рне (культура), коли ж об'єктом уваги є культура – усвідомлюється її роль в етнічному процесі. Це явище ще може бути виражене в поняттях “етнокультурний феномен” та “етнокультурний процес” (не змішувати із термінами “етнічна культура” чи “культура етносу”). З огляду на сказане, етнічну сферу соціуму можна означити як *етнокультурну сферу*.

У контексті досліджуваної проблеми викликає зацікавленість і поняття “етнічна культура”. За визначенням Ю. Саєнка – це “певна організація духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності та світосприйняття. В її основу покладено звичаї, традиції, норми, цінності – інтуїтивні та раціональні, міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу”⁵⁹. Культура, як і будь-яке явище, має зміст і форму. Це означає, що етнічній культурі також характерні зміст і форма, етнічні властивості мають (повинні мати) обидва параметри явища. Нагадаємо, що в радянську добу вітчизняної історії була поширена ідеологема, згідно з якою культура в СРСР соціалістичною за змістом і лише за формою – національна. Отже, національне в культурі зводилося, по суті, до зовнішніх, формальних ознак, етнічного забарвлення. Лише зі здобуттям суверенітету, українська держава та інститути громадянського суспільства стали на шлях відродження автентичної української культури і за змістом, і за формою, що відновлює ідентифікаційну силу та етнічний потенціал культури українців.

Чому переслідувалися і руйнувалися в СРСР етнічні (національні) культури, чому з них вихолощувався віками нагромаджений зміст, і чому так боялася комуністична влада цієї культури? Відповідь очевидна і проста: етнічність має силу, яка перевищує потугу політики та ідеології; вона стояла на заваді імперським амбіціям комуністичних вождів – переплавити десятки народів, які населяли СРСР, в однорідну масу, яка втратила б історичну пам'ять і сповідувала б марксизм-ленінізм. Із цього випливає важливий висновок: *етніч-*

⁵⁹ Саєнко Ю. Культура етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 84.

ність, етнічна культура, їх елементи (мова, історична пам'ять, етнічне самоусвідомлення тощо) мають вагоме загальносуспільне значення, а тому є важливими складовими політичної культури.

Ще одна проблема, пов'язана із трактуванням етнічної культури, полягає в тому, що в минулі часи, та й сьогодні окремі науковці та політики здебільшого розглядають її як щось до- чи позаполітичне, а отже, донаціональне. Етнічна культура часто обмежується сферою побуту, де вона проявляється в особливостях їжі й одягу, фольклорі, народних промислах, народній медицині та ін. і протиставляється національній культурі, яка трактується як вища форма культури, що втілюється в літературі, мистецтві, науці, філософії, соціально-політичному і технологічному розвитку суспільства. Етнокультуру також часто представляють як давній шар у структурі національної культури. Крім цього, їй приписують такі риси, як архаїчність, консервативність і замкненість, ураженість ксенофобією тощо. Більшість із названих характеристик дійсно притаманні давнім культурам (племінним, потестарним), а також культурам домодерної (доіндустріальної) епохи, особливо локальним, «етнографічним», які «різняються деякими рисами традиційно-побутової культури»⁶⁰. Сьогодні поняття «етнічна культура» використовується також для характеристики культури корінних малочисельних народів та етнічних груп, які проживають на іноетнічній території.

Крім вузького трактування поняття «етнічна культура», про що йшлося вище, на наш погляд, є сенс надати йому широкій смисл: це культура етнічної спільноти незалежно від того, на якій стадії історико-цивілізаційного розвитку перебуває народ – племені, народності чи модерної нації (племінна культура – народнісна культура – національна культура). Етнічна культура – це відкрита система, яка не має меж розвитку. При цьому можливий її перехід від неполітичного (потестарного) до політичного рівня розвитку, від аграрної куль-

⁶⁰ Пономарьов А. Етнографічна група // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 23.

тури до індустріальної і постіндустріальної. В умовах нації, і це потрібно підкреслити, незалежно від того, яким чином вона формувалася (з етнічних спільнот чи з політичного союзу), утворюється власна культура, яка набирає статусу національної. Це – новий етап розвитку етнічної культури, оскільки нація – наступний щабель етнічного прогресу людства.

Висновки до розділу 1

1. Етнічність виражає особливі ознаки, “іншість” того чи іншого народу, зумовлює та підтримує його консолідоване й автономне існування. Крім соціальних компонентів, вона включає біологічні (антропологічні, расові) й інші природні (екологічні, космічні), а також надприродні (теологічні) чинники, які, разом узяті, характеризують життєбуття етнічних спільнот. Природні компоненти виявляються в соціальній формі і підпорядковані соціальним процесам. Соціальна етнічність, крім мови, духовних елементів (релігії, мистецтва, освіти, науки тощо) володіє й іншими етнокультурними складовими економічної, соціальної (у вузькому розумінні терміна), політичної та правової сфер життєдіяльності.

2. Феномен етнічності тісно пов’язаний з культурою спільноти, адже вона завжди унікальна і тому володіє істотним етнічним потенціалом. Однак етнічність – поняття ширше, оскільки, по-перше, включає і несоціальні за суттю явища, а, по-друге, крім культури, етнічні функції виконують також етнічна пам’ять, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічна ідеологія тощо. З іншого боку, і культура може розглядатися як ширше поняття, адже не всі її компоненти самотні; так звані інтернаціональні та загальнолюдські складові культури, хоч і адаптовані до умов життєдіяльності етносу, не проявляють суттєвої етнічної, особливо етнодиференціюючої, дії. Тому потрібно розрізняти поняття “культура етносу” та “етнічна культура”. Останнє охоплює самотні, стабільні і найбільш дієві в етнічному смислі компоненти, які є своєрідним “генетичним кодом” етносу.

3. Порівнюючи культуру та етнічність, необхідно мати на увазі, що етнічність – це не сукупність елементів культури як таких (мови, традицій, міфів, стереотипів тощо) чи їх системний ефект, а відповідні функції культури. Як і культура, етнічність не є автономною суспільною сферою. Вона – певний прояв властивостей соціуму, аспект функціонування кожної зі сфер суспільного життя. У структурі етнічності, як і в культурі соціуму, відносно автономно функціонує політична етнічність. Вона представляє собою специфічні складові політичної культури народу з їхніми етнічними функціями.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Етноси – племена, народності, нації – це самоорганізовані системи. Вони здатні формувати необхідні компоненти і набувати цілісності, яка забезпечує процеси їх саморегулювання та відтворення, а також трансформацію, відповідно до нових обставин. Тому логічно припустити, що саме етнічність відіграє вирішальну роль у формуванні, функціонуванні та розвитку етнічних спільнот. Оскільки тема нашого дослідження вимагає з'ясування ролі етнічності у функціонуванні нації та її культури, продовжимо аналіз змісту самоорганізаційного потенціалу етнічного феномена, спираючись на теоретичні засади самоорганізації систем, сформовані на основі функціонального та синергетичного підходів. На можливість і необхідність використання самоорганізації як пізнавального принципу в дослідженні етнополітичної сфери вказують, зокрема, автори підручника “Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади”⁶¹.

Поняття “самоорганізація” походить від базової філософської категорії “саморух” і означає “процес, в ході якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи”⁶². Особливість процесів самоорганізації полягає в їх цілеспрямованому, але разом з тим природному, спонтанному характері. Самоорганізація стосується відкритих систем, які, взаємодіючи з навколишнім середовищем, зберігають свій автономний статус.

Поняття “самоорганізація” використовується в науковій літературі у двох основних смислах, що пов'язано з двома різними трактуваннями категорії “організація”. Широкий зміст

⁶¹ Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. Підручник. – К., 2001. – С. 46–61.

⁶² Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 566.

поняття “самоорганізація” базується на уявленні про організацію системи як її внутрішньо стійку диференціацію на структурні складові та зв’язки між ними і означає спонтанне структурування чи переструктурування певної цілісності. Вужче трактування терміна “самоорганізація” стосується характеристики життєдіяльності біологічних і соціальних систем, яка означає сукупність зв’язків елементів системи, проявів їхніх властивостей, що зумовлюють збереження і розвиток самої системи. Такий підхід до сенсу самоорганізації культивується представниками функціональної теорії організації⁶³.

Враховуючи специфіку об’єкта дослідження, спершу звернемо увагу на те, що життєдіяльність соціальних систем, як і біологічних організмів, супроводжується постійним розпадом і відтворенням їхніх компонентів та зв’язків між ними. Цей процес самовідтворення потребує від середовища речовини та енергії, запозичення яких відбувається шляхом трансформації зовнішнього функціонально неформленого матеріалу у власні компоненти шляхом поширення своєї структури на почерпнуту “сировину”.

Детальніше розкрити процес самовідтворення допомагають конституюючі елементи системи – специфічні для кожної конкретної цілісності принципи і норми, які визначають структуру і функціонування системи. Однак вони не носять абсолютного характеру, а стають певними рамками, за які не повинні виходити форми об’єктів і процесів, для того, щоб сукупна динаміка перебувала на шляху до свого якісного відтворення⁶⁴. У межах цих рамок відбувається імовірна пульсація усіх показників життєдіяльності системи. Норми спрацьовують як постійно діючі критерії стабілізаційного відбору, що обмежують статистичне розсіювання. Нормативна підсистема в суспільному утворенні – це, перш за все, куль-

⁶³ Див.: Сетров М. И. Основы функциональной теории организации. – Ленинград, 1972; Принципы организации социальных систем: Теория и практика / Под ред. М. И. Сетрова. – К., 1988.

⁶⁴ Див.: Плахов В. Д. Социальные нормы: Философские основания общей теории. – М., 1985. – С. 93–103.

тура спільноти, яка “відповідає” за відтворення якісних параметрів системної організації. Відсутність нормативної жорсткості і статистичність у функціонуванні системи та її компонентів – основа адаптації організму до середовища, рухливості його функцій.

Ще одним механізмом самоорганізації вважають використання системою певних “програм” поведінки, які накопичились у минулому і актуалізуються за певних умов⁶⁵. Мова йде про історичний досвід системи і його використання. У цьому механізмі важлива здатність системи на основі набутого досвіду здійснювати “прогнозування” і завчасно готуватись до майбутніх подій та процесів.

Підсумовуючи сказане про самовідтворення систем, наголосимо на його конструктивності: здатності не лише до адекватного відтворення якісних рис системи, але й до зміни її організації відповідно до нових умов життєдіяльності. Як відомо, принцип формування доцільних структур на основі самовідтворення, яке супроводжується випадковими відхиленнями, вперше обґрунтував Ч. Дарвін у вченні про невідзначену мінливість і природний відбір як основні чинники еволюції біологічних видів. Ці ідеї можна застосовувати і до соціальних систем, де також діє механізм сліпих варіацій і селекції.

Суспільний прогрес реалізується у свідомій творчій діяльності людей. Разом з тим, інновації у суспільному житті є також певними варіаціями, впровадження яких у життя має характер випадковості. Тому, “не все, що продукує соціум, набуває соціального значення. Суспільство здійснює цілеспрямований відбір, дає “путівку в життя” тим продуктам творчості, які відповідають певним суспільним потребам”⁶⁶. Момент випадковості, який виступає необхідною умовою адаптації до невідомого, істотно доповнює статистичну лабільність у межах функціональних норм. Тільки сліпа варіація, зазначає

⁶⁵ Принципы организации социальных систем: Теория и практика. – С. 66.

⁶⁶ Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа / Под ред. В. Ж. Келле. – М., 1984. – С. 153–154.

Д. Кемпбел, аналізуючи процес пізнання, може здійснити “прорив” за межі уже відомого, привести до справді нового, чого не може сягнути дедуктивний висновок із уже наявних знань⁶⁷.

Якісні трансформації систем, згідно з принципом самоорганізації, можуть бути не лише еволюційними, але й стрибкоподібними. Це пов’язано з тим, що в ході еволюції структури систем неминуче нагромаджують протиріччя, які обумовлені жорсткістю певних зв’язків. У результаті їх розв’язання відбувається великомасштабний перехід до нового типу структурованості, революційна зміна або ж розпад системи.

Істотний вклад у теорію самоорганізаційних процесів внесла нова парадигма наукового знання, яка отримала назву “синергетика”. Ця наука, використавши міждисциплінарний підхід до дослідження відкритих, неврівноважених і нелінійних систем, зуміла подолати звичні, стереотипні погляди на механізми розвитку складних об’єктів. Розглянемо ті аспекти синергетичного знання, які стосуються самоорганізації і розвитку соціальних систем.

Глибше усвідомити суть явища синергетики допоможуть поняття відкритої системи, ентропії, точки біфуркації та атратора. Так, відкритою системою вважають ту, яка має можливість обміну речовиною, енергією та інформацією з навколишнім середовищем. Міра її неврівноваженості, неструктурованості (хаосу) – ентропія. Ентропійний стан системи тим вищий, чим менша міра системної структурованості, а також чим більша однорідність елементів системи. Тому соціум, який прагне до уніфікації своїх членів і в якому немає сталих, міцних зв’язків між індивідами на основі життєвих інтересів та встановлених норм, як правило, деградує.

Важливий синергетичний закон полягає в тому, що складні відкриті системи, набуваючи за певних умов все більш хаотичного стану, раптом переструктуровуються і утворюють нові цілісності. Момент, коли відбувається така саморганізаційна

⁶⁷ Кемпбелл Д. Т. Селективные вариации и селективный отбор как главная стратегия процессов познания // Самоорганизующиеся системы. – М., 1964. – С. 284–285.

перебудова, називають біфуркаційним⁶⁸. Точці біфуркації відповідає такий набір параметрів, за яким стан системи переходить допустимі граничні величини врівноваженого функціонування й розвитку, і коли внутрішні сили вже не можуть утримувати коливання її елементів від переходу до нового динамічного режиму. Особливість такого стрибкоподібного переходу полягає в тому, що він не детермінований ні факторами минулого, ні сьогоденням, а виражає наслідок взаємодії випадкових коливальних рухів так званих атракторів.

Поняття “атрактор” (від лат. – притягувати) характеризує реальні структури нелінійних відкритих систем, які притягують дифузійні або дисипативні структури і породжують процеси еволюції системи до нової якості. Наглядно цей процес можна спостерігати у вигляді конуса лійки, яка спрямовує рух сипучих тіл до центру, незалежно від їх початкового розташування. Тому, коли система в точці біфуркації попадає в поле тяжіння певного атрактора, вона обов’язково еволюціонує до нового стану.

У методологічному плані важливо усвідомити, що самоорганізаційний процес розвитку системи, його сутність характеризує саме утвердження структури-атрактора. В ситуації, коли рух елементів системи невизначений, неструктурований, будь-яке коливання може закріпитися (стати домінуючим) і з великою швидкістю поширюватися й утверджуватися в усіх частинах системи. Тому важливим аспектом синергетичного підходу дослідження систем є аналіз існуючих структур і виявлення атрактора. Атрактивні структури мають такі загальні риси:

- атрактори – це локальні структури, які мають високий рівень структурованості;
- виникають природно, спонтанно, їх не можна знищити, вони мають здатність до самовідновлення, хоча, можливо, у дещо іншій формі;
- не можуть бути утворені штучно на основі раціональної конструкції, вони чинять опір будь-якому насиллю і як

⁶⁸ Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження: Нач. посібник. – К., 1998. – С. 134.

виникають, так і зникають згідно з логікою самого організаційного процесу, а не спроб зовнішньої регуляції (Л. Бевзенко)⁶⁹.

Сказане вище пояснює також смисл нелінійності розвитку систем. Річ у тому, що в процесі зміни параметрів середовища система втрачає рівновагу і виникає, як мінімум, два можливі напрямки розвитку. Унікальність точок біфуркації полягає у тому, що “в них стан системи втрачає стабільність і може розвиватися в бік багатьох різноманітних режимів функціонування”⁷⁰. Якими шляхами буде розвиватися система – важко передбачити. Оскільки складні системи, особливо соціальні, часто бувають у нерівноважному стані, то їхній розвиток можна представити як каскад біфуркаційних процесів, що або переструктуровують систему й спрямовують її розвиток за траєкторією ускладнення, або викликають її дезінтеграцію.

Ще одна закономірність синергетики полягає в тому, що проблема керованості розвитку нестабільних систем є проблемою самоуправління⁷¹. Тому головне в регулюванні їхньої поведінки – не сила, а правильна архітектура впливу. Малі, але правильно організовані резонансні збудження складних систем можуть бути надзвичайно ефективними. В особливому стані нестабільності соціального середовища дії окремої людини можуть вплинути на макросоціальні процеси, наприклад, на політичні чи культурні революції. Але біфуркація в суспільстві – не обов’язково іграшка в руках випадку, адже атрактори, які збуджують критичні флуктуації, є свідомими людськими істотами. Вони можуть пізнати природу процесу і спрямувати його в потрібне русло, використовуючи економічні, соціальні, політичні чи інші важелі, в т. ч. й елементи етнічності.

⁶⁹ Бевзенко Л. Духовний вимір у процесах соціальної самоорганізації // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 7–8. – С. 102.

⁷⁰ Пригожин И. Р. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 11.

⁷¹ Князева Е. Н., Кудрямов С. П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 5.

Будь-яка система здійснює три форми руху – циклічний, коливальний і поступальний. За синергетичним сенсом ці форми руху можна назвати інерційною або структурною; енергетичною або ентропійною; організаційною або інформаційною.

Як окрема людина, так і людські спільноти прагнуть до стабільності, внаслідок чого в суспільстві завжди панує тенденція до збереження наявної структури. В цьому сутність інерційного руху системи (інерція структури). Вона функціонує, витрачає енергію, яку запозичає із середовища. Враховуючи те, що в історії людства були епохи підйому і занепаду цивілізацій та народів, можна стверджувати, що енергетичний рух набуває коливального характеру. Це коливання, за однією із концепцій суспільного розвитку, відбувається внаслідок зміни творчої суспільної активності людей, названих пасіонарними, а також настрою пасивніших мас⁷². У стані енергетичного підйому ентропія системи падає: система переходить до нового якісного стану – переструктурується, розвивається. Але далі вона знову прямує до врівноваженого стану із середовищем, який називають станом високої ентропії. Стосовно суспільних систем він характеризується тим, що поведінкові потяги членів суспільства максимально запрограмовані, стандартні, завбачені⁷³. У процесі функціонування система нагромаджує певний досвід, тобто суспільну інформацію про різноманітні технології життєдіяльності. Такий рух здійснюється поступово і безповоротно (якщо не брати до уваги можливі глобальні катастрофи). Це і є інформаційний рух суспільних систем, який набуває поступального характеру. Вироблені традиції, норми, інші елементи культури впорядковують відносини між людьми, структурують систему. В цьому сенсі такий рух можна назвати також організаційним.

Охарактеризованим видам руху суспільних систем відповідають такі форми руху біосистем: адаптивні зміни біоцено-

⁷² Див.: Гумилев Л. Цит. праця. – С. 263–306.

⁷³ Природа і етнос. – К., 1994. – С. 139–140.

зів (біоценоз – історично сформована сукупність рослин і тварин, що населяють територію з однаковими умовами); мікроеволюційні зміни енергетичної активності генофонду різних видів; макроеволюційні зміни біосфери загалом. Як відомо, біоорганізми змінюються внаслідок зміни середовища. Але генетична інформація не може змінюватися швидко і тим більше – миттєво. Для цього потрібні сотні тисяч і мільйони років. Люди, завдяки психіці, можуть миттєво реагувати на нову ситуацію, адаптуватися до неї або творчо змінювати її. Тому, якщо біологічні системи цілеспрямовані, то соціальні – цілеутворюючі.

Що являє собою етнічність як атрибут певного типу систем, і як вона впливає на їхню самоорганізацію?

Розмірковуючи над унікальністю етнічності, скористаємося прийомом, який запропонував Ю. Бромлей для вивчення етнічних формувань. Оскільки в суспільних науках дуже обмежені можливості для проведення експериментів, то потрібно ретельно досліджувати періоди, коли етнічні спільноти волею долі потрапляли в незвичні, екстремальні обставини. Те, що в таких умовах виявилось найстійкішим і живучим, очевидно, і характеризує сутнісні риси етносів, їх смислове ядро.

Найпоширеніший і найдоступніший “природний” експеримент для спостереження над етносами – їх міграція з власних ареалів на “чужі землі” і розсіювання в середовищі інших народів. Що ж відбувається? “Крім “утрати” біосфери і культурного ландшафту, – зазначає Ю. Бромлей, – вони зазвичай мають наслідком повну зміну економічних зв’язків, а часто і значні соціальні трансформації”. Що стосується основних властивостей етносу – вони проявляються, насамперед, у “специфічних рисах створеної його членами культури, а також у їх етнічній самосвідомості”⁷⁴ (підкреслення наше – О. Р.). Сказане дає підстави досліднику вважати етнічну культуру та самосвідомість специфічно-етнічними феноменами. Сукупність людей, які володіють цими властивостями і, які відрізняють їх від інших подібних утворень, Бромлей запро-

⁷⁴ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 36–37.

понував називати *етносами* у вузькому сенсі поняття, або ж використовувати для їх позначення термін *етнікос* (у давньогрецькій мові відповідне слово означало “народний, властивий народу”)⁷⁵. Культура етнікосу має в основному духовний зміст (релігія, мистецтво, мораль), адже свою виробничу, соціальну, політичну культуру етнос значною мірою втратив у процесі переселення. Іншими складовими етнічної культури, які продовжують функціонувати, є також побутова культура етносу та культура його сімейних відносин.

Етнікоси – не абстрактні поняття, а реальні феномени. Наприклад, до українського етнікосу належать українці, які проживають не лише на батьківщині, а й у діаспорах і володіють спільною мовою та духовною культурою. Однак постає питання, чи правомірно лише духовну культуру народу вважати “специфічно етнічною” і основною, а набуті виробничу, політичну чи правову – “неспецифічно етнічними” а отже, другорядними? Очевидно ні, бо окремі риси культури, їх роль потрібно виявляти не в “оголених” несприятливими умовами етносах, а в повноцінних, суверенних, економічно, соціально, політично розвинутих тощо етнічних організаціях, які проживають на власній території. Це і є *ідеальна або повна модель етносу*, яку потрібно брати за основу при дослідженні закономірностей його будови та процесів життєдіяльності, в т. ч. в екстремальних умовах. Такі формування отримали в літературі назву “етносоціальні організми” (“ЕСО”). Разом з тим, поняття етносу (етнічної спільноти) не завжди співпадає з поняттям ЕСО за територією, населенням, економічними та іншими параметрами.

За визначенням В. Євтуха, етносоціальний організм – це “особливого типу етнічні спільноти, які мають відносну самостійність (територію, певні функції самоврядування й самоуправління), котрі забезпечують сприятливі умови для існування етносу та його відтворення”⁷⁶. ЕСО інкорпорують у

⁷⁵ Там само. – С. 37.

⁷⁶ Євтух В. Організм етносоціальний (ЕСО) // Етнічний довідник: у 3-х част. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 103.

своє “тіло” як суто етнічні (етнокультурні), так і соціальні, в широкому сенсі слова, компоненти. Варто звернути увагу на те, що: 1) широкий смисл соціального в ЕСО охоплює і соціальну структуру спільнот (класи, професійні та інші страти), економіку, право, політичну та духовну сфери життєдіяльності; 2) часто ЕСО включає лише частину етносу (коли етнічна спільнота утворила кілька держав, або ж коли значна частина етносу проживає в діаспорі); 3) етнічна спільнота, як і ЕСО, не завжди володіє повним набором сфер життєдіяльності. Найчастіше їй не вистачає власної політичної та правової сфер. Прикладами повноцінних, повноструктурних ЕСО вважають суверенно існуючі племена, народності та нації. Тому український етносоціальний організм включає лише ту частину українців, яка проживає на території держави Україна.

Оскільки людина та людські спільноти – біосоціальні утворення, то, крім поняття етносоціальний організм (ЕСО), на наш погляд, доцільно застосовувати термін “етноприродний організм” (“ЕПрО”), який характеризує біологічні, соціо-біологічні, територіально-екологічні та планетарно-космічні складові етнічного організму, його природну основу.

У науковій літературі поруч із поняттям «етносоціальний організм» використовують термін “етнополітичний організм” (“ЕПО”). Його вживають “для визначення людської спільноти, об’єднаної в рамках єдиного територіально-державного утворення – держави”⁷⁷. ЕПО, як правило, поліетнічні. Вони складаються із титульного етносу, який дає назву ЕПО, етнічних менших і малочисельних корінних народів. Український етнополітичний організм – це народ української держави (український народ).

У зарубіжній етнологічній та етнополітичній літературі поняття “етнікосу”, “ЕСО” і “ЕПО” не використовують, а здебільшого вживають терміни “етнічна категорія”, “етнічна структура”, “етнічна асоціація” та ін. Як зазначають Дж. Гатчінсон та Е. Сміт, пославшись на Д. Гендельмена, – “в

⁷⁷ Євтух В. Етнополітичний організм (ЕПО) // Етнічний довідник: у 3-х част. – Ч. І. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 60.

культурних спільнотах, що їх називають етнічними, спостерігаємо різні рівні інкорпорації...: рівень *етнічної категорії* – найвільніший рівень інкорпорації, коли існує усвідомлення культурної відмінності між групою і тими, хто поза нею, та кордонів між ними. Наступний рівень становить наявність *етнічної структури (ethnic network)*, коли існує регулярна взаємодія між членами групи і з'являється деяка структура, здатна розподіляти ресурси. На рівні *етнічної асоціації* члени групи усвідомлюють свої інтереси та з'являються політичні організації, здатні обстоювати їх інтереси на колективному, корпоративному рівні. І нарешті *етнічна спільнота*, яка володіє постійною фізично означеною територією на додаток до політичної організації; прикладом останньої є владний етнос (an ethnies in command) в національній державі”⁷⁸. Виділені рівні інкорпорації є етапами формування чи відродження повноцінного етносоціального організму.

Твердження про націю як вищий рівень етнічного розвитку суперечить поширеній у зарубіжній літературі думці про те, що етнічні формування – це донаціональні або ненаціональні утворення⁷⁹. Це властиво і багатьом вітчизняним дослідникам, які використовують понятійний апарат зарубіжних колег – етнологів, етносоціологів та етнополітологів. Не заперечуючи особливих параметрів націй як нового виду соціумів, вважаємо, що теоретично і методологічно продуктивнішою є ідея нації як різновиду етнічних спільнот, що: 1) відповідає історичному досвіду формування націй самостійним, “природним шляхом”; 2) дає змогу виявити роль етнічного чинника у функціонуванні будь-якого типу націй, в т. ч. так званих “політичних” чи “громадянських” націй (детальніше про це йтиметься в наступному розділі монографії).

Оскільки феномен етнічності, його значимість у теоретичному осмисленні нації в одних випадках ігнорується, а в інших – перебільшується, чи навіть сакралізується або демонізується, розглянемо основні теоретико-методологічні підходи

⁷⁸ Гатчінсон Дж., Сміт Е. Цит. праця. – С. 469–470.

⁷⁹ Вульф К. Цит. праця. – С. 495.

до з'ясування його природи та способів існування. Так ми розкриємо суттєві риси етнічності, процеси генези та самоорганізації етнічних спільнот.

В науковій літературі існує ряд концепцій сутності і природи етнічності та етноспільнот, основні серед яких – примордіалістська, конструктивістська та інструменталістська. Розглянемо їхній зміст.

Примордіалістська концепція розглядає етнічність як вроджену властивість людини (людську ідентичність). Її об'єктивна основа вбачається в біологічній природі людини або в специфіці соціального буття.

Природний або соціобіологічний напрям примордіалізму пов'язаний з іменами таких дослідників, як П'єр ван дер Берге, Векер Конор та інших, які взяли на озброєння ідеї соціобіології. Ван дер Берге запропонував трактувати етнічність як наслідок генетичної запрограмованості людини до родинного життя, що, зокрема, проявляється у феномені непотизму. Його сутність у тому, що альтруїстична поведінка (безкорислива турбота про благо ближнього, в т. ч. здатність приносити себе у жертву), хоча зменшує шанси особи на передачу власних генів наступному поколінню, проте підвищує можливість їх передачі родичами (т. з. опосередкована передача генів). Наприклад, бджола, яка жалить ворога, помирає, але в такий спосіб вона забезпечує подальше існування своєї сім'ї. Подібна поведінка спостерігається і у вищих тварин, особливо у *homo sapiens*. Непотизм надає групам еволюційної переваги і закріплюється на генетичному рівні. Саме родинний відбір, вважає Ван дер Берге, відіграв вирішальну роль у формуванні етнічних груп⁸⁰.

Інший важливий чинник цього процесу – реципрокність (взаємність, взаємодія) – співпраця між віддаленими родичами чи сусідами, з якими особи не пов'язані родинними зв'язками. Це явище почало відігравати важливу роль у чисельніших групах людей – племенах – у яких виникла потреба домовлятися про взаємну підтримку і захист один одного пе-

⁸⁰ Див.: Van der Berghe P. Цит. праця.

ред лицем небезпеки. Сусіди сприймалися як “свої”, “наші” на противагу прийшлим здалеку – “чужим”.

Отже, людина, вважають представники природного примордіалізму, біологічно запрограмована на непотиську і колективістську поведінку. Одним із аргументів на користь цієї концепції можуть бути рецидиви непотизму в політичному житті сучасного українського соціуму, які в народі отримали назву “кумівство”.

Другий вид примордіалізму – еволюційно-історичний. Його прибічники вважають, що етнічні групи і нації сформувалися в давнину на основі прив’язаності до «культурних чинників» суспільного життя (Е. Шілз, К. Гірц, Ю. Бромлей та ін.). “Під примордіальністю, – зазначав Гірц, – розуміється така прив’язаність, яка виникає як “даність” – або точніше, культура, яку неминуче пов’язують з тим, що припускає “даність” суспільного життя”⁸¹. Подібний підхід до природи етносу розробляла і радянська етнологічна школа на чолі з Ю. Бромлеем; його сповідують більшість сучасних вітчизняних дослідників (А. Пономарьов, В. Наулко, В. Кафарський, Б. Савчук та ін.), які вбачають витoki й існування етнічності у суспільності мови, релігії, культури загалом.

Примордіалістські версії етнічності мають і слабкі сторони. На думку Е. Сміта, до них належать такі:

– хоч етнічні узи є дуже давніми, однак вони функціонують у системі інших зв’язків, серед яких не завжди відіграють пріоритетну роль, на що наголошують примордіалісти;

– етнічні відносини, як і інші соціальні зв’язки, залежать від економічних, соціальних і політичних сил і тому змінюються (трансформуються) відносно умов. Отже, вони не незмінні;

– в результаті дії різноманітних чинників індивід має більше свободи вибору етнічної спільноти, ніж допускають примордіалісти;

– існує істотне перебільшення апріорності, афективної та пов’язувальної спроможностей етнічного чинника, адже етніч-

⁸¹ Geertz C. The Interpretation of Cultures. – London, 1973. – P. 259–260.

на солідарність часто є результатом раціональних стратегій індивідів і груп⁸².

Конструктивістський підхід в етнологічній науці сформувався у 1970–1980-х рр. і набув найбільшого поширення в США та інших емігрантських країнах. Популярність цієї дослідницької парадигми пояснюється значною мірою відсутністю в цій групі держав корінних етнічних груп (за винятком автохтонних племен). Фундатор конструктивізму Дж. Камарофф та його послідовники вважають, що етнічні почуття та уявлення – це інтелектуальні конструкти, що свідомо формуються письменниками, вченими, політиками. Особливу увагу вони приділяють ролі мови як ключовому символу, навколо якого формується розуміння етнічної особливості. Для визначення етнічності вирішальне значення має не культура етносу як така, а ті її характеристики, які в даний момент підкреслюють міжгрупові відмінності і межі розселення. На поняття етнічної границі, якою спільнота обмежує себе в результаті культурної самоідентифікації, особливу увагу звернув норвежський дослідник Ф. Барт. На його думку, етнічні границі спрямовують соціальне життя в певне русло, внаслідок чого формується особлива організація соціуму⁸³.

Конструктивістські концепції етносу відрізняються від інших концептуальних уявлень не доповненням дефініції цього поняття новими ознаками, а впровадженням у звичний перелік елементів етнічності нових уявлень про ці ознаки. Наприклад, ознакою етнічної спільноти вважається не стільки фактологія спільного походження, як побутуючі уявлення, міфи про спільну історичну долю народу. Такі уявлення формують провідна верстства етносу, поширює їх на певній території і, таким чином, конструює етнічні ознаки, етнічну свідомість і, врешті-решт, сам етнос. З іншого боку, процес етногенези залежить від сприйняття народом запропонованих символів. Успіх справи пов'язаний з тим, яка частка соціально-

⁸² Сміт. Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С. 54–55.

⁸³ Див.: Barth F. Цит. праця.

активного населення відреагує на потуги еліти. Тобто, особливу увагу конструктивісти приділяють суб'єктивному фактору етнічного буття: колективній свідомості, міфології, уявленням, а не зв'язкам із територією та історичному процесу як об'єктивній даності, як це було в примордіалістському підході. Такий погляд на етнічність висвітлює істотну роль цілеспрямованих дій, політики у формуванні націй, їхньої культури.

Одночасно з конструктивізмом набув поширення ще один підхід до етнічності – *інструменталізм*, який прагне пояснити причини невдач з уніфікацією етнічностей, що проживають у США, американським способом життя. Як зазначає Е. Сміт, – “тоді як Віл Герберг (Will Herberg) казав про потрібний американський «тигель» (протестанти, католики, євреї), Натан Глейзер (Nathan Glazer) і Даніел Майніген (Daniel Moynihan) довели, як різноманітні етнічні групи Нью-Йорку пристосувалися до американського способу життя, зберігши свої ідентичності”⁸⁴.

Характерна риса інструменталістських теорій – опора на функціоналізм і прагматизм. Сприймаючи етнос як даність, дослідники зосереджують увагу на соціальному призначенні і функціях етнічності. Логіка проста: оскільки етноси й етнічність існують, вони повинні служити певним інтересам і цілям. На погляд російського етнологів В. А. Тишкова, етнічність – це “засіб у колективному прагненні до матеріальних переваг на соціополітичній арені, а етнічна мобілізація, яка спостерігається в різних формах, диктується вимогами тих чи інших матеріальних чинників, які визначають соціальну поведінку”⁸⁵. Тобто, існування етнічності науковець трактує як спосіб досягнення членами етноспільноти, її елітою комфортнішого становища (утилітарне розуміння етнічності).

Як і конструктивісти, інструменталісти вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які еліта формує і викорис-

⁸⁴ Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К., 2004. – С. 55–56.

⁸⁵ Тишков В. А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – № 1. – С. 4.

товує для певних вигод. Народні маси заради поліпшення свого життя, підтримують еліту, активізуються у відповідь на її заклики. В результаті етнічні групи консолідуються, зберігають свою ідентичність і домагаються узаконення та реалізації своїх прав і свобод. На нашу думку, концепція інструменталізму може пояснити чимало фактів і процесів з етнополітичного життя сучасного українського суспільства, проте її, як і інші пояснювальні схеми, не варто абсолютизувати.

Останніми роками спостерігаються цілеспрямовані спроби поєднання названих вище пізнавальних підходів. Серед них, насамперед, потрібно виокремити концепції “етносимволістів” (Е. Сміт, Дж. Амстронг, Дж. Гатчинсон та ін.). Прибічники цього напрямку етнологічних досліджень суттєву роль в об’єднанні людей і забезпеченні неперервного існування народу відводять міфам та символам. Це стосується, насамперед, мови, міфів про походження та особливу місію народу, уявлень про його “золотий вік” тощо.

За оцінкою Е. Сміта “етносимволізм” як одна з постмодерністських методологій залишається “ще доволі фрагментарною і поверховою, щоб мати означення “парадигма”⁸⁶, проте він уже демонструє свої переваги перед іншими підходами. Так, “етносимволісти” приділяють належну увагу народним масам як носіям певних культурних цінностей і з’ясовують їхній вплив на провідну верству. Прихильники цього підходу скрупульозно вивчають історію, попередні форми колективної культурної ідентичності, їх вплив на сьогодення, процеси формування модерних націй, зосередившись на ролі суб’єктивних факторів у виживанні етносів. “Як зрозуміло з назви, – зауважує Сміт, – “етносимволізм” переміщує фокус досліджень від чисто зовнішніх політичних, економічних чи соціобіологічних факторів до культурних чинників: символів, спогадів, міфів, вартостей і традицій”⁸⁷.

Примордіалістська, конструктивістка та інші концепції мають, на наш погляд, раціональне зерно. Етноси формують-

⁸⁶ Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – С. 57.

⁸⁷ Там само. – С. 59.

ся як під впливом природних та соціальних обставин, так і шляхом цілеспрямованої дії суб'єктів історичного процесу. Сформовані спонтанно, природним шляхом елементи етнічності, надалі можуть стати інструментами вирішення різноманітних життєвих проблем, безперервно вдосконалюючись елітою. Науково-технічний прогрес, панування тих чи інших ідеологій, цілеспрямована робота державних органів, навчальних закладів та ЗМІ все більше впливають на ці процеси.

Інший критерій розмежування концепцій етнічності – підхід до пояснення способу існування етнічних спільнот. Одні науковці вважають, що етноси, їх атрибути реально існуючі, об'єктивні феномени, інші – характеризують їх як суб'єктивні, ідеальні явища, такі, що існують лише у мисленні людей.

До першої групи належать прихильники атомістичного розуміння етносів (Е. Сміт, Ю. Бромлей, А. Пономарьов та ін.). Вони розглядають етнічні спільноти як суму об'єктивних характеристик або ознак. Йдеться про такі емпіричні показники, як мова, територія, економіка, культура, історичні традиції, символи тощо. Ці зовнішньо фіксовані прикмети етносу описують його як певну спільноту людей. Такий підхід характеризує етнічність на рівні явища, яке приховує сутність етнічного феномена. Проблемним для нього є також пояснення того, що реально існуючі етноси можуть і не мати повного набору зазначених атомів етнічності. Інколи достатньо лише однієї чи двох специфічних рис для того, щоб спільнота заявила про себе як особливий, автономно існуючий етнічний організм. Тому перспективнішим вважають системний підхід до осмислення етнічності, який передбачає синтез етнічних ознак, а також поєднання етнічності з іншими сферами життєдіяльності етносу і виявлення його системних якостей.

Суб'єктивісти – ті, хто вважають етноси існуючими лише в людській свідомості (наприклад, концепція “уявлених спільнот”⁸⁸ Б. Андерсона) пов'язують феномен етнічності з різно-

⁸⁸ Див.: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – К., 2001.

манітними суб'єктивними переживаннями та формуванням образів людських спільнот.

Деякі учені (Т. Шибутані, К. Кван та ін.) займають проміжну позицію і вважають, що етнічні феномени суб'єктивні та об'єктивні одночасно. Етноси, на їхню думку, суб'єктивні за природою, оскільки існують лише у мисленні людей, однак і об'єктивні тому, що це міцно вкорінені вірування, які поділяються більшістю людей та існують незалежно від свідомості індивідів.

На наш погляд, найпродуктивнішим для теорії і практики етносу є поєднання об'єктивістської та суб'єктивістської інтерпретацій етносів та їхніх атрибутів. По-перше, етнічна спільнота повинна володіти самосвідомістю, сприймати себе як існуючу та особливу. По-друге, дієвість “суб'єктивного” виміру етнічності забезпечують “об'єктивні” критерії етносу – спільна територія, релігія, біологічні ознаки, екологічні особливості тощо.

Оригінальний підхід до трактування етнічності запропонував вітчизняний філософ Б. Попов. Сенс його підходу полягає в тому, що етнічність, формування та функціонування етносів пов'язується зі сферою життя людей, яка функціонує у генетично першій, на погляд дослідника, формі соціуму – т. з. спільностях. Концепція Б. Попова базується на філософії життя та ідеї, яку обстоював німецький соціолог Ф. Тьоніс про наявність двох форм соціальної організації – спільностей і спільнот⁸⁹.

У статті “Поверхове і глибинне в сутності етносів” (1991) Б. Попов зазначає, що “етноси не можна описати тими ж термінами і поняттями, що й суспільство. Це інша соціальна реальність. Суспільство є насамперед сферою діяльності (виробничої, політичної, мистецької та ін.), етнос – це сфера життя людей”⁹⁰. У марксистській філософії категорія соціального життя не розроблялась. Радянська наука весь соціум зводила

⁸⁹ Див.: Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. – К., 2005.

⁹⁰ Попов Б. Поверхове і глибинне в сутності етносів // Політика і час. – 1994. – № 16. – С. 36

до суспільства, а пріоритет суспільного інтересу був головною ідеологемою тоталітарного режиму. “Така провідна ідеологічна теза, – підкреслює Б. Попов, – позбавляла філософську думку будь-якої можливості наблизитися до розкриття сутності етносів, націй, закономірностей їх життя”⁹¹.

В одному із розділів колективної монографії “Феномен нації: основи життєдіяльності” (1998) проблему дослідження природи і суті етносу Б. Попов розглядає у ширшому філософському контексті. Філософія Заходу, зазначає автор, уже друге століття досліджує проблему життя. Однак суб’єктом життєвого процесу вона вважає переважно автономного індивіда. “На відміну від даної традиції, – підкреслює Б. Попов, – ми вважаємо, що саме етнічні спільності виступають масовими колективними носіями життєвого процесу людей. І в історико-генетичному, і в структурно-стадіальному смислах етнічність є вихідною, першою формою соціальності. Це фундаментальна форма соціальності. Її сутність полягає в соціальній організації життя”⁹².

У концептуальному плані Б. Попов наблизився до поглядів Л. Гумільова не лише в питанні про незвідність етнічних спільнот до суспільства у марксистському тлумаченні цього поняття, а й щодо наявності в етнічному феномені, принаймні у його генезі, істотної біологічної компоненти. Етнічне, зазначає український філософ, як “історико-культурне життя людини виникає й розгортається на основі біологічних автоматів і біологічних соціумів, клас складності яких наука ще не досягнула повною мірою”⁹³ (підкреслення наше – О. Р.). На думку Б. Попова, “етнічна організація життєвого процесу перебуває у безпосередній близькості до клітинно-генного біологічного автоматизму та інваріантних принципів біологічної соціальності”⁹⁴. Про це свідчать дослідження останніх десятиліть: соціальність вважається атрибутом будь-якої з форм

⁹¹ Там же. – С. 36.

⁹² Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К., 1996 – С. 9.

⁹³ Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посібник / Б. Попов (керівник авт. колективу), В. Ігнатів, М. Степико та ін. – К., 1997. – С. 12.

⁹⁴ Там само. – С. 13.

життя. Вона не відокремлює, а навпаки, об'єднує людину з тваринним світом. “Соціальна організація людей має своїм попередником і підґрунтям соціальну організацію комах, птахів, тварин. Фундаментальні смисли життя єдині для органічного світу”⁹⁵. Що стосується культури, то вона надбудовується над структурами життя у формі складних систем над- і позавітальних орієнтацій⁹⁶. Сказане дає підстави зробити висновок, що біологічне і соціальне в етносі органічно поєднані. В етносі, вважає Б. Попов, синтезовано принаймні три типи складників: етносоціальна форма життя, духовна діяльність людини (емоції, інтелект, воля) і біологічна форма життя. “Як саме вдається етносові приборкати зазначені стихії – наука достеменно не знає; гадають, що важливим чинником був час, коли діяв принцип жорсткої боротьби народів за право жити, конструювання етнічного організму відбувалося за стихійним методом спроб і помилок”⁹⁷. На думку філософа, етнос є своєрідним “життєвим домом людини”: “Етнічна спільнота реалізується передусім у безпосередньому життєвому процесі – там, де відтворюється людський субстрат, люди народжуються, живуть і вмирають, знаходиться дім людини, тобто таке середовище, в якому людина є продовженням другої, де почуття одного збагачують розум другого, моя пам'ять і вміння є нашою пам'яттю і вмінням. Кооперація праці в сімейно-побутових колективах має глибоко етнічний характер. Були і є люди, які намагаються побудувати свій дім поза національною звичаєвою культурою; слід зазначити, – наголошує Б. Попов, – що такі експерименти призводять до сумнівних наслідків”⁹⁸. Якщо особистість формується в етносі (“батьківському Домі”), то реалізує себе вона в «національному Світі». Нації, на погляд Попова, займають “проміжну позицію між етносом і суспільством”, “ім притаманні риси обох соціальних утворень”⁹⁹.

⁹⁵ Феномен нації: основи життєдіяльності. – С. 15.

⁹⁶ Життя етносу: соціокультурні нариси. – С. 12.

⁹⁷ Там же. – С. 10.

⁹⁸ Етнос і соціум. – С. 20.

⁹⁹ Життя етносу: соціокультурні нариси. – С. 10.

Як бачимо, Б. Попов представив оригінальну вітацентричну концепцію етносу. У ній відзначена роль не лише соціальних (культурних), а й біологічних чинників (біологічних автоматизмів та біологічної соціальності) у формуванні етносів та їх функціонуванні. Цей аспект природи етносів співпадає з позицією примордіалістів, при чому поєднує ідеї природного та соціально-історичного підходів. Аналіз літератури показав, що генетичні та соціобіологічні механізми етногенезу й етнобуття знаходять підтримку і наукове обґрунтування. Зокрема, у монографічному дослідженні російських учених “Етногеноміка і геногеографія народів Східної Європи” (2002) зроблено спробу перейти від класичної генетики народонаселення до нової науки – етногеноміки. На думку вчених, “після з’ясування спільного для всіх людей генетичного матеріалу, постало питання про розмаїтість генома у різних рас і народів, про етнічний аспект мінливості”¹⁰⁰.

Серйозну увагу на *homo sapiens* звертають і сучасні біологи, в т. ч. вітчизняні, досліджуючи просторову та часову самоорганізацію живих організмів та їх популяцій. Так, академіки Н. І. Околітенко та Д. М. Гродзинський зазначають: “Ймовірно, що *нація є однією з форм просторової організації біосфери...* Нація – відкрито-незрівноважена, як і все на Землі, система, що формується внаслідок взаємодії людських спільнот з довкіллям”¹⁰¹.

У концептуальному підході Б. Попова суперечливим залишається запитання про категоричне розмежування етнічної спільноти і суспільства, в т. ч. й теза про те, що життєві процеси протікають лише в перших (спільнотах, етносах), а діяльність – тільки у другому (суспільстві). Це означає, що етноси в теоретичній моделі дослідника обмежуються сферою сімейних відносин, побуту, народних свят, дозвілля, вірувань тощо. Таке етнографічне трактування етнічних спільностей залишає за межами поняття “етнос” соціальну, економічну та

¹⁰⁰ Лимборская С. Я., Хуснутдинова Э. К., Балановская Е. В. Этногеномика и геногеография народов Восточной Европы. – М., 2002. – С. 5.

¹⁰¹ Околітенко Н. І., Гродзинський Д. М. Основи системної біології: Навч. посібник. – К., 2005. – С. 69.

політико-правову сфери, процеси етнічного розвитку та визрівання, а діалектика етнічного і суспільного характеризується механічним, зовнішнім поєднанням, що не сприяє заглибленню у сутність етнічних процесів.

Розглянуті підходи, як свідчить аналіз, відображають різні аспекти етносу на різних етапах розвитку і, звичайно, мають право на існування. Вони доводять, що в процесі етногенези провідну роль відігравали різні групи чинників. Цілком правомірно, що науковий аналіз повинен з'ясувати сучасні пріоритети і тенденції у механізмах етногенези. Однак надзавданням науковців залишається розкриття глибинної, універсальної основи етнічного феномена, його природи, сутності, місця і ролі в історії людства. На наш погляд, усі етнічні системи, чи мова йде про племена, чи про модерні нації – представляють собою органічну єдність двох протилежностей у структурі їхнього організму – природного (космо-, гео-, біологічного) та соціального в широкому сенсі слова (соціально-економічного, релігійного, морального, естетичного, правового, владно-управлінського). Такий підхід розкриває складну природу та структуру етнічності, її аспекти і відповідає основним твердженням теорії систем, зокрема закономірності, згідно з якою зрілі системи диференціюються на протилежні підсистеми, взаємодія яких зумовлює функціонування і розвиток цілісного. Перший макрокомпонент етнічного організму (а отже й етнічності) представляє собою природне начало, другий – соціальне, культурне в антропологічному сенсі цього слова.

Тому етнічний принцип формування і життєдіяльності етнічних спільнот, на нашу думку, полягає в органічному, діалектичному поєднанні природного (насамперед, біологічного) і соціального способів самоорганізації *homo sapiens*. Цей принцип диференціює людство на етнічні спільноти і діє на всіх історико-генетичних щаблях розвитку людства, в т. ч. на національному рівні.

Наша точка зору на сутність етноспільнот певною мірою співпадає також з позицією М. Степико – автора наукових

праць з проблем філософсько-методологічного аналізу становлення та буття етнонаціональних формувань. Мета теоретичного осмислення феномена етнічності, зазначає філософ, – “реалізується сьогодні за допомогою двох основних підходів: біологічного та соціального”¹⁰². Але “біоенергетичний редукціонізм (йдеться передусім про концепцію етносу Л. Гумільова – О. Р.) позбавляє людину власної історії, заперечує соціальні форми її життя”, а “сцієнтиськи орієнтована соціологізована парадигма”, яка особливо активно культивувалася в СРСР, визначала походження і розвиток етносу прогресивними законами розвитку суспільства за принципом сходження від нижчого до вищого на основі понятійно-концептуального апарату історичного матеріалізму”¹⁰³.

Обстоюючи гуманітарний, а не природознавчий підхід до вивчення сутності етнічних явищ і процесів, тобто, пояснюючи етногенез причинами суспільного розвитку, М. Степико спрямував свій пошук на “ту засадничу реальність, яка б вирішальним чином і детермінувала емпіричний життєвий процес, і виступала б основою відтворення самобутності того чи іншого етносу в історичній перспективі”¹⁰⁴. В якості такої реальності науковець обрав досвід людського життя, який за своєю природою, як вважає дослідник, наділений суттєвими і вирішальними, з точки зору етногенези й етнобуття, етнознаковими функціями.

Життєвий досвід народу трактується як “закріплені в свідомості, традиціях, стереотипах поведінки та діяльності, етосі, нормах моралі, установках, віруваннях (серед них і релігійних), архетипах способи розв’язання проблем людського буття (підкреслення наше – О. Р.), які за допомогою навіювання, наслідування та носіїв діахронної інформації передаються з покоління в покоління у межах культурного ареалу даного етносу”¹⁰⁵. З погляду життєвого досвіду, М. Степико

¹⁰² Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореферат дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1999. – С. 1.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Там же. – С. 26.

¹⁰⁵ Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998. – С. 11.

визначає культуру, як етнічно специфічну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим способом буття певного етносу.

Хоч розглянута концепція етнічного культурологічна, але завдяки парадигмальній субстантивізації категорії буття та життєвого досвіду вона, як твердить сам дослідник, “знімає” односторонність тлумачення етносу як біологічного або соціального явища та логічно пояснює взаємозв’язок цих двох сторін природи людини в історичному поступі цивілізації”¹⁰⁶. Учений звертає увагу на роль “безсуб’єктної” реальності та підсвідомого у формуванні та життєдіяльності етносу: історико-етнічна детермінація “має як біологічні та свідомі чинники, так і “безсуб’єктну” реальність, інтериоризація якої на рівні особи є стихійним, спонтанним, неконтрольованим процесом. Утворення цієї реальності потрапляють у сферу підсвідомого особи і закріплюються тут як неререфлексований досвід життєдіяльності. У подальшому його прояви витлумачуються як природні, біологічні, генетично наслідувані утворення”¹⁰⁷.

Концепція М. Степики, яка робить істотний крок на шляху до формування універсальної теорії етногенези та етнічності, безумовно заслуговує на увагу. Однак наша дослідницька позиція має свою особливість та, як ми вважаємо, певні переваги.

По-перше, в якості базової категорії, яка розкриває сенс етнічного феномена ми використовуємо не поняття “культури” чи “досвіду життя”, а категорію “етнічність”, яка ширша за поняття культури і має специфічний, етнологічний зміст. Вона досі не знайшла достатньо глибокого опрацювання в літературі, а тому її евристичний потенціал залишається повністю не розкритим. Проте саме етнічність – ключове явище і основна категорія етнологічної науки, за допомогою якої можна

¹⁰⁶ Степико М.Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот. – С. 31.

¹⁰⁷ Там же. – С. 1–2.

проникнути в сутність етнічних формувань. Вона виявляє природне і соціальне у конструюванні етнічних спільнот, висвітлює механізм етнічної інтеграції та диференціації людства на основі протиставлення “ми – вони”.

По-друге, етнічність поєднує два механізми самоорганізації людей: біологічний, який базується на генетичних кодах, та соціальний, в основі якого культура – “третя природа”, що представляє собою соціальні коди, закладені в артефактах. Зазначене розкриває сутність етнічного принципу самоорганізації людства, вказує на його серединний статус між біологічною та суто соціальною формами руху матерії. Біологічна та соціальна форми самоорганізації взаємопов’язані і взаємообумовлені, адже кожна створює умови для іншої, впливає на неї. Тому у функціонуванні і розвитку етносів потрібно мати на увазі коеволюцію біологічного та соціального, їх єдність та боротьбу, що є основою їхньої стійкості і розвитку¹⁰⁸.

Хоч соціальне і домінує в етнічному, і ця перевага стає все більшою, людина не може вийти за межі природних закономірностей свого існування, проігнорувати біологічні механізми самоорганізації свого організму та своєї біологічної популяції в рамках даного біоценозу. У протилежному випадку це призведе (і уже призвело в багатьох регіонах планети) до глибокої екологічної кризи. Соціальні структури, соціум, навпаки, повинен створювати нові, кращі умови для людини як біологічного виду, максимально використовувати біологічний потенціал (фізичний, фізіологічний, інтелектуальний тощо), закладений у *homo sapiens*, стимулювати його самореалізацію.

Зазначимо, що в сучасній філософській літературі досі немає загальноприйнятої відповіді на питання про сутність не лише етнічного, а й соціального. На це ми звернули увагу, зокрема, в статті “Сутнісна характеристика етнічної соціальності”¹⁰⁹. Стосовно сутності соціального, насамперед, важливо

¹⁰⁸ Див.: Оконская Н. Б. История и биология. – Пермь, 1993.

¹⁰⁹ Див.: Рудакевич О. М. Сутнісна характеристика етнічної соціальності // Ідентичність у сучасному соціумі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Донецьк, 14–15 листопада 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 162–164.

подолати підходи і стереотипи радянської офіційної філософії щодо “другої природи”. Йдеться про те, щоби перестати зводити соціальне до духовного чи суспільного, ототожнювати їх. На це звертає увагу і П. Дишлевий у статті “Про зміст категорії “соціальне” (2002). На його думку, *“соціальне є єдність, з одного боку, специфічного матеріального та духовного в людині (людстві), а з іншого боку, єдність суспільного та індивідуального (тобто соціальне не тотожне суспільному)”*¹¹⁰.

Важливий крок до з’ясування сутності соціального людського зробив вітчизняний філософ В. Бех у монографії “Генезис соціального організму людини” (2002). Учений дослідив процеси переходу першої природи в другу, по-своєму сформулювавши основне питання філософії (як теоретико-методологічну основу аналізу соціальних явищ), та, творчо використавши новітні досягнення таких наук, як біофізика, термодинаміка, синергетика й ін. Філософи, на його погляд, повинні думати не стільки над тим, що первинне: матерія чи свідомість, а як поєднуються ці сторони реального світу¹¹¹.

Особливість соціального, вважає В. Бех, полягає в тому, що його підставою є інтелектуальна енергія людини як “розумної речовини”. Ця енергія, яку особа випромінює у формі сигналу, що несе інформацію, створює енергоінформаційне поле індивіда, яке інтегрується з полями інших людей. Так виникає польова форма соціального як його основа. На базі цих міркувань сутність соціального, як стверджує філософ, розгортається так: “універсум спочатку виступає як квантово-корпускулярне (енергетичне) пульсуюче поле, що виникає на основі інтеграції інтелектуальної (органічної) енергії індивідумів, що виявляється в бутті як тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що виявляє і затверджує себе на практиці шляхом колективізму”¹¹². Отже, соціальне, яке проявляє себе як колективне, є наслідком інтелектуальної взає-

¹¹⁰ Дишлевий П. Про зміст категорії “соціальне” // Філософська думка. – 2002. – № 6. – С. 42.

¹¹¹ Бех В. П. Генезис соціального організму людини. – Запоріжжя, 2000. – С. 32.

¹¹² Там же. – С. 139.

модії людей, їх спілкування. Об'єктивований у зовнішньому відносно особистості середовищі зміст соціального позначається категорією “соціум”¹¹³.

Базуючись на концептуальних ідеях П. Дишлевого та В. Бежа, ми визначаємо етнічне соціальне як колективність, яка сформувалася в результаті інтелектуальної та практичної взаємодії людей у конкретних умовах зовнішнього середовища на базі духовних чинників – мови, абстрактного мислення, цілеспрямованості, вольових зусиль, моральності, релігійних вірувань, традицій тощо. Біофізична основа етнічного соціального – енергоінформаційне поле спільнот, яке змістовно наповнене етнічними цінностями, пам'яттю про історичний досвід, етнічними цілями, акумульованими в етнічній ідеї. Крім цього, етнічне соціальне включає матеріалізоване народом духовне: суспільні інститути, знаряддя та результати праці в різних сферах життєдіяльності, соціальні технології, перетворену людиною першу природу. Етнічне соціальне перебуває в тісному взаємозв'язку та взаємодії з етнічним природним, тобто з біофізичними, біохімічними, біосферними та геокосмічними механізмами самоорганізації людських популяцій. Необхідна умова та один із способів функціонування етнічного соціального – його самоідентифікація на основі самоусвідомлення рис власної етнічності. Така ідентифікація етнічного вимагає належного рівня самосвідомості народу.

По-третє, етнічність, на наш погляд, має статус категорії соціальної філософії. Річ у тому, що вона є аспектом будь-якої соціальної системи, стійкої і тривалої в часі та локалізованої в просторі. Через етнічність і культуру людська спільнота адаптується до середовища і набуває специфічних ознак, порівняно з подібними утвореннями. Однак потрібно розрізняти етнічність і квазіетнічність. Друга притаманна, наприклад, навчальним групам чи трудовим колективам, населеним пунктам, регіонам, перша – етносам, націям і цивілізаціям. Усі людські спільноти, формування та життєдіяльність яких відбувається на певній території – поселенські, виробничі,

¹¹³ Там же. – С. 141.

військові, політичні тощо, не будучи за своєю природою етнічними, з часом набувають етнічності і перетворюються в проетноси, а згодом – у повноцінні етнічні організми. Це стосується будь-яких державних формувань, або так званих політичних (громадянських) націй, у тканині яких з часом формується повноцінна етнічна сфера, без якої не може функціонувати будь-яка нація. Тому очевидно, що *формування етнічності та етноспільнот, перехід їх з однієї форми в іншу – важлива закономірність розвитку людства. У майбутньому буде сформовано новий вид етнічних формувань – постнаціональний.*

Аналізуючи концепції етнічності та розглядаючи специфіку етнічних спільнот, їх різновиди, ми виявляли способи самоорганізації етносів. Етнологічна наука та похідні від неї дисципліни виробили низку понять, які розкривають сенс і механізми генези, організації та самоорганізації етносів, їхнє самоврядування, самовідтворення і самотрансформацію. Основні категорії, поняття і терміни, що висвітлюють їх, такі:

а) *інструментарій етнічної самоорганізації*: мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам'ять, свідомість, самосвідомість, етнонім, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; непотизм, реципрокність; антропологічні, расові ознаки етносу, етнологенетика; адаптований етносом ландшафт, етнічний ареал тощо;

б) *форми етнічної самоорганізації*: плем'я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнофор, етнікос, етнографічна група, етнічна меншина, етносоціальний організм, етнополітичний організм, суперетнос; етнічна автономія та ін.;

в) *способи етнічної саморегуляції*: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; потестарність, етноцентризм, етнократія, етнополітика, етнополітичний менеджмент; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність/інтолерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції, соціобіологічні закономірності;

г) *форми етнічного самовідтворення*: етнічна соціалізація, етнічна культура як матриця етнічного відтворення; культура міжетнічного спілкування; біогенетичне самовідтворення, соціобіологічні механізми репродуктивності;

д) *етнічна генеза, самотрансформація*: антропогенез, соціогенез, етногенез, етнічне відродження, розвиток етносу, етнічна адаптація; етнічна сепарація, етнічна інтеграція, етнічна консолідація; трансформація форм етнічності, етнічна модернізація, етнокультурний трансфер, історичні форми етнічності¹¹⁴.

Розглянемо основні явища і процеси етнічної самоорганізації. До них, насамперед, належить етнічна картина світу, яка представлена в етнічній свідомості, етнічній самосвідомості й етнічній культурі, а також етнічна самоідентифікація, етноцентризм, авто- і гетеростереотипи тощо.

Етнічна карта світу розкривається через категорію “орієнтація”. Вона представляє когнітивні (пізнавальні) та ціннісні орієнтації членів етносу на зовнішній світ і на себе в цьому світі. Це, в основному, “невисловлювальна, внутрішньовластива форма виразу розуміння та втілення представниками даної етнічної спільноти правил життєдіяльності, обумовлених соціальними, природними і «надприродними» силами”¹¹⁵. Бачення і тлумачення світу етносом відбувається через призму його потреб і цінностей. Етнічна картина світу базується на етнічних константах, що представляють центральну зону етнічної культури, її ядро. Ядро етнічної культури спільне для усіх членів етносу і зосереджене, як підкреслює О. Садохін, у несвідомому прошарку психіки людини¹¹⁶.

Адаптаційна та захисна функції етнічної культури та картини світу, яку вона формує, полягають у впорядковуючій і спрямовуючій дії відповідних орієнтацій, які забезпечують

¹¹⁴ Див.: Рудакевич О. М. Етнічний принцип самоорганізації людства // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 79. – К., 2008. – С. 99.

¹¹⁵ Афонін Е. Картина світу етнічна // Етнічний довідник: у 3-х част. – Ч. I. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 74.

¹¹⁶ Садохін А. П. Цит. праця. – С. 179.

ефективне пристосування до середовища і вирішення назрілих проблем. Особливість функціонування етносу полягає у вибірковому сприйнятті реальності: її члени часто нехтують інформацією, що суперечить змісту етнічних констант – цінностей, ідеалів, переконань. Така поведінка забезпечує етносу стійкість до незначних флуктуацій у середовищі. І лише, коли реальність не вкладається у традиційну картину світу, звична свідомість етносу починає видозмінюватися і розпадатися. Виникає потреба нового трактування явищ і процесів реальності. Відбувається етнокультурний трансфер. Збереження етносу в процесі формування нової картини світу залежить від його здатності зберегти недоторканою центральну зону своєї культури. В іншому випадку зміни в культурі призведуть до формування нової етнічної спільноти.

У трансформації етносів у межах їх сутнісних рис важливу роль відіграє культура та соціальна стратифікація. Суспільні групи з відмінними інтересами конфліктують між собою і, врешті-решт, перемагає та, яка володіє більш адекватними уявленнями та орієнтаціями. Але, оскільки всі члени спільноти мають спільний знаменник у формі т. з. центральної зони етнічної культури, то сутнісні риси етносу не зазнають істотних змін.

На відміну від етнічної картини світу, яка характеризує в основному спонтанну самоорганізацію і самотрансформацію етносу, поняття «етнічна ідеологія» відображає суб'єктивний чинник етнічної самоорганізації. За визначенням О. Нельги, *етнічна ідеологія* – “це сукупність теоретичних концепцій, доктрин, програм, платформ і т. ін., у яких під певним кутом зору подається історія етносу, тлумачаться особливості його характеру і свідомості, пропонується певне ставлення до інших етносів, обґрунтовуються завдання, найімовірніші і бажані шляхи та напрями розвитку спільноти”¹¹⁷. Етнічна ідеологія формується етнічною елітою найчастіше в період міжетнічного напруження, коли виникає загроза суверенному іс-

¹¹⁷ Нельга О. Ідеологія етнічна // Етнічний довідник: у 3-х част. – Ч. I. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 70.

нуванню чи елементарному виживанню спільноти. Однак для того, щоб вона стала конструктивно дієвою, щоб зародився етнічний рух, потрібні лідери-стратегі, лідери-пропагандисти, лідери-організатори, озброєні відповідними ідеями.

До найважливіших самоорганізаційних процесуальних характеристик етнічності належить *самоідентифікація* її членів як спосіб існування та відтворення основних етнічних ознак народу. Смысл етнічності, за словами американського професора Пола Р. Браса, саме полягає в етнічній ідентичності, суть якої в суб'єктивному, символічному застосуванні групою людей деяких аспектів культури для того, щоб виокремлювати себе серед інших груп¹¹⁸. Етнічна група, яка самоідентифікує себе, є, таким чином, “суб'єктивно самосвідомою спільнотою” (П. Брас), яка встановлює певні критерії для входження в групу та виходу з неї. Лише за цією ознакою етнічність може бути визначена як спосіб соціальної самоорганізації.

Інший вияв етнічності – *етноцентризм*, суть якого полягає у тому, що етнічна група розглядається її членами як центр буття на землі. Тому інші спільноти розглядаються і оцінюються у порівнянні з нею. Етноцентризм як світогляд, поведінковий принцип і практична дія полягає в намаганні захистити власні інтереси, відстояти їх у боротьбі з іншими спільнотами, особливо владними (державними); у згуртуванні рядів, на основі поширення ідеї про особливі якості та особливу історичну місію; у прагненні стати лідером у поліетнічному суспільстві, здійснювати ідеологічну, політичну та іншу експансію на чужі території тощо. Етноцентризм може проявлятися і як негативне явище, коли спільнота абсолютизує власні риси культури, власну значимість тощо і, коли етнічні якості і риси протиставляються відповідним характеристикам інших народів.

Ще один важливий етнічний регулятор – *авто- і гетеростереотипи*. Етнокультурні стереотипи – це узагальнені уяв-

¹¹⁸ Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 263.

лення про типові риси, що характеризують той чи інший народ. Йдеться, наприклад, про “німецьку акуратність”, “французьку галантність”, “грузинський темперамент”, “російське авось”, “українську ліричність” тощо. Автостереотипи відображають те, що люди думають про свій власний народ. Вони – важлива складова національної самосвідомості. На їх основі формуються загальні нормативи поведінки народу (ми – такі, отже і я повинен бути таким). Етнічні автостереотипи сприяють згуртуванню народу, його відмежуванню від інших спільнот. У них народ до певної міри ідеалізує себе, підкреслюючи позитивні риси, необхідні для виживання в певних геокліматичних та геополітичних умовах. Через автостереотипи представники народу можуть пояснювати і виправдовувати недоліки свого способу життя, своє відставання у розвитку. Так, нації зі слаборозвиненою економікою схильні робити акценти на таких рисах, як доброта, сердечність, гуманність тощо, а не підприємливість та діловитість.

Гетеростереотипи, в яких характеризуються інші народи, набагато критичніші, що пов’язано зі сприйняттям іншого через призму цінностей власної культури, своїх традицій та інтересів. Вони часто емоційно забарвлені симпатіями чи антипатіями. Так, європейців шокує, що японці з посмішкою можуть говорити про неприємні для себе речі, наприклад, про хворобу власних дітей. Але це пов’язано не з безсердечністю чи жорстокістю японців, а з тим, що вони вважають за неможливе турбувати оточуючих особистими проблемами. Як і автостереотипи, гетеростереотипи мають важливу пізнавальну та інструментальну роль у спілкуванні з іншими народами. У них може бути закладений і негативний сенс: комплекси неповноцінності, кривди, заздрості тощо.

Саморганізація етнічності передбачає самовідтворення та трансформацію власної інфраструктури. Е. Сміт, наприклад, говорячи про механізми етнічного самооновлення, які були найефективнішими впродовж історії людства, називає такі:

а) релігійна реформа (“роль релігійно-реформаторських рухів у стимулюванні етнічного самооновлення”);

б) культурні запозичення (“вибіркове запозичення й контрольовані культурні контакти”);

в) участь народних мас (“вияви етнічного самооновлення можна побачити в рухах соціальних прошарків та класів”);

г) міф про етнічну обраність (“міфи про етнічну обраність великою мірою становлять найголовніший засіб етнічного самооновлення, а звідси й виживання”)¹¹⁹.

Цікаві думки щодо етнічної («етнонаціональної») самоорганізації висловили автори підручника «Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади». По-перше, вони зазначають, якщо «етнос, а разом з тим і нація є органічними, а не механічними цілісностями, то вони повинні мати внутрішню мету свого існування, певну програму, спрямовану на відтворення та забезпечення їхнього існування»¹²⁰. Ця «внутрішня мета» – основа саморозвитку і відтворення будь-яких органічних систем, в т. ч. й етнонаціональних організмів.

По-друге, антиентропійний характер самоорганізації забезпечується безперервним ускладненням систем. У суспільстві, зокрема в його етнонаціональній сфері, де також діють антиентропійні принципи, самозбереження здійснюється шляхом ускладнення внутрішньої системи етнонаціонального буття. Ознакою ускладненої структури буття етносу «є поява серед інших чинників державницьких інститутів самоорганізації. Адже їх наявність захищає етнос від зовнішнього поглинання чи асиміляції, підвищує опірність зовнішнім тискам, агресіям та експансіям»¹²¹. У якості інших засобів самоорганізації і самозахисту виступають також етнічна культура, конфесійна ідентичність, а також «безсвідомі моделі життєдіяльності» – архетипи як історично вироблені колективні матриці культурної поведінки¹²².

По-третє, відповідаючи на питання «Що саме знаходиться у підвалинах етносистеми?», автори роблять висновок, що

¹¹⁹ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 44–45.

¹²⁰ Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади: Підручник. – К., 2001. – С. 48.

¹²¹ Там само.

¹²² Див.: Там само. – С. 48–49.

«таким базовим спонукаючим мотивом є мотив захисту своєї етнічної самобутності». Прагматична причина прагнення захисту самобутності в тому, що вона – «результат тривалого відбору та адаптації до довкілля» і представляє собою найкращий спосіб вижити за даних обставин, тобто є умовою збереження самодостатності¹²³.

По-четверте, за наявної самодостатності та самобутності етнічних спільнот завжди є підстави для саморегуляції. Тому суспільно-історичний та політичний процес самоорганізації «логічно розвивається у напрямі до самовизначення та політичної організації, вершиною якої є етнодержавотворчий процес»¹²⁴.

Погоджуючись із зазначеними сутнісними рисами самоорганізації етносів, звернемо увагу на те, що обґрунтована нами концепція етнічного принципу самоорганізації людства має істотні відмінності. Вона, поруч із соціальною компонентою самоорганізації, важливе місце відводить біологічній саморганізації спільнот людей, соціобіологічним механізмам, які діалектично взаємодіють і коеволюціонують з власне соціальною, соціокультурною самоорганізацією. Крім цього політику і державу ми вважаємо не лише засобом етнічної самоорганізації, а й відносно самостійним та універсальним способом самоорганізації соціуму, який може протидіяти етнічним механізмам об'єднання та регулювання взаємин людей. У наступному розділі монографії буде показано, що саме діалектичне поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму за певних умов породжує феномен нації.

Проблемам етнічної самоорганізації присвячена докторська дисертація В. А. Скуратівського “Етносоціальна культура як саморегульована система (соціально-філософський аналіз)” (1994). Як видно з її назви, автор досліджує культуру етносоціального організму. За його визначенням, етносоціальна культура у вузькому (власному) сенсі “являє собою спосіб взаємодії, взаємовпливу форм діяльності етносоціальних спіль-

¹²³ Див.: Там само. – С.50.

¹²⁴ Там само. – С. 51.

ностей, етнічних індивідуальностей, що здійснюється у всіх сферах суспільного життя; це система соціально-духовних цінностей, спрямованих на формування та відтворення різноманітних, багатогранних зв'язків і взаємин представників різних національностей з метою всебічної гармонізації міжособистісних відносин, загального прогресу суспільства”¹²⁵.

Автор дотримується діяльнісної концепції культури, представляючи етносоціальну культуру як “вид духовно-практичної діяльності”. Ця культура має два основні об'єкти: внутрієтнічні процеси та зовнішньоєтнічні взаємини. Спрямування уваги та зусиль політичного суб'єкта на останній породжує “культуру міжєтнічного спілкування”. “Феномен спілкування, – зазначає науковець, – пронизує всю етносоціальну культуру, виступає як найважливіша, універсальна і необхідна умова її функціонування і розвитку”¹²⁶.

У процесах саморегуляції етносоціальної культури В. Скуратівський виокремлює об'єктивний і суб'єктивний складники: “об'єктивну саморегуляцію” та “свідомі механізми саморегулювання”. Хоч останній вид саморегуляції він трактує як “фундаментальний і головний”¹²⁷, але вважає, що й “об'єктивна саморегуляція” корисна і незамінна. У науці і практиці, слушно зауважує В. Скуратівський, має бути подолане уявлення “про стихійне, неупорядковане, нестійке як про винятково чи як правило, деструктивне, руйнівне начало, яке протистоїть свідомій регулятивній діяльності”¹²⁸. Неупорядковане (як результат дії процесів флуктуації), виступаючи чинником об'єктивної саморегуляції етносоціальної культури, будучи тісно пов'язаним з нелінійним, самостимулюючим зростанням, багатомірністю руху, створює передумови для утвердження полісистемної моделі детермінант, яка припускає паритетну взаємодію кількох чи багатьох параметрів у розвитку етносу, що є основою самопідтримки, самовідновлен-

¹²⁵ Скуратівський В. А. Етносоціальна культура як саморегульована система (соціально-філософський аналіз): Автореф. ... дис. д-ра філос. наук. – К., 1994. – С. 10.

¹²⁶ Там само. – С. 12.

¹²⁷ Там само. – С. 14.

¹²⁸ Там само. – С. 15.

ня етносоціального потенціалу особистості і суспільства¹²⁹. Цей висновок має важливе методологічне значення: разом із твердженнями науки про відкриті системи та їх самоорганізацію, він виступає основою дослідження етнологічних явищ і процесів.

Підсумовувавши сказане про сутність та соціальне призначення етнічності, її самоорганізацію, зазначимо, що вузьке трактування поняття «етнічність» зводиться, як правило, до його основних атрибутів, а широке – охоплює всі прояви етнічного життя і ототожнюється, по суті, з категорією “етнічна спільнота”. Своєрідну концепцію, яка узагальнює результати досліджень етнічності, виробив американський етносоціолог М. Неш і виклав її в монографії “Казан етнічності у сучасному світі” (1989). Він виокремив такі “структурні блоки етнічності”: *тіло* – кров, гени, кістки; *мова* – розмовні і письмові засоби комунікації, спільну історію чи походження; *релігія* – вірування і практичні дії, які передбачають особливий зв’язок із надприродними силами; *національність* – право на територію, рівність з наймогутнішими націями, політична атрибутика суверенного і незалежного народу. Ці незмінні у своїй основі компоненти проявляються, на погляд М. Неша, у так званих *маркерах етнічності*, головні з яких – назва і самоназва, культурні елементи (система родинних зв’язків, спільна трапеза, релігійний культ), які базуються на єдності крові, матеріальних основах життя, божества; одяг, мова, риси фізичного обличчя тощо¹³⁰.

Важливо підкреслити, що в етнічності діалектично поєднуються природне і штучне, біологічне і соціальне, об’єктивне і суб’єктивне, стає і змінне, давнє і нове, внутрішнє і зовнішнє, раціональне та ірраціональне, особливе і загальне, статичне і динамічне. Ці суперечливі риси породжують численні концепції етнічності та їх різновиди, неперервну полеміку, розчарування, прозріння і успіхи в дослідницькій діяльності.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Nash M. The cauldron of ethnicity in the modern world. – Chicago, 1989. – P. 5–6.

Соціальний організм може набувати етнічності або втрачати її. Перше відбувається внаслідок таких процесів: 1) зміни кліматичних умов та ландшафту країни; 2) генетичної трансформації внаслідок злиття рас чи антропологічних типів; 3) розвитку наявних та формування нових сфер суспільного життя; 4) злиття етносів чи приєднання до базової спільноти периферійних; 5) творення нових культурних цінностей та подальшого освоєння природного середовища; 6) відродження давніх традицій та елементів культури; 7) запозичення культурних зразків від інших народів; 8) поглиблення етнічної самосвідомості, історичної пам'яті тощо. Значну роль у прогресі етнічності відіграє суб'єктивний чинник: інтелігенція, цілеспрямована дія інтелектуальної та політичної еліти, релігійних і моральних лідерів тощо. Протягом останніх століть (починаючи з епохи Відродження) роль етнічності в життєдіяльності людських спільнот помітно зростала, що обумовило зародження епохи націоналізму (кінець XVIII – поч. XIX ст.) та національно-визвольних рухів, а також появу таких негативних явищ, як ксенофобія, расизм, великодержавний шовінізм, інтегральні (тоталітарні) націоналізми, фундаменталізм та ін., в яких роль етнічності хибно потрактована чи істотно перебільшується.

Утрата, руйнація етнічності народу, як засвідчив проведений аналіз, може відбуватись через: 1) цілеспрямовану деструктивну дію держав-завойовниць; 2) етнічний (національний) гніт; 3) добровільну асиміляцію народу; 4) міграцію етносу; 5) занепад або зраду етнічної еліти; 6) зміну релігійних вірувань чи конфесійної належності; 7) дії глобальних згубних конфліктів внутрішнього чи зовнішнього характеру; 8) глобалізацію людської цивілізації та поширення космополітичних ідеологій. Часто виникають проблематичні ситуації навколо малочисельних народів та етнічних груп у складі імперій та національних держав. Тому світова спільнота вважає дотримання їхніх прав і свобод важливим принципом цивілізованих міжнародних відносин і захищає етнічні меншини.

Висновки до розділу 2

1. Досліджуючи самоорганізаційний потенціал етнічності, доцільно сформуувати ідеальну модель повноструктурної і суверенної етнічної спільноти. Це означає, що поруч з поняттям “етнікосу” як єдності компонентів і функцій етнічності, необхідно сконструювати образ етнічної спільноти, в якій етнічність пов’язана з усіма сферами суспільного життя, культурою, екологічними, біологічними та іншими чинниками буття народу.

2. Базуючись на ідеях вітчизняних філософів про складну, подвійну природу етнічного (концепції Б. Попова та М. Степико), творчо розвинувши їх, трактуємо етнічну спільноту (організм) як єдність природного (біологічного) та соціального організмів (біосоціальна концепція етнічних спільнот). На цій основі етнічний принцип самоорганізації людства та окремих народів визначається як єдність біологічної та соціальної самоорганізацій територіально вкорінених груп *homo sapiens*. Сутність цього принципу полягає в коеволюції, діалектичному взаємозв’язку названих форм самоорганізації, синергійному ефекті їх поєднання. Хоч соціальне і домінує в етнічному, і ця перевага стає все більшою, людина не може вийти за межі природних закономірностей свого існування. Соціум повинен створювати належні умови для людини як біологічного виду, не лише щоби попередити і подолати глобальну екологічну кризу, а й повноцінно розвинути фізіологічні й інтелектуальні задатки людини.

3. Основною детермінатою генези етнічних спільнот та засобом їхньої самоорганізації є, на наш погляд, етнічність у широкому смислі цього поняття. Йдеться про єдність елементів і функцій етнічності, їх природно-біологічних та соціально-культурних носіїв. Окремі аспекти етнічної самоорганізації розкривають основні концепції природи, генези та способу життєдіяльності етносів (примордіалістська, конструктивістська, інструменталістська та етносимволічна тощо). Однак комплексне дослідження етнічної самоорганізації можливе лише на основі сучасних досягнень теорії систем та самоога-

нізації, зокрема такої інтегральної наукової дисципліни як синергетика.

4. Вітчизняна та зарубіжна етнологія, етносоціологія, етнополітологія та інші науки сформували багатий категоріально-понятійний апарат, який розкриває окремі елементи, форми та процеси самоорганізації етнічності. Мова йде про поняття, що характеризують інструментарій етнічної самоорганізації, організаційно-територіальні способи самоструктурування, саморегуляції, самовідтворення та самотрансформації етнічних спільнот. Базові самоорганізаційні явища і процеси – етнічна адаптація, етнічна картина світу, етнічна самоідентифікація, етнічні авто- і гетеростереотипи, етнічна самосвідомість, етнічна ментальність, її архетипи, етноцентризм та інші. Завдання дослідників полягає в тому, щоб концептуально осмислити їх у контексті основних самоорганізаційних етнічних процесів.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИНЦИП САМООРГАНІЗАЦІЇ СОЦІУМУ

Вітчизняна та світова націологія понад два століття наполегливо шукає відповіді на питання про сутність національного феномена. Ця наука, як і будь-яка інша, спочатку повинна пройти емпіричний етап свого розвитку – період нагромадження фактичних даних та їх опрацювання, а далі – вийти на побудову теоретичної моделі нації. Визначення національної спільноти, які домінують у вітчизняній літературі, найчастіше зводяться до переліку основних очевидних рис об'єкта свого дослідження. Вони доступні для спостереження й оцінки, але наскільки виражають сутність нації? На думку британського етнополітолога Е. Г. Гобсбаума, не можна знайти жодного “задовільного критерію” для визначення спільнот, які називають націями. “І справді, – пише він, – як може бути інакше, коли ми намагаємося втиснути в постійні та універсальні рамки нові організми, що виникають і змінюються, і які навіть сьогодні ще далекі від того, аби називатись універсальними? Ба більше, критерії, які застосовують з цією метою (мова, етнічна приналежність і т. п.), самі собою невиразні, мінливі та двозначні; користуватися ними для орієнтації подорожнього – це все одно, що визначати земельні межі за тінями дощових хмар”¹³¹.

Розглянемо дефініції нації, які набули поширення у вітчизняній етнополітології та державознавстві. Так, за визначенням О. Картунова та Ю. Римаренка, нація – це “велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, частіше поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою внутрішнього державного спілкування (та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інте-

¹³¹ Hobsbaum E. H. Nations and Nationalism since 1780. – Cambridge, 1992. – P. 5

ресами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного і особливо майбутнього і водночас власної самобутності та спільною назвою”¹³² (підкреслення наші – О. Р.). Як зазначають автори, це означення потребує двох доповнень. “По-перше, хоча до нього включено чимало елементів багатьох теорій і визначень націй, воно, по суті, виходить з політичної теорії нації, що зовсім не означає заперечення інших теорій і, перш за все, етнічної. По-друге, найважливішою видовою ознакою сформованої сучасної нації, виявом прогресивності її соціальної природи виступає цивілізованість, що розуміється як прилучення того чи іншого народу до економічних та духовних джерел суспільного поступу та інше”¹³³ (підкреслення наші – О. Р.).

Як бачимо, намагаючись дати узагальнююче визначення нації, Ю. Римаренко і О. Картунов не переступають поріг емпіричного, феноменологічного способу характеристики цієї спільноти, перелічуючи її зовнішні риси. До основних ознак нації тут віднесено спільність мови, території, культури, інтересів, волі, самосвідомості. Звертає на себе увагу певна обережність, некатегоричність тверджень авторів щодо наявності цих ознак (мовляв, може бути так або так; однак, як правило так, отже сказане не заперечує інших варіантів і думок тощо). Виходить, що не всі названі маркери національних спільнот обов’язкові, а отже, сутнісні. Ще одне питання: чому автори все-таки віддають перевагу політичній теорії нації і тут же спішать визнати певну правомірність етнічного підходу? У визначенні нації, яке вони подають спільно з Ф. Горовським у “Малій енциклопедії етнодержавознавства” (1997), навпаки, наголос зроблено на етнічній природі і сутності нації. Тут зазначається, що “категорію «н[ація]» можна визначити як етносоціальну (і не завжди кровородинну) спільність...”¹³⁴, а також, що “природа н[ації], як і всього етнічн[ого] ланцюга

¹³² Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1997. – С. 141.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Горовський Ф. Картунов О., Римаренко Ю. Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 122.

людства, не потребує її (нації) політизації й пов'язана з нею опосередковано"¹³⁵. І, на кінець, ця дефініція стосується “сучасної нації” як “цивілізованого співтовариства громадян”; отже, допускається існування несучасних, давніх націй. Але чи можна дати загальне визначення нації, яке б виявило спільне в сучасних і давніх національних спільнот (якщо давні нації все-таки існували)?

На наш погляд, один із виявів теоретичного рівня осмислення національного феномена – це спроби сформулювати т. з. “національний принцип” – загальне правило формування і розвитку націй, яке діє, з одного боку, як об'єктивна закономірність у сфері національного, а з іншого, – є керівництвом до дії суб'єктів історичного процесу, котрі прагнуть розбудувати чи утвердити націю.

Наведемо думки деяких вітчизняних та зарубіжних дослідників, які дотичні до ідеї національного принципу. В. Старосольський, наприклад, пов'язував появу нації з “народами політичної новочасної демократії”. “З внутрішньою необхідністю, – наголошував він, – мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народню суверенність, викликати явище назване нацією”¹³⁶. На підтвердження своєї позиції він наводить думку французького дослідника Р. Жоанне (Johannet R. Le principe des nationalities. – Pars, 1918) про те, що національний принцип – це “заяте ідеї держави демократичним підйомом”¹³⁷. Тобто, нація трактується як народ демократичної держави.

На духовно-психологічний характер нації вказував Е. Ренан, один із фундаторів психологічної теорії нації. “Нація, – зазначав учений, – це душа, духовний принцип (підкреслення наше – О. Р.). З двох речей, які є властиво однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим

¹³⁵ Там само. – С. 123.

¹³⁶ Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. – Нью-Йорк; Київ, 1998. – С. 73.

¹³⁷ Цит. за: Старосольський В. Цит. праця. – С. 75.

спадком, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком”¹³⁸. І ще: “Існування нації – це (якщо можна так висловитись) щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя”¹³⁹. Як бачимо, національний принцип тут вказує на природу нації (нація – духовне, психологічне явище) і джерело її існування й розвитку (спогади про минуле і згода жити разом для реалізації спільних планів).

Е. Гелнер розпочинає відому працю “Нації та націоналізм” (1983) фразою, яка стосується “націоналістичного принципу”. “Націоналізм, – зазначає він, – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися”¹⁴⁰. Учений називає варіанти порушення цього принципу (політичні кордони держави не охоплюють усіх представників певної нації; ці кордони включають також чужинців тощо). Найбільш неприйнятним порушенням націоналістичного принципу він вважає ситуацію, “коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих”¹⁴¹. Зауважимо, що нації згідно з Е. Гелнером не є політичними формуваннями (це культурні, соціокультурні “істоти”), але вони не можуть повноцінно існувати без власної держави. В її розбудові полягає головна вимога націоналістів.

Вітчизняний етнополітолог О. Картунов використовує поняття “етнополітичний принцип організації суспільства”. На етапі переходу людства до індустріального суспільства, вважає дослідник, відродився процес політизації етнічності. “Наклавшись на процес етнічного ренесансу, він сприяв відродженню й посиленню етнополітичного принципу організації суспільства (підкреслення наше – О. Р.), тобто прагнення формувати політичну єдність, спираючись на спільну етнічну основу, який вже біля двох століть становить підвалини всьо-

¹³⁸ Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К., 2000. – С. 118.

¹³⁹ Там само. – С. 119.

¹⁴⁰ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К., 2003. – С. 29.

¹⁴¹ Там само.

го етнополітичного життя”¹⁴². “Політичною єдністю”, очевидно, є нація та національна держава: нації, на думку О. Картунова, тісно поєднані з етнічністю соціуму, хоч вона лише вторинний чинник єднання.

Який із наведених вище підходів найбільшою мірою відповідає природі й суті нації, володіє ознаками універсальності? Мабуть, це питання залишається відкритим. Відповідь на нього потребує нових ідей, переходу до вищого рівня абстрагування, який дасть змогу виявити глибинні, дійсно сутнісні зв’язки в національному феномені. Наша гіпотеза полягає в тому, що національний принцип відображає органічну єдність двох способів самоорганізації соціуму – етнічного та політичного, яка має наслідком принципово новий самоорганізаційний механізм – національний, а результатом його дії є новий тип людської спільності – нація. Один із підходів до теоретичного обґрунтування цієї гіпотези є критичний аналіз і співставлення існуючих у літературі концепцій нації, виявлення в них найсуттєвішого.

Серед усього розмаїття політичної літератури на тему теоретико-методологічного обґрунтування поняття нації та типології національних спільнот звертає на себе увагу змістовна стаття українського етнополітолога О. Майбороди “Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення” (2004). По-перше, дослідник робить висновок, що традиційну у вітчизняній літературі типологію концептуального означення нації (психологічну, культурологічну, етнологічну, історико-економічну та етатистську) можна істотно скоротити. Оскільки перші із названих підходів мають етнологічний підтекст, то “напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і на ті, що утворилися поза нею. Позаетнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава...”¹⁴³. По-друге, оскільки всі нації, в т. ч. етнічні, за походженням – політизовані соціуми (тобто “іманентно політичні”), то, “від-

¹⁴² Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навч. посібник. – К., 1999. – С. 204.

¹⁴³ Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 17.

повідно – типологізація націй, які усі є, по суті, політичними, мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні”¹⁴⁴. Крім цього, моноетнічні нації можуть бути полікультурними, як у сучасній Україні, де частина українців україномовна, а інша – російськомовна. По-третє, у процесі своєї генези “поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй...”¹⁴⁵ (підкреслення наші – О. Р.).

Для нашого дослідження важливі висновки О. Майбороди про те, що 1) нація – це завжди “політизований соціум”, 2) не лише моноетнічній, але і поліетнічній та полікультурній нації властива “ідентичність, спільна для усіх”.

Оскільки питання етнічної (етнокультурної, етносоціальної) самоорганізації ми розглядали в попередньому розділі монографії, зупинимося на з’ясуванні сутності і змісту політичної самоорганізації в рамках нації як “іманентно політичного співтовариства”.

Спочатку зауважимо, що останнім часом проблема концептуалізації політичного співтовариства стала об’єктом уваги ряду вчених¹⁴⁶. Як резонно зауважує російський дослідник В. С. Кот, – “ідея політичного співтовариства здається очевидною. Однак ця очевидність ще не творить наукового поняття, яке дало б змогу виділити об’єкт пізнання політичної науки. Ця концептуалізація проблематична, оскільки поняття “політичне співтовариство” тісно пов’язане з поняттям “політія”, “громадянське суспільство”, “цивілізація”, “батьківщина” і навіть “єдність”. Їх об’єднує те, що вони трактуються як національна і політична цілісність”¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. – С. 21.

¹⁴⁶ Див.: Кот В. С. Политическое сообщество: генезис и эволюция. – М., 2004; Панов П. В. Политическое сообщество и институционализация // Полис. – 2007. – № 1. – С. 94–103; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004 та ін.

¹⁴⁷ Кот В. С. Концептуализация политического сообщества // Полис. – 2006. – № 1. – С. 104.

Як відомо, питанням політичних об'єднань (спільнот, союзів, держав) приділяв увагу М. Вебер¹⁴⁸, який спирався на ідеї Ф. Тьоніса про спільноти і суспільства¹⁴⁹.

Спільнота в Ф. Тьоніса базується на спільному дусі, звичаях і вірі, на спільній власності і благах. “Будь-яке близьке, потаємне, неповторне сумісне життя, – зазначає він, – треба розуміти як життя у спільноті”¹⁵⁰. Якщо в суспільство входять як у чужий простір, то в спільноті народжуються і живуть. У суспільстві люди, хоч і перебувають поруч, але вони не залежать один від одного. Спільнота, навпаки, наголошував учений, є цілісним органічним утворенням, вона охоплює усе життя людини, а не окремі функції її життєдіяльності.

Істотне у теорії Ф. Тьоніса положення про критерії розмежування понять “спільнота” і “суспільство”: спільнота базується на сутнісній волі (Wessen Wille), а суспільство – на вибірковій (Karwille). Ці вольові чинники різняться співвідношенням між волею і мисленням: сутнісна воля – це принцип єдності життя, вона охоплює почуття і мислення; вибіркова воля – це вольовий процес, який спрямовується лише раціональним мисленням. Сутнісна (іраціональна) воля типова для жінок, дітей і народу (спільнот), а вибіркова притаманна чоловікам і представникам старшого покоління.

Походження спільноти базується на спільності крові. В подальшому вона існує завдяки спільності мови, звичаїв, віри. Справжній суб'єкт спільноти – інтегральна істота, народ. Основа суспільства – інтереси і уявлення громадян, тобто це “механічний агрегат і артефакт”¹⁵¹. Йому властива держава, яка вважається головним суб'єктом історичного процесу. Її воля все більше вивільнюється від традицій, а право перестає бути справою звичаю і стає продуктом політики. Тому спільноту і суспільство Ф. Тьоніс розглядає як два етапи в процесі розвитку людських утворень. Підхід ученого до трактування

¹⁴⁸ Див.: Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология / За ред. С. П. Баньковской. – М., 2002. – Ч. 1.

¹⁴⁹ Див.: Тьоніс Ф. Цит. праця.

¹⁵⁰ Там само. – С. 18

¹⁵¹ Там само. – С. 19.

соціального, його структури використали вітчизняні науковці 20–30-х рр. ХХ ст., які розробляли теорію нації – Л. Ребет, М. Сціборський, В. Старосольський та ін¹⁵².

В. Старосольський, зокрема, у праці “Теорія нації”, послідовно відстоюючи психологічно-вольовий підхід до пояснення національного феномена, поставив питання: “Чим відрізняється суспільство, яке ми називаємо нацією, від інших?”. Методологічною основою формування відповіді на це питання учений вважає той факт, що “всі безконечно чисельні форми людських суспільств можна звести до двох протилежних типів, якими Теннес признає основне значіння. Це є “спільнота” (Gemeinschaft) і “спілка” (Gesellschaft)”¹⁵³. Різниця між ними полягає в тому, що спільнота скріплена “стихійною волею”, а спілка – “свідомою волею” (відповідниками названих типів волі в україномовному виданні праці Ф.Тьоніса є поняття “сутнісна” і “вибіркова воля”). “Стихійна воля, – зазначає Старосольський, – не знає і не має ціли, а має тільки напрям. Її істота араціональна, бо жерелом її психічний стан, а не раціональне думання. Через те вона “стихійна”¹⁵⁴. Свідомою воля – “се воля яка визволилася з-під психічної стихії. Вона вже не безпосередній вислів почувань та настроїв, але наслідком праці думки яка “свідомо” означає та вибирає цілі та засоби для їх здійснення, вона має не тільки напрям, але й означену ціль”¹⁵⁵. Первісні форми суспільної організації, вважає учений, були спільнотами. “Так родина, рід, плем’я і племінна держава були побудовані “стихійною волею”, психологією, силою якою одиниця була погложена громадою і держалася її усіма своїми інстинктами та почуваннями”¹⁵⁶. Коли ж особа усамоствільнилась усередині громади, тоді зародилися перші міркування про цілі держави. Їх поява, вважає мислитель, означає раціоналізацію суспільства, його перехід від спільноти до спілки.

¹⁵² Див.: Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997; Сціборський М. Націократія // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 672–687; Старосольський В. Цит. праця.

¹⁵³ Старосольський В. Цит. праця. – С. 33.

¹⁵⁴ Там само. – С. 34.

¹⁵⁵ Там само. – С. 34.

¹⁵⁶ Там само. – С. 35.

Принципова відмінність спільноти і спілки (суспільства) полягає в тому, що кожний член спільноти належить до неї у повній мірі, тілом і душею, усіма напрямками своєї думки, почуттів і поведінки. Спілка, зауважує В. Старосольський, – “не потребує охоплювати собою людини більше, як сього вимагає означена ціль і поза сим оставляє людині повну волю”¹⁵⁷. Попри спільну основу поглядів, дослідник не згідний з позицією Ф. Тьоніса, що в ході історичного розвитку спілка (суспільство) витісняє спільноту як форму соціуму. “Багато “спілок”, – зауважує Старосольський, – набирає згодом деяких прикмет спільноти, а незалежно від сього, на полі нових, багатіших на всякі форми умовин, родяться почасти на розвалинах старих, почасти побіч них нові, незнані досі спільноти”¹⁵⁸. Нація, на погляд дослідника, – це органічна спільнота, а не механічне утворення. “Серед чисельних теорій та концепцій на тему нації, – зауважує він, – не стрічаємо ні одної, яку пробувалаб вивести її із доцільного людського думання”¹⁵⁹. Особи, об’єднані у націю, входять до неї усіма аспектами своєї суті, нічого не залишаючи за межами об’єднання.

В. Старосольський визнає також, що спільнота і спілка – це крайні форми соціуму. В реальному житті поєднуються стихійна і раціональна воля, одна породжує іншу і переходить у свою протилежність. “Два чинники, – пише він, – стихійна воля з одного, “чистий розум” з другого, правлять життям людства, доповнюють себе, виправляють, і представляють собою його два різні обличчя”¹⁶⁰.

Повертаючись до концептуальних ідей М. Вебера щодо політичних формувань та їх обґрунтування, зауважимо, що він запропонував складнішу, ніж Ф. Тьоніс, типологію соціуму, розрізняючи спільноти, усупільнення та союзи¹⁶¹. Перші утворюються тоді, коли наявна чуттєва чи традиційна згуртованість людей. Усупільнення (*Vergesellschaftung*) відбува-

¹⁵⁷ Там само. – С. 37.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само. – С. 38.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Див.: Вебер М. Цит. праця.

ється, коли соціальна дія базується на цілевому чи ціннісно-раціональному мотивуванні, що забезпечує узгодження чи поєднання інтересів. Союз передбачає підтримання порядку за допомогою особливої категорії людей. Політичного характеру союз набирає тоді, коли існуюча влада уповноважена використовувати фізичний примус для підтримування поведінки. Як зазначає В. Кот, спільнота, усупільнення і союз є “свого роду іпостасями політичного співтовариства”¹⁶². М. Вебер саме на основі трактування “союзу” дає визначення поняття “політичне співтовариство”. Воно може використовуватися стосовно асоціацій, чия колективна діяльність спрямована на організоване панування над певною територією і регулювання поведінки осіб, які проживають на ній. Отже, політичне співтовариство має три ознаки (атрибути): 1) територію; 2) наявність фізичної сили для панування над нею; 3) колективну діяльність, яка не лише забезпечує задоволення соціально-економічних потреб, але й загалом регулює взаємини між людьми. Таким чином мова йде про публічну діяльність членів громади. Таке трактування “політичного співтовариства” близьке до поняття “держави”.

Зміст поняття “політичне співтовариство” дозволяє співставити його з категоріями “громадянське суспільство” і “політія”. Останні не лише близькі з ним за змістом, але є і формами його існування. Громадянське суспільство – сфера організованого суспільного життя, яка є добровільною, ініціативною, такою, що сама себе підтримує і регулює. Воно об’єднує лише громадян, які активно включені у публічний політичний процес¹⁶³. Громадянське суспільство є основою більш широкого об’єднання – політії. Як відомо, аристотелівська модель політії побудована на принципах свідомого і вольового підпорядкування людей спільній волі (дотримання правил і законів), відповідальній участі в здійсненні спільних справ. Отже, така спільність володіє засобами дисципліну-

¹⁶² Кот В. С. Концептуалізація політичного союзу. – С. 106.

¹⁶³ Див.: Diamond L. Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy. – 1994. – № 5.

вання і примусу стосовно людей, які перебувають у сфері її панування. Однак люди тут лише в рідкісних випадках визнають авторитет лише через загрозу покарання. Як правило, панує консенсус щодо цілей і основних правил життєдіяльності, який легітимізує правління і забезпечує зв'язаність політичного утворення.

Враховуючи сказане, “політичне співтовариство” можна визначити, як структуру, яка 1) володіє певною ідентичністю, 2) здатністю до мобілізації людей та їхніх ресурсів для досягнення політичних цілей, 3) тією чи іншою мірою схильне до інституціоналізації та ієрархічності. Політичне співтовариство можна також охарактеризувати як форму і спосіб самоорганізації індивідів, які об'єдналися для досягнення спільних політичних цілей, і які будують свої відносини на базі взаємної згоди.

Важливі ознаки політичного співтовариства виокремлює П. Панов. По-перше, це “інституціоналізованість”. Специфічні політичні інститути як організовані форми політичної діяльності притаманні вже історично першим політичним співтовариствам – наявність границь, вождів, старійшин тощо. У сучасних масштабних політичних формаціях, де відсутнє всезагальне безпосереднє спілкування їх членів, духовна зінтегрованість “не може підтримуватися іншим чином, як за допомогою чогось зовнішнього, опосередкованого – “держави”, “конституції”¹⁶⁴. По-друге, відносно інших видів співтовариств (виробничих, професійних, культурологічних тощо) і соціуму загалом, політичне співтовариство вважають інтегрованою основою їхнього існування, “яке створює політичний порядок і підтримує відносно цілісну картину світу, без якої неможливі соціальні взаємодії”¹⁶⁵. По-третє, існування політичного співтовариства не можливе без формування його “ментального образу”, що забезпечує процес самоідентифікації цього формування, його відокремлення від інших подібних структур. По-четверте, політичне співтовариство постій-

¹⁶⁴ Панов П. В. Цит. праця. – С. 96.

¹⁶⁵ Там само.

но “підтримує”, “відтворює” себе, забезпечує свою “цілісність”. Це відбувається в умовах “постійної боротьби навколо формування і переформування тих спільних смислів і значень, на яких воно базується”¹⁶⁶.

Узагальнюючи сказане про спільноти, суспільство та політичне співтовариство, та звертаючи увагу на ті аспекти, які пов’язані із національними утвореннями, виокремимо суттєві риси політичних співтовариств:

- усі члени самоорганізованого політичного співтовариства мають політичні права і обов’язки, добровільно виконують їх, проявляючи ініціативу в публічній сфері. Їхня праця набуває колективного характеру і переслідує спільну мету;
- характеризується певною самосвідомістю (усвідомленням ознак свого формування, його цілей тощо) та ідентифікує себе в середовищі подібних утворень. Політична етнічність, яка формується на основі політичної культури, дає змогу співтовариствам відмежовуватись від інших утворень та консолідуватись на основі солідарності, спільних норм життєдіяльності, політичних цінностей і цілей;
- політичне співтовариство як суспільний феномен передбачає спільну політичну діяльність на основі поділу праці між своїми членами, наявність органів управління і влади, засобів примусу для дотримання членами громади встановлених норм і обов’язків;
- істотно впливає на діяльність своїх членів у інших сферах суспільного життя – економічній, соціальній, релігійній тощо, діє як координуюча і спрямовуюча сила; політичне співтовариство також об’єднує зусилля з іншими співтовариствами – виробничими, релігійними, культурологічними тощо, співпрацює з ними задля блага територіальної громади;
- політична самоорганізація співфункціонує з етнічною (етнокультурною) підсистемою соціуму. Якщо перша забезпечує, в основному, вертикальну інтеграцію соціуму,

¹⁶⁶ Там само. – С. 97.

то друга (етнічна, етнокультурна, етносоціальна) – горизонтальну. В результаті синергетичного поєднання політичної та етнічної самоорганізації виникає ефект національного соціуму – формується нація як органічна універсальна спільнота. Завдяки формуванню власної держави, вона забезпечує суверенітет на підвладній території та в міжнародних відносинах;

- нація як політичне співтовариство має ознаки: а) *громадянського суспільства*, в якому життєдіяльність здійснюється на засадах ініціативи, добровільності, автономності, самоорганізації та саморегулювання; б) *політії* (у трактуванні Аристотеля), яка функціонує на основі свідомого й добровільного підпорядкування спільній волі, консенсусу щодо цілей і норм життєдіяльності, утвердження принципів справедливості та суспільного блага, відповідальності за спільну справу; в) *держави* з її добровільним членством чи підданством, власною територією, інституціоналізацією органів влади та управління, спільною правовою системою та політичною культурою.

Як узгоджується сказане з історичним фактом, коли в умовах аграрного, домодерного суспільства в рамках державних утворень лише незначна частина населення володіла політичними правами і утворювала політичне співтовариство? Інші піддані держави були політично безправні і не брали участі в постановці та розв'язанні політичних цілей і завдань, були лише об'єктами політики. Чи можна в такому випадку говорити про існування нації, яка, як було доведено вище, завжди є політичним співтовариством? Крім того, населення держави часто не володіло і спільними етнічними ознаками: спільною мовою, релігією, історичною пам'яттю тощо.

Відповіді може бути дві: 1) “ні”, – у такому випадку нації як особливого типу спільності немає і не може бути; вона виникає лише тоді, коли третій стан виборює в буржуазних революціях політичні права і свободи (наприклад, Франція, в якій внаслідок революції 1789–1793рр. сувереном у державі став народ і виникла республіка); 2) “так”, але термін “нація”

охоплює лише політично-активну частину населення – аристократію, духовенство, воєначальників тощо. Тоді виходить, що в рамках країни (держави) функціонує нація як її осердя – ядро: нація такого-то народу, чи нація-стан (нація-клас, нація-правляча еліта).

Давня українська історія, на наш погляд, підтверджує другий варіант відповіді¹⁶⁷. Зішлемося на авторитетних дослідників-мідієвістів. У серпні 1993 р. під час роботи II Міжнародного конгресу українців у м. Брюховичі Львівської області відбувся “круглий стіл” істориків України на тему “Формування української нації: історія та інтерпретації”¹⁶⁸. У доповіді Ярослава Дашкевича “Нація і утворення Київської Русі” обґрунтовується ідея утворення нації і національної держави в період генези та існування Київської Русі. Учений піддав гострій критиці соціологів, які взяли “на себе сміливість пояснювати явища античних і середніх віків (не маючи для цього розробленої методики і не знаючи як слід джерельної бази), користуючись ... по-схоластичному спрепарованими гіпотезами й теоретичними конструкціями”¹⁶⁹. Сумнівні, на погляд Я. Дашкевича, висновки про те, що “в середніх віках ... 1) не було взагалі національної держави, а лише “об’єднання осіб”, або інтернаціональні імперії ...; 2) не було не те, що нації, але навіть народів”¹⁷⁰. Згодом, продовжує історик, – “етносоціологи змушені були піти на певні поступки. Вони оголосили, що зі зміною феодалізму на капіталізм виникла не просто нація, а “модерна нація”, не намагаючись, одночасно пояснити, що таке була “не модерна нація” і коли вона існувала”¹⁷¹.

¹⁶⁷ Див.: Рудакевич О. М. Взаємозв’язок культури та політичної організації в суспільствах доіндустріальної доби // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Зб. наук. статей. – Чернівці, 2009. – Т. 19/20. – С. 126–130.

¹⁶⁸ Див.: Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) – Львів, 1995.

¹⁶⁹ Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 8.

¹⁷⁰ Там само. – С. 9.

¹⁷¹ Там само.

Про які нації і спосіб їх утворення в процесі утворення давньої київської держави говорить дослідник? По-перше, про “політичну націю” владної верхівки, яка утворилася після прибуття “на середнє Подніпров’я до Києва варяжських дружин, які підпорядкували собі місто і довколишню територію, надаючи їм – від свого власного етнічного імені “русь” – назву Руської землі”¹⁷². Політичною нацією він вважає владну верхівку, яка на початковому етапі “утворилась з кількох етнічних елементів: норманського, східнослов’янського та іранського (аланського)”¹⁷³. Але дуже швидко, вважає історик, у цьому «етнічному симбіозі» переміг “східнослов’янський початковий субстрат”, що означало перетворення руської політичної нації в етнічну націю¹⁷⁴. Нагадаємо, що мова йде про націю тогочасної політичної еліти Київської Русі. Що стосується населення цієї держави-імперії, то воно було і залишалося поліетнічним.

Доповідь іншого учасника цього “круглого столу” Франка Сисина, доктора філософії з Канади, директора Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика на тему “Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації” присвячена аналізу української націєгенези в XVII ст. Для характеристики національних процесів він використовує терміни «нація-еліта», “політична нація українського (руського) народу”, “нова політична нація”, “націоналізація” козаків, “козацька українська нація” тощо. Дослідник робить такі висновки:

1) До 1648 р. “руська нація включала у себе шляхту, що нагадувала собою польську національну модель, але, на відміну від останньої, в українській ... у якій особливе місце належало князям”¹⁷⁵. Однак перехід великих князів та частини шляхти в XVI–XVII ст. у католицизм “скоротили кількість

¹⁷² Там само. – С. 11.

¹⁷³ Там само. – С. 12.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 30.

носіїв та вплив цієї політичної нації”¹⁷⁶. У цей час міщани, їх братства почали відігравати більшу роль у руських національних справах, але вони “не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю”¹⁷⁷.

2) З 1620-х рр. розпочинається “націоналізація” козацького стану, тобто він перебирає на себе “функції руської політичної нації”. Між 1648 і 1658 рр. терміни “козацький”, “руський”, “український” стали майже синонімами. Козацьке повстання витворило новий тип еліти і новий тип політичної нації українського народу. Ця «нова політична нація почала процес творення нової української державности»¹⁷⁸.

3) На кінець XVIII ст. “козацтво вже не становило свідомої політичної нації”. “Козацька еліта перетворилась на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини, але ця еліта була занадто новою як політична нація і занадто подібною до російської еліти мовою і релігією, щоб витримати тиск і звабу інтеграції в російське імперське дворянство”¹⁷⁹.

Як бачимо, і Я. Дашкевич, і Ф. Сисин використовують національну термінологію до народу, який перебував на аграрній стадії свого розвитку. Нацією вони називають не весь народ, а лише освічену, політично активну й національно свідому частину. Тобто мова йде про внутрішню націю – націю-еліту чи націю-стан. Вона об’єднана не лише політично, але й культурно і етнічно (мовно, релігійно, світоглядно, ідеологічно), тобто це нація за визначенням, сформульованим нами: як поєднання політичного та етнічного способів самоорганізації людей на певній території.

На об’єктивні обставини відсутності повномасштабних націй у домодерний період історії вказує А. Колодій. Вона зауважує, що тогочасним етносам для “тіснішої консолідації і

¹⁷⁶ Там само. – С. 31.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само. – С. 37.

яскравішого самовияву як суб'єктів історичного процесу” бракувало важливих рис і обставин:

- етнокультурна приналежність значною мірою камуфлювалась релігійною та державною підставами ідентифікації і тому не стояла на передньому місці в ієрархії критеріїв групової самоідентифікації;
- приналежність до того чи іншого етносу ще не розглядалась як підстава для самостійного державного існування народу;
- наявність станового поділу суспільства перешкоджала поширенню ідеї “рівності людей як однаково людських сутностей незалежно від їх соціального стану, а це, своєю чергою утруднювало сприйняття ними представників усіх станів як членів однієї спільноти”¹⁸⁰.

Так звані “модерні нації” – це соціуми, в яких більшість, а то й усе доросле населення має політичні права, і ці права рівні для всіх членів політичного формування. Але і модерні, масові нації на початку свого існування охоплювали обмежену частину суспільства, яка володіла політичними правами, насамперед, виборчими. Спочатку виборче право істотно обмежувалося майновим цензом. Тривалий час виборчого права були позбавлені жінки. Загальне виборче право для всіх дорослих громадян Великобританії запроваджено лише в 1928 р., а в Швейцарії – у 1971 р. У США загальне виборче право формально діє з 1920 р., хоч на Півдні масова дискримінація темноношкірих громадян як на федеральному, так і на місцевому рівні тривала аж до 1965 р., коли внаслідок політичної боротьби та судових процесів було ухвалено закон про виборчі права.

Для глибокого усвідомлення суті політичної складової модерної нації потрібно розглянути підстави і суть т. з. політичного націоналізму. Його породила Велика Французька революція XVIII ст., яка стала виявом протесту народу проти застарілого суспільного ладу та прогнилої монархічної форми

¹⁸⁰ Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів, 1997. – С. 13.

правління. За таких обставин, ідея нації набула нового – власне політичного сенсу. “Оскільки королям судилося втратити свою владу, а “народові” судилося зайняти їхнє місце, то народ, – зазначає австралійський професор Ю. Каменка, – слід було в якийсь спосіб згуртувати, надати йому цілісності, яка мала б свої контури і межі. Отож концепція нації виходить на перший план як *фундаментальна політична категорія*”¹⁸¹. Вважається, що для такої нації значення мають не стільки етнокультурні особливості француза, як громадянські права усіх, хто населяє французьку державу. “Для тих, хто творив французьку революцію, – продовжує Ю. Каменка, – ...нація була політично-адміністративною одиницею, сукупністю осіб, які могли б спільно брати участь у політичному житті завдяки тому, що розмовляли однією мовою і були етнічно споріднені”¹⁸² (підкреслення наше – О. Р.). Отже, політичний націоналізм як ідеологія дійсно робить наголос на політичних якостях нації. Разом з тим, відзначається роль етнічних атрибутів для функціонування оновленого політичного організму: мови, традицій, етнокультурної спорідненості тощо.

У вітчизняній націологічній літературі останнім часом все частіше використовується поняття радянської етнології – “етнополітичний організм” (далі “ЕПО”). Його вжиток пов’язаний із численними спробами теоретичного обґрунтування концепції розбудови сучасної української політичної нації¹⁸³.

Термін ЕПО рівнозначний західноєвропейському чи американському трактуванню нації (т. з. політичної нації) як сукупності людей, що мають свою державу (за К. Дойчем, наприклад, “нація – це народ, який має державу”)¹⁸⁴. Етнонаціо-

¹⁸¹ Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 223.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Див.: Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2003.; Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнологічні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120 та ін.

¹⁸⁴ Цит. за: Євтух В. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 85.

нальна структура сучасного ЕПО включає титульну етнічну спільноту, котра за поодинокими винятками дає назву ЕПО – Україна, Франція, Німеччина тощо, малочисельні корінні народи та етнічні меншини.

Український ЕПО, на думку вітчизняних науковців, зокрема О. Хорошилова, поки що не має якості політичної нації. “Певні факти, – зазначає він, – свідчать про слабкість зв’язків між окремими складовими вітчизняного ЕПО, що не дозволяє описувати його термінами національної системи”¹⁸⁵. Як система, ЕПО могла б запрацювати, коли б ядро – українська етнонація – була здатна утримувати біля себе елементи периферії. “Проте, кількісно переважаюча етнічна більшість (українці – О. Р.), – зазначає автор, – сьогодні не в достатній мірі спроможна виконувати роль лідера... Серед основних причин цього не останнє місце належить значній субкультурній сегментованості українського суперетносу та, як наслідок, наявності регіональних типів ідентичностей його представників”¹⁸⁶. Вихід із такого становища дослідник бачить у консолідації української етнонації та “формуванні громадянської нації як горизонтального виміру українського соціуму” за участю чисельних національних меншин та етнічних груп країни при здійсненні відповідної державної етнополітики. Подібну точку зору поділяє В. Степаненко, вважаючи можливою еволюцію вітчизняного ЕПО від стану “етносу” та “демосу” (населення) до “полісу” (політичної нації). В якості форми існування останнього пропонується консоціативна демократія¹⁸⁷. Українські автори використовують парадигму багатокультурності як моделі етнонаціональної консолідації населення України, однак мало говорять про спільну культурну платформу майбутньої української політичної нації. О. Хорошилов, наприклад, вважає, що вона має обмежитися формуванням єдиної для усіх “політичної культури, що вста-

¹⁸⁵ Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конструювання // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 25.

¹⁸⁶ Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – С. 8.

¹⁸⁷ Див.: Степаненко В. Цит. праця.

новлює спільні елементи мотиваційної системи громадян вітчизняної політиці”¹⁸⁸. У цьому зв’язку виникає запитання: якщо українська етнонація відновить свою духовну єдність та приналежність їй культуру і буде ефективно відігравати належну їй роль ядра ЕПО (хоч, на наш погляд, окремі науковці недооцінюють сучасний стан українства, яке в 1991 р. рішуче висловилося за власну суверенну державу), то чи не буде це підставою кваліфікувати майбутню модерну українську націю як етногромадянську, а не суто громадянську?

Чимало вітчизняних дослідників, на наш погляд, не беруть до уваги той факт, що т. з. етнічна та політична нації – не є “чисті”, суто етнічні та політичні спільності. Усі вони “змішані” з двох причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація – це поєднання політичних та етнічних засад; 2) через історичні обставини, коли формування новітніх націй відбувалося чи то на етнічній, чи на політичній основі, доповнившись згодом іншими – політичними чи етнокультурними – чинниками. Схематично співвідношення концептуальних моделей політичної та етнічної націй, їх взаємозв’язок показано на рис. 3.1.¹⁸⁹

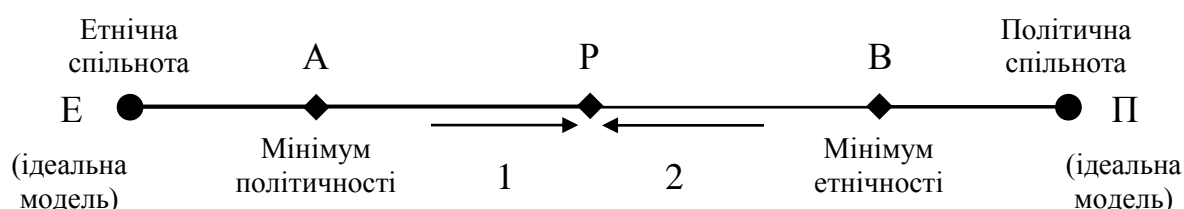

Рис. 3.1. Взаємозв’язок та динаміка етнічної та політичної моделей нації

Крайні точки відрізка ЕП символізують ідеальні гіпотетичні моделі етнічної та політичної спільності, коли в них абсолютно відсутній протилежний компонент: в етносі – політич-

¹⁸⁸ Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – С. 9.

¹⁸⁹ Див.: Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голова ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об’єднання “Нова парадигма”. – Вип. 76. – К., 2008. – С. 69–70.

ний, у політичному співтоваристві – етнічний. Такі спільноти нежиттєздатні. Точки А і В характеризують відповідно етнічну та політичну нації, в яких присутній мінімум іншого способу самоорганізації, що дає змогу цим спільностям забезпечувати менш-більш стабільне функціонування. Стрілка “1” означає формування та існування етнополітичної нації, а стрілка “2” – політикоетнічної нації. В центральній точці Р існує нація, в якій політичні та етнічні способи самоорганізації приблизно рівнозначні. Реально існуючі нації розташовані на відрізку АВ. Точка, яка відповідає певному станові нації, під впливом внутрішніх чи зовнішніх чинників може рухатися вправо чи вліво. Наприклад, США на початковому етапі суверенного існування були класичною політичною нацією з мінімумом спільної культури та етнічності, які сформовані в ході Американської визвольної революції, розробки та прийняття Конституції США у 1787 р. І лише у другій половині ХІХ ст., після кровопролитної громадянської війни Півночі з Півднем, скасування рабства (1865 р.) і надання афроамериканцям громадянських прав (1866 р.), внаслідок спільної економічної, соціальної, політичної та духовної діяльності, формування ефективної політичної системи та системи освіти й інших культурних інституцій, відповідної державної етнополітики, американський народ перетворився на націю із власними цінностями і традиціями, історичною пам’яттю, специфічними стереотипами мислення і поведінки, національними символами та патріотизмом, які, поруч з політичним (політико-владним) чинником, почали виконувати важливу роль у самоорганізації національної спільноти. Таку зрілу американську націю можна назвати політикоетнічною. У ній, поруч із новосформованою культурою, національною етнічністю та ідентичністю (самосвідомістю), збереглася первинна культура етнічних груп як автохтонних, так і прибулих з різних регіонів світу.

Про поєднання етнічного та політичного “концептуальних вимірів” у функціонуванні нації та національної ідентичності зауважує Е.Сміт. “Як дивитись концептуально, – зазна-

чає він, – нація має поєднувати дві низки вимірів, з одного боку, громадянські і територіальні, а з другого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями і рухами, не втрачаючи власного характеру”¹⁹⁰. Незважаючи на сказане, Е. Сміт у своїй етнологічній концепції нації наголошує на тому, що етнос і нація – це “дві окремі концепції і дві різні історичні формації”¹⁹¹. Якщо в Е. Сміта етнос передує нації і становить її основу, то наша принципова позиція полягає у тому, що нація, незалежно від того – формувалась вона з народності чи з державної спільноти – є етнічною спільнотою, яка характеризує вищий щабель етносоціоцивілізаційного розвитку.

Укладачі політологічного довідника М. Обушний, А. Коваленко та О. Ткач вважають що нині існують два типи політичних націй: 1) той, “де одна нація є основою для існування політичної нації”; 2) той, що утворився “на основі кількох націй-етносів”. Перший утворює однонаціональну державу, другий – багатонаціональну¹⁹². Така типологія не враховує третього варіанту, коли політична нація, будучи поліетнічною, не містить етнічних націй, а лише етнічні меншини, які найчастіше дисперсно розселені по всій території держави, за винятком хіба що компактно розселених, малочисельних корінних народів.

Крім того, виникає питання: “Чи коректне з теоретичної та практичної точок зору уявлення про націю, яка перебуває у лоні іншої нації, і навпаки – про націю, яка включає інші нації?” Втім, це можна допустити, але тоді нації-етноси, що проживають на території держави повинні володіти власною системою політичної самоорганізації у вигляді політичної автономії чи неформальної (тіньової) політичної інституціона-

¹⁹⁰ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 24–25.

¹⁹¹ Там само. – С. 49.

¹⁹² Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія. Довідник. – К, 2004. – С. 437.

лізації. З іншого боку, загальнодержавна спільнота повинна виробити спільну (соціетальну) культуру, яка б органічно поєднувалася з культурами внутрішніх націй і не блокувала їх. Однак, як показує світовий досвід, наприклад, колишньої Чехословаччини, дуже ймовірним видається конфлікт держави-нації (“союзної нації”) з внутрішніми етнічними націями, оскільки завжди буде підозра, що одна зі сторін порушує баланс інтересів. У якості запобіжного засобу виступає авторитаризація політичного режиму задля обмеження прав і свобод етнополітичних суб’єктів, а це буде активізувати сепаратистські настрої й рухи, що призводить до руйнації об’єднаної нації. Усвідомлюючи це, багатонаціональні держави (наприклад, Російська Федерація), не поспішають оголошувати своє населення націями, а називаються федеративними багатонаціональними державами, де кожна нація має право на самовизначення, аж до виходу із федеративного чи конфедеративного союзу.

Суттєвий вклад у дослідження етнополітичних чинників сучасних держав, їх типології зробили фахівці з етнополітичної географії. Як наголошує М. Дністрянський, – *“поліетнічність держави (як складний і своєрідний феномен розвитку геоетнополітичних взаємин) визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а множинністю ареалів корінних етнічних територій”*¹⁹³. Крім цього, свої особливості має поліетнічність переселенського (колонізаційного) типу. Беручи за основу типологічні відмінності територіальної організації етнонаціональної сфери держав, ураховуючи загальні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот та історичні етногеографічні передумови, М. Дністрянський виділяє такі основні типи держав за особливостями етнонаціональної структури населення:

- моноетнічні держави, в основі яких – етнічна територія одного етносу за незначної частки чисельного складу (до 10%) етнічних меншин і малочисельних корінних народів

¹⁹³ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – Львів, 2006. – С. 59.

(Ісландія, Ірландія, Португалія, Норвегія, Швеція, Угорщина та ін.);

- переважно моноетнічні держави, понад 80% території яких – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малочисельних корінних народів. Частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція та ін.);
- держави з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів і порівняно незначною часткою (до 10%) етнічних меншин – здебільшого двоетнічні держави (Бельгія, Кіпр та деякі ін.);
- поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів при кількісному переважанні (понад 65%) одного з них (Велика Британія, Іспанія, Китай, Росія та ін.);
- поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутністю домінуючого (понад 65%) етносу (Індія, Індонезія, Пакистан, Нігерія та ін.);
- поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Перу та ін.);
- поліетнічні держави колонізаційного типу із расово змішаним населенням і відносно невеликою часткою аборигенів (до 10%) (Австралія, Аргентина, США, Канада, Нова Зеландія та ін.)¹⁹⁴.

Оскільки сформовані, зрілі нації володіють власною державою, то запропонована М. Дністрянським етногеографічна типологія держав може, на наш погляд, характеризувати сучасні державні нації, їх різновиди. Тому основними видами державних націй є такі: моноетнічна нація, переважно моноетнічна нація, двоетнічна нація, поліетнічна нація з домінант-

¹⁹⁴ Див.: Там само. – С. 59–60.

ним етносом, поліетнічна нація без домінантного етноса, поліетнічна нація переселенського типу зі значною часткою аборигенів; поліетнічна нація переселенського типу з невеликою часткою аборигенів. Модерна українська нація, яка формується нині, належатиме до переважно моноетнічних націй.

Розглянемо в загальних рисах етнологічну концепцію нації, зосередивши основну увагу на націогенетичному, самоорганізаційному та мобілізаційному потенціалах етнічності.

Емпіричною основою етнологічної концепції нації вважається факт виникнення значної частини націй на основі етнічних спільностей. “Хоча більшість сучасних націй, по суті, поліетнічні, чи, радше, більшість національних держав поліетнічні, чимало націй, – зауважує Е. Сміт, – формувались передусім навколо домінантної етнічної групи, що об’єднувала чи приваблювала інші етнічні групи або етнічні фрагменти в державу, якій надавала назву й визначала її культуру”¹⁹⁵. З іншого боку, продовжує вчений, нації завжди вимагають етнічних “елементів”. Їх можна, звичайно, розвинути, але дуже часто вони вже наявні. Так, не можна уявити собі націй, що не мали би спільних міфів та спогадів про свою територіальну домівку. Саме тому Е. Сміт визначає націю як *“сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, масову громадську культуру, однакові економічні й однакові юридичні права для всіх членів”*¹⁹⁶. На перший погляд, ця дефініція аналогічна чи близька до визначення етносу. Проте вона містить істотні відмінності, до яких дослідник відносить, перш за все, такі:

- етноси не мають потреби жити на “своїй” територіальній батьківщині;
- їхня культура не обов’язково повинна бути громадською або спільною для всіх членів;
- їм не потрібно мати (а часто вони й не мають) суспільного поділу праці або економічну єдність;

¹⁹⁵ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 48.

¹⁹⁶ Там само. – С.49.

– їм не треба мати єдиний юридичний комплекс з однаковими правилами й обов'язками для всіх¹⁹⁷.

Отже, нація – це не тільки етнічна істота (спільнота за походженням), але й територіальна, економічна і політико-правова, з уніфікованою культурною основою. У її формуванні вирішальну роль відіграє не лише етнічний, а й політичний чинник.

Домінантні етнічні групи (“етнічні ядра”) – це добре згуртовані, самосвідомі та відносно відокремлені спільноти. Вони бувають двох видів: латеральні (аристократичні) спільноти, представлені провідною верствою етнічних держав (держави, які існували до появи націй, тобто до кінця Середньовіччя, Е. Сміт називає етнічними) та демотичні (або “вертикальні”, простонародні) етнічні групи, які, хоч і поневолені, але продовжують існувати завдяки наявності в них етнічної самосвідомості, історичної пам'яті та організованої релігії. Існування цих двох, здатних на політичну активність етнічних груп, і обумовлює два шляхи формування націй.

Перший пов'язаний із прагненням латеральних етносів інкорпорувати в свою культуру (мову, релігію, світогляд, звичаї) середній клас і навколишні регіони через військові, юридичні та адміністративні процеси і, таким чином, згуртувати населення в єдину політичну спільноту, на основі культурної спадщини панівного “етнічного ядра”. Тоді, мала, внутрішня нація, «нація народу» (згадаймо термінологію Я. Дашкевича та Ф. Сисина) розширює свій етнічний та політичний ареал на всю територію і всі суспільні верстви підвладної держави. Мета і головний засіб такого націотворчого процесу має дві складові – етнокультурну і політичну інкорпорацію з істотною перевагою останньої. Такий процес є історично довгочасний: у Західній Європі (Англиї, Франції, Іспанії) він тривав із XII–XIII до XIX – поч. XX ст. “Нижчі класи в Англії та у Франції не були політично інкорпоровані аж до самого кінця XIX ст., а жінки до 1920-х рр.”¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Там само. – С. 68.

Другий шлях націогенези полягає в політизації демотичної спільноти, “чиї етнорелігійні уявлення про себе треба замінити на активні, політичні уявлення”¹⁹⁹. Народно-культурну мобілізацію здійснює провідна верства етносу, яка функціонує в духовній сфері суспільного життя. Вона озброює народ пізнавальними картами та історичними основами моралі, закладеними в міфах про “золоту добу” в історії народу та його героїчних подвигах. Проблему цього процесу Е. Сміт вбачає в тому, що “дуже велика частина членів демотичної спільноти просто вважає, що вона вже становить націю і завжди її становила, володіючи етнічними компонентами нації – спільною назвою, предківськими міфами, історичними спогадами, любов’ю до батьківщини тощо. Ці спільноти гадають, що, коли постане незалежна держава, вони нібито становитимуть такі ж нації, як і решта”²⁰⁰. Тому мова йде про те, як без бюрократичної держави, підтримки ззовні “виломитись із звичного концептуального етнічного панцира і зумовленого ним способу життя” та здійснити революційний прорив до нової якості спільноти. Така революція, на думку Е. Сміта, охоплює:

- перехід від пасивної покірності спільноти до її активного політичного утвердження;
- рух за повернення спільноти на батьківщину, безпечну й визнану компактну територію;
- боротьба за надання територіальній спільноті економічної єдності;
- прагнення поставити народ у центрі всіх інтересів і виховувати маси, давши їм освіту в дусі національних цінностей, спогадів і міфів;
- рух за перетворення членів етносу на юридичних «громадян», надавши їм громадянських, соціальних і політичних прав²⁰¹.

¹⁹⁹ Там само. – С. 77.

²⁰⁰ Там само. – С. 70.

²⁰¹ Там само. – С. 73.

Як бачимо, головне завдання такого способу націогенези – політизація етнічності. Її інколи розглядають як формальне надання етнічному суб'єкту політичної оболонки, тобто як зовнішньої, формальної політизації (утвердження держави). Але, як видно із наведених міркувань Е. Сміта, суть полягає саме у внутрішній, змістовній політизації способу мислення і поведінки членів демотичного етносу. Вони повинні усвідомити політичні обставини й цілі. Головне те, що без здобуття власної державності народ приречений на злиденне, принизливе існування, асиміляцію чи, навіть, фізичне знищення. Крім усвідомлення цілей, потрібно формувати власні політичні інститути як засоби боротьби (партії, громадські організації, масові рухи, структури самооборони тощо). Не менш важливе значення має вольова мобілізація – бойовий дух, воля до боротьби, до перемоги. За таких обставин дієвими засобами мобілізації і змагання вважають усі елементи етнічної культури: мову, історичну пам'ять, міфи, традиції колективної боротьби, досвід співпраці та єднання, етнічні символи, ідеї, мрії тощо. Вони не лише політизуються, тобто набувають політичного значення, але й стають цілями, об'єктами і засобами політики. Таким чином у народу формується політичний досвід, його політична культура.

Процес формування націй із демотичних етносів шляхом народно-культурної мобілізації призводить до формування на першому етапі *недержавної нації* (хоч вона, як і будь-яка інша, поєднує етнічний та політичний способи самоорганізації). Її політична самоорганізація полягає у формуванні національної політичної системи, до складу якої входять політична свідомість, ідеологія, політичні інститути (національні політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, органи місцевого самоврядування, фракції у парламенті та інших представницьких органах влади, тіньові уряди тощо), а також основи політичної культури, що включає давні відроджені елементи і нові компоненти, набуті в ході політичної боротьби за національний суверенітет. Другий етап розбудови нації пов'язаний із *національною (національно-визвольною) революцією та по-*

чатком формування власної національної держави. Перехідний етап між першим типом національної спільноти (бездержавним) і другим (державним) завершується із встановленням у державі всієї повноправності влади національно-патріотичних сил. Упродовж перехідного періоду відбувається процес консолідації етнічних груп навколо титульного етносу, формування інтегральної культури соціуму, що означає *рух до етнічної або етногромадянської нації* в рамках існуючої держави.

Що спільного у так званих політичній та етнологічній концепціях нації? Обидві вони стверджують, що нація – це політичне співтовариство людей, яке функціонує на певній території. Їх політичні системи пронизують усе суспільне життя, формується політична культура, яка є спільною платформою всіх етнічностей, котрі населяють державу. З іншого боку, необхідна умова функціонування цих політичних утворень – мінімум спільної культури в усіх глобальних підсистемах національного соціуму – економічний, соціальний, морально-етичний тощо. Ця культура не заперечує первинної етнічної культури груп, що увійшли у політичне співтовариство, а надбудовуються над ними в процесі спільного життя. Отже, культурний та етнічний плюралізм у нації поєднується з культурним та етнічним монізмом, який цементує народ, відмежовує його від інших спільностей. Етнічність, як і політичність, у національному організмі можуть історично передувати одна одній, домінувати у функціонуванні самоорганізаційних процесів, але, зрештою, вони взаємно доповнюють одна одну і об'єктивно необхідні для розбудови, функціонування і розвитку нації.

Отже, політичний та етнічний (етнокультурний) компоненти національної спільноти, поєднуючись, зумовлюють синергетичний ефект, суть якого в тому, що їх спільне функціонування істотно перевищує етнічну та політичну самоорганізацію, окремо взятих. Політична система нації, її головний інститут – національна держава – сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надаючи їй статусу

державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, трудові колективи, органи державного управління та місцевого самоврядування здійснюють важливу роботу з формування національної свідомості та історичної пам'яті народу, утвердження ідей, цінностей, принципів і норм державного та суспільного ладу, захист національних інтересів та національної гідності.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство (громадянство) та його політичну систему історичним досвідом, перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та національну ідею, яка об'єднує народ у боротьбі за втілення ідеалів та цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує лояльне ставлення до неї, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію як необхідну основу державної стратегії і тактики та підтримує належний рівень патріотизму, любові до своєї батьківщини, готовність її захищати. Якщо політична самоорганізація – ефективний засіб, насамперед, вертикальної консолідації нації, то етнокультурна – горизонтальної; перша спирається на політичну владу, використовуючи і фізичний примус, друга – лише на добру волю громадян, їхню свідомість, ідейність та ментальні механізми підсвідомого характеру.

Отже концепція національного принципу, яку ми пропонуємо, і суть якої полягає в органічному поєднанні в національному організмі двох універсальних способів самоорганізації соціуму – етнічного та політичного, у засадничих питаннях співзвучна з міркуваннями О. Майбороди щодо сутності та типології націй та підходів до їх теоретичного осмислення. По-перше, нації, як було показано, формуються на основі етнічних або політичних спільностей, по-друге, незалежно від способів і послідовності формування націй, вони є політичними співтовариствами; по-третє, ці формування набувають моноетнічного або поліетнічного характеру; по-четверте, поліетнічні нації, крім давньоісторичних етнічних культур, мають спільну національну культуру, а отже, і національну етнічність.

Оскільки існує два всеохоплюючі (охоплюючи всі сфери суспільного життя) способи самоорганізації – етнічний і національний – і перший є базовим для другого, то стає зрозумілим взаємозв'язок і співвідношення етно- та націогенези, з ослабленням політичної самоорганізації, а отже, й національної самоорганізації соціуму, продовжує діяти більш глибокий і стійкий механізм єднання і саморегулювання народу – етнічний. Тому, як показує історія різних народів світу, етногенез неперервний, а націогенез може перериватися. Зважаючи на сказане, важливою для теорії нації є ідея І. Оніщенко про взаємозв'язок етно- і націогенези. Дослідниця вважає, що ці два процеси “накладаються один на одного, але не тотожні і розвиваються по спіралі”. “Спіраль, – зазначає вона, – що розкручується знизу вгору, символізує безперервний розвиток, який час від часу гальмує, або навіть повертає назад, але згодом відроджується на більш прогресивній основі. При чому національний розвій якраз припадає на етап найвищого стабільного розвитку в той чи інший історичний період”²⁰². Український народ, на погляд авторки, пройшов п'ять періодів піднесення і спадів (анти, античні міста-держави, Київська Русь. Галицько-Волинське князівство, козаччина і гетьманська Україна, національне відродження кінця ХІХ – початку ХХ с., українські держави 1917–1920 рр., Радянська Україна) і нині вийшов на шостий виток розвитку в суверенній Україні²⁰³.

Загалом погоджуючись з вищесказаним, зазначимо, що націогенез, згідно з національним принципом, – це етногенез за участю політичної сфери, яка формується у рамках самого етносу. Тому націогенез, на наш погляд, потрібно розглядати як вияв етногенези на якісно вищому рівні цього процесу.

Оригінальний підхід до характеристики суті та співвідношення етнічної (“етноісторичної”) нації, політичної нації й політичного класу запропонував фундатор політичної етно-

²⁰² Оніщенко І. Етно- та націогенез (етнополітологічний аналіз): Монографія. – К., 1997. – С. 135.

²⁰³ Там само. – С. 135–137.

логії І. Варзар. На його погляд, названі суб'єкти історичного процесу представляють собою тісно взаємопов'язану тріаду або так званій “націокласополітичний феномен”, формування якого характеризує процес визрівання й сучасне функціонування національних соціумів²⁰⁴. На стадії нації “виникає інтернаціональний соціоцивілізаційний тип соціуму”. До основних цивілізаційних характеристик «національно зрілого народу» вчений відносить:

- мову, яка всебічно відшліфована інтелектуалами, що стає літературною і функціонує як державна;
- мислення, яке завдяки релігії, освіті й науці продуктивне в культурологічному смислі;
- етику народу, яка наближається до загальнолюдської моделі моральності²⁰⁵.

“Специфічний політолого-етнологічний закон” полягає у тому, – пише І. Варзар, – що «етноісторична нація стає цілісністю, лише послідовно проходячи етносоціоцивілізаційні стадії роду, племені і народності та консолідуючись на об'єктивних підставах “спільної крові” (“jus sanguinis”). А політична нація, синтезуючи свідомо активні у політичному житті відповідного поточного часу верстви та групи усіх споріднених/етночужинських родів, племен і народностей, консолідується уже на об'єктивних підставах території (“jus soli”)”²⁰⁶. Політична нація, сформована у поліетнічній (“багатонародній”) країні, вважає дослідник, “має називатися, і фак-

²⁰⁴ Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2009. – Вип. 1. – С. 22.

²⁰⁵ Варзарь І. М. К генезису политолого-етнологической теории и науки, или Реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности // Политолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 28 лют. 2006 р. / Редкол.: М. Ф. Головатий (голова) та ін.; За наук. ред. І. М. Варзаря. – К., 2007. – С. 87–88.

²⁰⁶ Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. – С. 24.

тично має бути *етнополітичною нацією*²⁰⁷. У поліетнічній країні “об’єкт-носіями етнополітичної нації є, головно, *етноменшинські народи*, а суб’єкт-репрезентантами у політичній та соціальній системах суспільства – *етнополітичні партії*”²⁰⁸. Учений, зокрема, так характеризує співвідношення етноісторичної та політичної націй:

- політична нація корелюється з етноісторичними спільнотами “не кількісно-народопоселенським, а якісно-політичним чином”²⁰⁹;
- “гарант політичного суверенітету країни – політична нація, а не “просто” її населення”²¹⁰;
- “великомасивне народонаселення якоїсь країни може “продукувати на-гора” одну відносно велику, або ж кілька маленьких політичних націй”²¹¹.

Отже, політична нація у концепції І. Варзара формується і функціонує в лоні “етноісторичної нації” чи “багатонародної країни”. Вона надає етноісторичній нації політизованого характеру, хоч ця нація може і не мати свого політичного інтегратора, репрезентанта й захисника – політичної нації. Поліетнічні країни, на відміну від моноетнічних, формують політичну націю з поліетнічного “матеріалу”, тому ці нації внутрішньо поліетнічні.

Охарактеризована дослідником пара “етноісторична нація – політична нація”, як бачимо, своєрідно представляє те, що ми називаємо “національним принципом” – поєднанням етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму. Відмінність нашої позиції полягає в тому, що політичну організацію ми розглядаємо в структурі і політичної, і етнічної нації, акцентуємо увагу на тому, що етнічне породжує політич-

²⁰⁷ Там само. – С. 35–36.

²⁰⁸ Там само. – С. 36.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Варзар І. М. Співвідношення соціального та етноісторичного начал у будівництві і функціонуванні політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – У 2-х томах. – Том 2. – К., 2006. – С. 82–83.

²¹¹ Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. – С. 35.

не, а політичне детермінує етнічне, не руйнуючи в умовах демократії основ давньої, первинної етнічності; що етнічна та політична самоорганізація в будь-якому національному організмі взаємноз'язані, доповнюють і стимулюють одна одну.

Модерну політичну чи етнічну націю, в якій політична самоорганізація охоплює весь народ, ми не обмежуємо частиною населення держави чи спільноти за ознакою політичної суб'єктності, адже всі громадяни наділені політичними правами і свободами. Відомо, що сьогодні навіть у високорозвинених демократичних країнах є певна кількість політично байдужих, індиферентних громадян – носіїв т. з. патріархальної культури, яка, поруч з підданською та активістською політичною культурою, як було доказано Г. Алмондом і С. Вербою, органічно вписуються в громадянську культуру. “Насправді, – пишуть вони, – ці два типи орієнтацій (патріархальні та підданські – О. Р.) не лише зберігаються, але і представляють собою важливу частину громадянської культури. ...Орієнтації прихожанина і підданого змінюють інтенсивність політичної включеності та активності індивіда. Політична діяльність є лише частиною інтересів громадянина, до того ж, як правило, не дуже важливою. Збереження інших орієнтацій обмежує ступінь його включеності в політичну діяльність і втримує політику в належних рамках. Більше того, орієнтації прихожанина і підданого не просто співіснують з орієнтаціями учасника, вони пронизують і видозмінюють їх”²¹².

Масова нація індустріальної доби, на наш погляд, – це всі, хто володіє політичними правами і використовує (чи може використовувати) їх. Ця спільнота володіє такими соціальними феноменами як національна свідомість та національна культура, які характеризують народ загалом. Разом з тим ми вважаємо, що етнічна (“етноісторична”) нація – це етнос, який сягнув політичної зрілості. У її структурі етнічна самоорганізація завжди поєднується з політичною самоорганізацією, тобто тут діє національний принцип.

²¹² Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 122–123.

Щодо політичного класу, то він, як зазначає І. Варзар, є “неформальним об’єднанням” осіб, які “уповноважені” політичною нацією формувати програму ефективного функціонування та розвитку етноісторичної нації чи поліетнічної (“багатонародної”) країни²¹³. Саме від мудрості, енергії та високих людських якостей цього класу залежить заможне й безпечне життя народу.

У нашій концепції політичний клас (або так звана політична еліта) трактується традиційно. Це – найбільш політично свідомі та активні члени національного соціуму, які наділені політичною владою чи можуть істотно впливати на неї. Вони володіють рівними з усіма громадянами політичними правами і підпорядковуються тим же законам, що і народ загалом. Політичний клас в умовах відкритого, демократичного суспільства формується з усіх класів і соціальних верств, тому, на наш погляд, його соціальну базу не можна обмежувати лише так званою “політичною нацією”. З іншого боку, формування масової нації (політичної, етнічної чи змішаної) відбувається на основі провідної верстви народу – національної еліти. Саме в середовищі політичного класу визріває національна ідея і національна культура, формується діалектична єдність етнічного та політичного способу самоорганізації соціуму, що засвідчує генезу національного організму. Тому запад національної еліти веде до деградації нації. Цю закономірність добре усвідомлювали завойовники держав і народів, цілеспрямовано руйнуючи насамперед провідну верству національних спільнот.

Повертаючись до “націокласополітичного феномена”, зазначимо, що на погляд І. Варзара, тільки зріла тріада “етноісторична нація – політична нація – політичний клас” – це достатня підстава для створення в абстрактно взятій країні нового соціуму політично вільних і соціально щасливих людей, які віднині ладні прямувати у геополітичному просторі будь-

²¹³ Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. – С. 35.

яким вектором”²¹⁴. Але така зріла тріада лише формується на теренах України, вважає вчений.

Нація як соціум, що утвердився і функціонує на основі політичного фактора (сформованої політичної системи) та дії етнокультурного чинника (системи національної культури та національної етнічності), володіє системними якостями.

Один із фундаторів теорії політичних систем – Д. Істон розглядав політичну систему суспільства, як “механізм формування суспільного порядку, який досягається шляхом перетворення відомих чинників (входів) у відому форму продукції (виходи), які називаються політикою – рішеннями і заходами, що ініціюються владою”²¹⁵. Кінцевий продукт політичної системи як специфічного суспільного виробництва, – на погляд А. Панаріна, – “політична нація – співтовариство, яке живе в єдиному політико-правовому просторі, закони і норми якого визнаються універсальними, незважаючи на класові, етнічні, конфесійні та інші відмінності”²¹⁶. Як уточнює далі вчений, – “правила “посттрадиційної політичної системи” забороняють змішувати такі поняття як етнос і політична нація. Політична нація – поняття нейтральне відносно етнічних і конфесійних відмінностей, які в такому випадку позбавляються власного політичного статусу і набувають суто соціокультурного змісту”²¹⁷. Погоджуючись з ідеєю продукування нації політичною системою, звертаємо увагу на те, що і в т. з. політичних націях відбувається формування і функціонування власної етнокультурної сфери, що охоплює всіх громадян нації-держави, але не руйнує первинну етнічність складових етнополітичного організму.

Структура нації як системного утворення багатоаспектна і багаторівнева. Її елементами та компонентами можуть бути члени нації, соціальні та демографічні групи, етнічні спільноти різного рівня інкорпорації, сфери суспільного життя, функціональні компоненти національного організму тощо. На них

²¹⁴ Там само. – С. 32.

²¹⁵ Easton D. Analyse du systeme politique. – P., 1974. – P. 18.

²¹⁶ Панарин А. С. Политология: Учебник. – М., 1997. – С. 44–45.

²¹⁷ Там само. – С. 45.

потрібно звертати увагу, адже вони стають не лише об'єктами національної культури, але і її суб'єктами. Це зумовлено тим, що кожен елемент системи – це мінімальний структурний компонент, який є носієм системної якості. Зв'язки між ними становлять основу структури і системності нації. Люди в складі нації, як зауважує Г. Нестеренко, – “інтегровані її системними якостями і тому стають комплементарними, сумісними, хоча і не однаковими – а сполучення їх комплементарних і відмінних рис зумовлює конкретні специфічні закономірності існування і розвитку всієї системи”²¹⁸. На комплементарність як важливу ознаку національних спільнот вказували К. Дойч, який визначав її як “комунікативну ефективність”²¹⁹ і Л. Гумільов, який трактував комплементарність (позитивну чи негативну) як “відчуття підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) осіб, що визначає поділ на “своїх” і “чужих”²²⁰.

Як відомо, матерія, енергія та інформація – це три взаємно необхідні та взаємопроникні іпостасі будь-якої системи, в т. ч. соціальної. Носієм соціальності, тим, хто виступає основним джерелом її енергії вважають людність, соціум. Український соціум сформувався з трьох взаємопов'язаних складників:

- сам етнос, людність, котра є носієм відповідних цінностей та їхнім творцем;
- духовно-ідеальна реальність – знакові системи (мова), світогляд філософія, міфологія, історіософія, мистецтво і культура в широкому контексті;
- предметно-практична реальність, або – матеріальна культура, котра є опредмеченням чи втіленням тих або інших ідей та ідеальних проектів²²¹.

Інформаційна іпостась українського буття – це культурно-інформаційна активність народу, витворена ним культура.

²¹⁸ Нестеренко Г. О. Політична нація як соціальна система // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 127.

²¹⁹ Дойч К. Народи, нації та комунікація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 556.

²²⁰ Гумилев Л. Цит. праця. – С. 543.

²²¹ Грабовська І. М., Ємець Т. М., Мостяев О. І. Філософія українського буття. Монографія. – К., 2006. – С. 17.

До її складу входить національна культура, яка формується в процесі націогенезу і є однією з основ функціонування національного соціуму. Враховуючи сказане, націю можна визначити як групу людей “які об’єднані семіотично, сукупність людей, що поділяють певну семіотичну систему. Їх об’єднує розуміння і використання спільних знаків, символів”²²². Автор цієї концептуальної ідеї О. Мотиль стверджує: “Той факт, що 90% населення України проголосувало за Акт незалежності, став складовою частиною семіотичної мережі, яку всі люди в Україні (російського, українського чи будь-якого іншого походження) вважають своєю. Іншими словами, нація вже є і продовжує творитися, розвиватися”²²³.

З точки зору сферного підходу, нація – це органічна єдність політичної, економічної, соціальної, моральної, релігійної, естетичної, правової та етнокультурної сфер суспільного життя. Те, що дві з них – першу і останню ми визначаємо як провідні в націогенезі, не означає, що інші не беруть участі у творенні національного організму. Адже не може бути нації без індивідів, суспільних і демографічних груп, виробничої сфери, моралі тощо. Однак саме політика і етнічність, завдяки своїм всезагальним інклюзивним та атрибутивним властивостям – здатності впливати на всі сфери життя, бути з ними органічно поєднаними спричиняють їх особливу роль у формуванні національних спільнот. Щодо ролі етнічної сфери соціуму цікаву думку висловив професор І. Варзар. Він стверджує, що у співвідношенні царин суспільного життя між собою та у “ставленні» до “етноісторичної сфери” є своя логіка. Якщо «визнати етноісторичну сферу основною і базою в суто людському бутті..., то по відношенню до неї – як до “суті” – всі інші сфери (економіка, політика, духовність і культура) є її “галузевими явищами”. Інакше кажучи, діяльність людини економічна, політична культурна і т. д. є проявом її етнотворчої суті”²²⁴.

²²² Мотиль О. Нація і держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 567.

²²³ Там само.

²²⁴ Варзар І. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К., 1994. – С. 66.

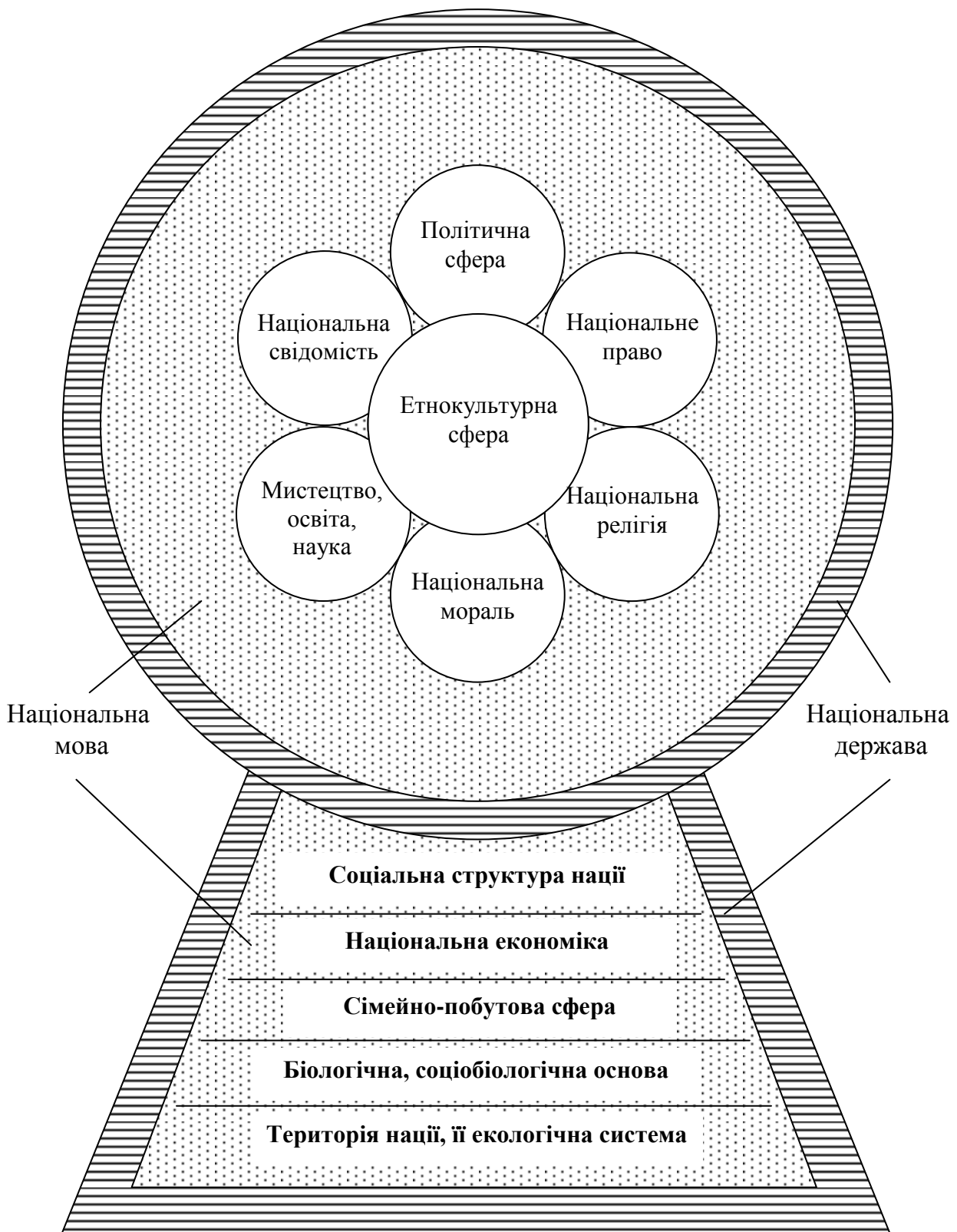

Рис. 3.1. Структурно-логічна модель національної спільноти

У структурі нації також можна виявити специфічні функціональні компоненти: національну свідомість, національну ментальність, національний характер, національну історичну пам'ять, національну культуру, національну релігію, національну державу, інші національні інститути (при цьому не лише політичного характеру), національну мову, національну ідеологію, національну ідею тощо. Носії цих та інших компонентів – члени нації, еліта та народ загалом: вони взаємопов'язані і важливі для функціонування цього складного і багатогранного соціального, а, точніше, біосоціального феномена.

Підсумовуючи сказане, як один із можливих варіантів, пропонуємо структурно-логічну модель нації (рис. 3.1.). На ній показано, що нація має власну територію розселення та адаптований ландшафт, біологічне тіло, біологічну соціальність, сімейно-побутову сферу, власну економічну систему та соціальний організм. На їх основі і для їх розвитку формуються політичні відносини, національне законодавство, духовна сфера життя (національна свідомість, релігія, мораль, мистецтво, освіта тощо) та етнокультурна сфера нації. Усі ці структурні блоки функціонують і взаємодіють завдяки національній мові. Національна держава – це своєрідна оболонка, яка силою влади і закону скріплює національний організм, захищає його.

Отже, націю можна визначити як біосоціальний організм найвищого нині рівня розвитку, який виникає, функціонує і розвивається внаслідок поєднання етнічної та політичної самоорганізації людей на певній території планети Земля.

Висновки до розділу 3

1. Націологія як наука, нагромадивши значний масив емпіричних знань, повинна перейти до теоретичного осмислення об'єкта свого дослідження. На наш погляд, один із основних способів заглиблення в сутність національної спільноти – пошук відповіді на питання про сенс так званого національного принципу, який повинен розкрити найістотніші риси та основну закономірність генези, функціонування та розвитку націй.

2. У процесі виникнення та діалектичного поєднання механізмів етнічної і політичної самоорганізації соціуму, їх коеволюції формується нація як цілісна й органічна спільність – вищий етап соціоцивілізаційної зрілості етнічних формувань. У цьому й полягає сенс національного принципу, дію якого як закономірність історії людства можна прослідкувати з початку існування державних утворень.

3. Політична організація (самоорганізація) нації, її головний засіб – національна держава та політична система в цілому – підтримують і розвивають етнокультурні чинники формування й функціонування спільнот, зокрема, мову, історичну пам'ять, національну свідомість і культуру. Етнокультурна система (національна етнічність) озброює націю як політичне співтовариство історичним досвідом, традиціями, символами, засобами комунікації, легітимізує владу, забезпечує комплементарність у межах національного організму.

4. У домодерну добу дія національного принципу поширювалася лише на імуці класи та елітний прошарок народу, адже політичними правами і свободами в цей час володіли представники влади, воєначальники, вище духовенство. Сформовані таким чином нації є внутрішніми, становими чи елітними націями, своєрідним національним осердям народу. З переходом до індустріального, модерного суспільства, у зв'язку з його лібералізацією та демократизацією, кодифікацією мови, розвитком науки та освіти, нації стають масовими, повномасштабними, набуваючи відповідних культурних та політичних якостей впродовж тривалого часу.

5. Так звані етнічні чи політичні нації потрібно відрізнити від гіпотетичних моделей «чистої», суто етнічної чи політичної спільностей, у яких присутній лише один універсальний спосіб самоорганізації людей. Реально існуючі етнічні та політичні нації завжди поєднують два механізми самоорганізації соціуму – етнічний та політичний, але в різному співвідношенні. Якщо в національній спільноті домінує етнічна самоорганізація – це етнополітична нація, коли ж переважає політична – це політикоетнічне формування. З часом співвідношення механізмів самоорганізації в межах одного і того ж народу може змінюватися, а отже, будуть змінюватись типологічні ознаки нації.

5. Державні спільноти, які володіють статусом нації, враховуючи геоетнополітичні чинники, доцільно поділяти на такі види: 1) моноетнічна нація; 2) переважно моноетнічна нація; 3) двоетнічна нація; 4) поліетнічна нація з домінантним етносом; 5) поліетнічна нація без домінантного етносу; 6) поліетнічна нація переселенського типу зі значною часткою аборигенів; 7) поліетнічна нація переселенського типу з невеликою часткою аборигенів. Кожний із вказаних різновидів націй володіє спільністю економічного, соціального, політичного, правового та духовного життя, спільністю культури, а отже спільною етнічністю, хоч їх роль у забезпеченні національної єдності – різна. В дво- та поліетнічних націях домінує політична самоорганізація, в моноетнічній та переважно моноетнічній – етнокультурна.

6. Нація як етнічна спільнота завжди характеризується дією етнічного принципу, що означає поєднання в ній біологічної та соціальної самоорганізації. Враховуючи це, націю визначаємо як людський соціо-біологічний організм, який виник, функціонує і розвивається шляхом поєднання етнічної та політичної самоорганізації на певній території планети Земля.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА, ЇЇ СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У НАЦІОГЕНЕЗИ

Національна культура як явище і процес є об'єктом активного дослідження з XIX ст., коли відбувалась деєтатизація національної ідеї і коли ця ідея стала наповнюватися культурницьким змістом. Як зазначає О. Забужко, починаючи з кінця XVIII ст. у європейських народів конституюється новий світогляд, “осердям якого була національна ідея, спеціальна ідея культури як субстрату, головного носія національної тожсамості, а значить і детермінанти національної історії”²²⁵. Ця загальноєвропейська тенденція спостерігається і в Україні, особливо в народницькій течії історіографії. М. Грушевський у зв'язку з цим мав підстави стверджувати: “В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним”²²⁶. Однак упродовж радянського періоду вітчизняної історії нація та її культура не були пріоритетом суспільствознавчих досліджень. Увага, особливо з 70-х років XX ст., зосереджувалася на формуванні радянського народу як “нової соціальної та історичної спільності людей”, яка повинна опанувати “універсальну”, загальнолюдську культуру. У цьому зв'язку К. Шудря в статті “Національна культура як філософська проблема” зазначала, що “стало чи не ознакою наукової розважливості виявляти дослідницький інтерес до інтернаціоналізації культур,

²²⁵ Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993. – С. 30.

²²⁶ Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 171.

визначати їхні інваріантні характеристики. Саме універсалістський підхід, що передбачає розмірковування про “культуру взагалі”, підноситься як визначальний методологічний принцип культурфілософії”²²⁷. За умов спрощеного ідеологічного підходу «національне в культурі зводилося до суто зовнішніх формальних ознак, етнічного забарвлення й, отже, прирікалось на “саморозчинення» у всезагальному культурному універсумі, історичну безперспективність”²²⁸. Такий стан речей не міг не викликати тривогу, насамперед, у діячів культури та мистецтва. Так, у важливій для початку доби новітнього українського національного відродження статті “Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність?” (1988) І. Дзюба звертається до українських філософів з риторичним запитанням: “Чому філософія не створює концепції нашої культурної спадщини, не осмислює узагальнений образ нашої культури, не розробляє проблематики української національної культури як цілісності?”²²⁹.

Аналіз засвідчує, що, крім суб’єктивних, політико-ідеологічних причин нехтування проблемами національної культури, в СРСР та УРСР, були й об’єктивні. Головна з них полягала в тому, що український народ за три століття царського режиму та більше як півстоліття радянської влади втратив основні свої національні й значну долю етнокультурних ознак, зазнав русифікації, а керівництво так званої “української соціалістичної нації” характеризувалося тим, що “добровільно” і “свідомо” відмовлялося від суверенного буття народу, національних традицій, мови й готове було “влитися” в нову історичну спільність – “радянський народ”, який функціонуватиме на основі російської мови як “мови міжнаціонального спілкування” і дотримуватиметься радянських, комуністичних цінностей. Такий стан О. Забужко позначила терміном “культурна непритомність нації”. “Духовна практика тоталі-

²²⁷ Шудря К. П. Національна культура як філософська проблема // Національна культура в сучасній Україні / Голова ред. колегії І. Ф. Курас. – К., 1995. – С. 9.

²²⁸ Там само. – С. 7.

²²⁹ Дзюба І. М. Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність? // Культура і життя. – 1988. – 24 січня.

тарної держави, – пише вона, – полягала в свідомому й цілеспрямованому *унепритомленні культури* – тотальному відчуженні її від історичної діяльності”²³⁰. Вона породила “синдром “культурної шизофренії” – коли вночі чекається на “чорний воронок”, а вдень повторюється “Жить стало краще, жить стало веселе”, коли село конає з голоду, а на екрані “кубанські козаки” бісяться з жиру, врешті, коли єдиносанкціонована – соцреалістична – естетична доктрина прямо проголошує чинною для свідомості не ту дійсність, що є, а ту, що має бути ...”²³¹. Феномен “культурної неприємності” народу полягає в тому, що «взятий за даність... *канон мовомислення* стає бар’єром між свідомістю і уявою, виштовхуючи суб’єкта культури на позицію «не при цьому світі»²³².

Проблема національного відчуження українців в історичному та сучасному вимірах проаналізована в монографії М. Г. Братасюк “Культура і національне відчуження” (1994). Авторка робить висновок, що “відчужена від національного (етнічного) підґрунтя людина перетворюється в руйнівний чинник по відношенню як до національної культури, так і до вселюдської, бо нація дає кожній людині так багато, що втрата по якихось причинах цього багатства призводить не лише до руйнації національного типу людини, а й до нищення людини взагалі, бо просто людське, виявляється, може існувати лише в конкретних окремих національних формах”²³³.

З’ясування суті національної культури, як і культури взагалі, залишається значною мірою відкритою проблемою. У рамках різних наукових дисциплін – етнології, націології, етносоціології, етнополітології та ін. – існують різні підходи до тлумачення феномена національної культури. Одна з чільних теоретико-методологічних проблем її дослідження – з’ясування основи, на якій формується культура нації, що, ві-

²³⁰ Забужко О. Філософія і проблема культурної притомності нації // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 20.

²³¹ Там само.

²³² Там само. – С. 21.

²³³ Братасюк М. Г. Культура і національне відчуження. – Київ-Тернопіль, 1994. – С. 4.

дповідно, залежить від загальної моделі етноісторичного розвитку людства.

У західному суспільствознавстві загальноприйнята така послідовність генези людства: племена – етноси – нації. Етнос вважають постплемінною етнокультурною спільнотою, яка намагалася сформувати та зберегти власну державність (етнічну державу чи імперію), але не завжди була спроможна на це. Е. Сміт, як уже зазначалося, розрізняє два види етносів, з яких формуються сучасні нації, – латеральні і демотичні. З перших нація формується шляхом бюрократичної інкорпорації периферійних народів і суспільних верств у культуру панівного етносу, а з других – через культурну і політичну мобілізацію усіх верств поневоленого народу, здобуття ним власної державності.

Сучасна вітчизняна наука, з одного боку, продовжує традиції радянської етнології, використовуючи схему: рід (хоч і не завжди) – плем'я – народність – нація, а з іншого – намагається теоретизувати в рамках західної науки, в якій відсутній термін “народність”. Як зазначають В. Кафарський та Б. Савчук, – “окремого відповідника поняттю “народність” в іноземному науковому лексиконі фактично не існує. Проте в пострадянській літературі цей термін залишається одним з найживучіших “термінологічних атавізмів”, який найбільш активно використовується при вивченні етнічних процесів Х – ХІХ ст.”. Народність визначають як “особливий тип етносоціальної спільноти, що виникла на основі злиття племінних об'єднань, передуює нації та має такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків, а також єдину самоназву (підкреслення наші – О. Р.). Отже, згідно з таким підходом, категорія “народ” повинна означати державну, а “народність” – етнічну приналежність населення”²³⁴.

У зв'язку із вищесказаним про історико-генетичні попередники нації, доречно окремо розглянути формування національної культури на основі а) “етнічного матеріалу”, етносів, їхньої культури; б) етнокультурних складових народності.

²³⁴ Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія: Підручник. – К., 2006. – С. 115.

У модерністських теоріях нації національна культура здебільшого представляється як висока, індустріальна, загальнодержавна, а етнічна – традиційна, аграрна, локальна. Творець оригінальної конструктивістської теорії нації і націоналізму Ернест Гелнер доводить, що не певні національні характеристики (мова, релігія, територія, історія та ін.) створюють націю, а навпаки – власне нація, а точніше – націоналізм як політична течія, національна держава формує всі ці ознаки.

У літературі поширення набула думка, що традиційний націоналізм – будитель нації, який “здійснює свої походи під прапором народної культури”²³⁵. Однак “націоналізм, – підкреслює Е. Гелнер, – по суті, є нав’язуванням високої культури суспільству, в якому раніше серед більшості, а часом і всього населення панували культури низькі. Це означає загальне, повсюдне запровадження через школи науково впорядкованої та апробованої мови, кодифікованої для забезпечення достатньо цілісного бюрократичного і технологічного комунікативного простору. Це розбудова масового, анонімного суспільства, що складається із маси взаємозамінних індивідів-атомів, які поєднуються в єдине ціле спільною культурою (підкреслення наше – О. Р.). Воно заступає місце попередньої складної системи локальних груп, що спирались на народні культури, які самотужки самовідтворювалися на локальному рівні. Ось що відбувається *насправді*”²³⁶.

Про яку “високу культуру” йдеться і яка її природа? Це універсальна, всеєвропейська чи світова культура або ж піднята до певного рівня народна? Оригінально відповів на це питання, маючи на увазі концепцію Е. Гелнера, професор Альбертського університету (Канада) Іван-Павло Химка у статті “Український національний рух у Галичині ХІХ ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи” (1995). “Націоналізм, – зазначає автор, – творить національну культуру як сплав... двох культур: традиційно-аграрно-низько-народно-місцевої і модерно-індустріально-

²³⁵ Гелнер Е. Цит. праця. – С. 94.

²³⁶ Там само. – С. 93–94.

високо-елітарно-універсальної. Можна думати про це як про сплав двох металів: один метал – це елемент народної культури (як мови, звичаїв, світогляду), а другий – це ціла всеєвропейська чи універсальна, або – як Гелнер каже – індустріальна культура. Ті два метали переварюються разом, і в кінці виходить якийсь сплав, що є, по суті, новим металом”²³⁷. Отже, нація, за концепцією Е. Гелнера, – «соціальний витвір»: в її основі висока культура, цілеспрямовано сформована на основі народної, етнічної культури і поширена на всій території країни. Ця концепція має ще одну важливу ідею – національної держави, яка повинна цілеспрямовано формувати й оберігати цю культуру. “Тепер, коли перед високою культурою стоїть набагато масштабніше і складніше завдання, вона не може обійтися без політичної інфраструктури. ... кожна висока культура тепер потребує держави, бажано – власної”²³⁸.

Зазначимо, що концепція національної культури Гелнера, як культури “високої” не передбачає у її структурі політичної складової, адже політичне перебуває відносно культури за її межами і виконує функцію “підтримки та охорони”. Сама концепція націоналізму політична і декларує національний принцип як єдність “високої” культури і держави на певній території. Головний недолік теоретичної схеми Е. Гелнера полягає, на наш погляд, в розмежуванні культури і політики, їх зовнішньому, механічному поєднанні.

Російський культуролог А. С. Кармін, порівнюючи національну культуру з етнічною, як і Е. Гелнер, представляє першу вищою, інтелектуальною й універсальною. “Її багатство, – зазначає він, – розгортається на основі письменності й освіти. Вона втілюється в літературі і мистецтві, науці і філософії, соціально-політичному і технологічному розвитку суспільства. Кращі досягнення національної культури – це продукт творчості найбільш талановитих представників нації, освіче-

²³⁷ Химка І.-П. Український національний рух у Галичині ХІХ ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) – Львів, 1995. – С. 72.

²³⁸ Гелнер Е. Цит. праця. – С. 85–86.

них, ерудованих людей. Її зосередженням є не стільки село, скільки місто з його театрами, музеями, бібліотеками, навчальними закладами. Оволодіння національною культурою не відбувається само собою – воно досягається шляхом освіти й самоосвіти і вимагає серйозних інтелектуальних зусиль²³⁹. Дослідник стверджує, що співвідношення між національною культурою загалом і етнічною культурою, як її найдавнішим компонентом, доволі складне та суперечливе. Наприклад, етнічна культура характеризується консерватизмом, намагаючись зберегти давні, архаїчні компоненти, а національна – “повна руху і перемін, вона живе творчістю нового”²⁴⁰. В узагальненому вигляді порівняльна характеристика етнічної та національної культур як історичних етапів розвитку культури людства та складових компонентів сучасної культури, що здійснена на основі поглядів Гелнера і Карміна, представлена у табл. 4.1.

Таблиця 4.1.

Порівняльна характеристика етнічної та національної культур

Етнічна культура	Національна культура
Давня, уособлює віковий досвід народу. Джерело народної мови, історичної пам'яті і традицій. Властива аграрному суспільству. В сучасних умовах як компонент національної культури трансформована і підпорядкована високій культурі.	Модерна, писемна, висока, базується на сучасних досягненнях філософії, науки, освіти, високоефективних технологіях. Властива індустріальному та постіндустріальному суспільствам. Наголошує на генетичному зв'язку з етнічною культурою.
Визначальний вплив на її зміст має природне середовище, ландшафт, кліматичні умови. Яскраво виражає ан-	Характеризується пануванням людини над природою. Властивий високий вміст загальнолюдських цінностей та

²³⁹ Кармін А. С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб., 1997 – С. 145–146.

²⁴⁰ Там само. – С. 146.

Етнічна культура	Національна культура
тропологічні та ментально-психологічні властивості народу, його архетипи. Деперсоналізована, протонародна, характеризується самобутністю та неповторністю.	уніфікованих норм. Опірається на творчість найталановитіших та освічених представників нації, персоналізована.
Як компонент національної культури функціонує в основному у сфері побуту, фольклору, релігійно-церковного життя, народних промислів, народної медицини тощо. Краще збереглась і відтворюється в сільській місцевості.	Особливе значення у ній мають компоненти із основних, визначальних сфер суспільного життя: освіти, науки, високого мистецтва, державного управління, економіки, міжнародних і міждержавних відносин тощо.
Характеризується територіальною різноманітністю, локальністю, замкненістю, що утруднює загально-державну ідентифікацію та інтеграцію.	Властива стандартизація та уніфікація основних елементів культури по всій території проживання нації, сповідування одних наукових чи споріднених цінностей, норм, традицій і символів.
Консервативна, архаїчна, відстає від вимог часу. Їй властива ксенофобія, побоювання нового. Захищається від проникнення чужих стандартів життя, традицій, символів. Значною мірою спрямована в минуле, хоч потрібна сьогодні, відроджується і дбайливо оберігається новими генераціями народу.	Відповідає вимогам індустріального та постіндустріального суспільств, швидко оновлюється, прогресує. Толерантніша, відкрита для інших культур, активно запозичує чужі зразки, адаптує їх до нових умов і завдань, глобалізується. Спрямована в майбутнє. Нерідко прояви національного нігілізму та вселюдського патріотизму (космополітизму).

У концепції Е. Сміта нація також вважається феноменом модерної (індустріальної) епохи. Саме в цей період розвитку людства виникають, на його погляд, передумови для *природно-історичної трансформації* латеральних та демотичних етносів у національні спільноти. Вчений вважає, що етноси (етнічні групи) – це культурні спільноти, позбавлені політичного компонента. Крім того це не етносоціальні формування. Етнос в Е. Сміта відповідає етнікосу в Ю. Бромлея. Це – спільнота з певними ознаками духовної культури, яка може функціонувати на базі різних соціально-економічних та політичних систем.

Е. Сміт вказує на два шляхи трансформації етнічних спільнот у нації. Їх суть ми уже побіжно розкривали в попередньому розділі, однак прослідкуємо логіку аргументації дослідника ще раз, акцентуючи увагу на ролі культури в генезі нації та змісті власне національної культури. “Перший шлях (націогенези – О. Р.), – зауважує вчений, – спонсорований державою. Він починається з латеральної етнічної спільноти, ядра етнічної держави. Дедалі централізуючись та бюрократизуючись, ця держава намагається інкорпорувати середній клас і навколишні регіони через військові, фіскальні, юридичні та адміністративні процеси. Якщо пощастить, ця держава виявляється спроможною згуртувати часто строкате населення в єдину політичну спільноту, основану на культурній спадщині панівного етнічного ядра (підкреслення наші – О. Р.). Якщо інтелігенція й відіграє якусь роль у цьому процесі, то підпорядковану. Головними акторами є королі, міністри та бюрократи...”²⁴¹. Аристократія і духівництво, на думку Е. Сміта, часто відіграють у націогенезі двозначну роль: “усупереч тому, що в певному розумінні саме *їхня* культура поширюється державою, наслідком стає маргіналізація аристократії і духівництва: *їхня* спадщина й культура стають урешті загальним надбанням. У новій політичній нації аристократію й духовенство часто обминають”²⁴².

²⁴¹ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 76.

²⁴² Там само. – С. 77.

Як бачимо, така модель націогенези має багато спільного з концепцією Е. Гелнера. По-перше, головний суб'єкт націотворчого процесу – держава, її бюрократичний апарат. По-друге, висока культура (аристократична, панівна) поширюється на всі суспільні верстви і територію країни. Вона перестає бути культурою лише панівного етнічного ядра держави (латерального етносу) і набуває статусу масової національної культури.

Наведені міркування англійського етносоціолога допускають можливість вважати політично панівний (латеральний) етнос національним феноменом у рамках т. з. етнічної держави, оскільки він уособлює єдність етнічної (етнокультурної) та політичної самоорганізації частини населення країни. Отже, до утворення масових націй модерної доби існували внутрішні нації в рамках держав аграрного суспільства, про що йшлося в попередньому розділі. У монографії “Нації та націоналізм у глобальну епоху” (1995) Е. Сміт наголошує, “що модерні нації – “масові нації”. Тобто вони апелюють до всього народу, і коли вони піднімають “народ” до рівня нації, то теоретично об'єднують у суверенну націю всі верстви певного населення, навіть якщо кілька століть іде на те, щоб повністю реалізувати це на практиці, у тому числі емансипувати жіноцтво на початку ХХ ст.”²⁴³. Зі сказаного логічно випливає, що «масовим націям» передують, або можуть передувати “немасові нації” – “нації-еліти». У модерній “масовій нації” кожен індивідуальний член є громадянином, і всі громадяни рівні перед законом.

Другий шлях націогенези, вважає Е. Сміт, реалізує демокрична спільнота, яка змінює етнорелігійні уявлення народу про себе на активні, політичні уявлення. Ключем до цього перетворення стає процес народнокультурної мобілізації. “Невеликі осередки просвітителів-інтелектуалів... наміряються очистити й мобілізувати “народ” через заклик до уявної минувшини етнічної групи. Для цього слід запропонувати пізнавальні карти та історичні основи моралі для теперішнього по-

²⁴³ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – С. 81.

коління, виснувані з поетичного простору й золотої доби в минувшині спільноти. Таким чином інтелектуали сподіваються перетворити відсталу, традиціоналістичну етнічну спільноту на динамічну, проте основану на питомій культурі політичну націю²⁴⁴ (підкреслення наші – О. Р.). Отже, сутність іншого способу “творення” нації полягає в політизації етнічної свідомості і культури, їх націоналізації. Останнє означає курс на суверенізацію етнічної групи, яка досі була залежною від латеральних етносів та їхніх держав. Саме оновлену культуру, в якій виникають політико-правові компоненти, а традиційні, етнокультурні, етнорелігійні набувають сенсу політичної мети та політичних засобів, і слід вважати національною культурою.

Незалежно від того, яким шляхом сформувались нації, вони мають спільні сутнісні ознаки, в т. ч. спільну культуру, якій властива особлива структура і функції. Перш за все, це наявність політико-правових компонентів, що свідчать про суверенність народу, або його спрямування на завоювання такого статусу.

Розкриваючи сутність нації, Е. Сміт наголошує на вирішальному значенні для її існування базової (первинної) етнічності, а також на діалектику в національній культурі традиційних та модерних компонентів. Порівнюючи націю і державу, він зауважує: “Який, зрештою, *raison d'être*, сенс існування, будь-якої нації (на противагу державі), якщо не плекання її унікальних (або нібито унікальних) культурних вартостей? Етнічні особливості зостаються *sine qua non*, найконечнішим елементом нації, саме про це свідчать спільні предківські міфи, спільна історична пам'ять, унікальні культурні прикмети, чуття самотності, якщо не обраності, – всі ті елементи, що характеризували етнічні спільноти в доновітні часи. В сучасній нації їх треба зберегти, навіть культивувати, якою нація не хоче стати непомітною”²⁴⁵. До основних ознак новітнього характеру націй як спільнот дослідник відносить наявність “єдиного юридичного кодексу спільних прав і обов'язків”, “єдиної “політичної культури”, а також “загаль-

²⁴⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 177.

²⁴⁵ Там само. – С. 78.

ної освіти всього суспільства і засобів масової інформації, аби підготувати майбутні покоління до виконання ролі “громадян” нової нації”²⁴⁶. Близькі до теоретичної позиції Е. Сміта, особливо його другої моделі націогенези в українській науці погляди А. Пономарьова. Розвиток національної культури, на думку вченого, характеризується появою в ціннісній системі народу політико-державних компонентів. Він зазначає: “Трансформація етносу, зокрема набуття ним національних ознак, пов’язана в тому числі із зміною етнічної культури, в структурі якої з’являються національно-державні цінності”²⁴⁷.

У націологічній літературі, поруч із поняттям «етнічна нація» або замість нього, часто вживається термін “культурна нація”. Цю традицію заклав німецький історик Ф. Майнеке ще в 1907 р.²⁴⁸. Виникає питання: чи є в “політичних націях” те, що можна назвати національною культурою?

Щоб відповісти на це запитання, потрібно звернутися до суті феномена “політична нація” і врахувати, що ця спільнота принципово зорієнтована на ідею індивідуального і колективного самовизначення громадян і ґрунтується на індивідуальній волі та суб’єктивній прив’язці до нації. Іншими словами, громадянин чи підданий держави, незалежно від своєї етнічної природи, самовизначає: належати йому чи ні до тієї чи іншої політичної спільноти. Він може ідентифікувати себе з громадянською спільнотою певної держави або залишитися особою без громадянства. Таким чином, людина самостійно вирішує, чи належати їй до політичної спільноти – нації, погодившись дотримуватися її правових норм та принципів політичного життя. Як резонно зазначає німецький професор сучасної історії П. Альтер, – “нація і держава зливаються. Їх об’єднують одна мова, одна правова та адміністративна система, централізована влада і спільні політичні ідеали”²⁴⁹. З наведених міркувань бачимо, що політична нація як спільно-

²⁴⁶ Там само. – С. 77.

²⁴⁷ Пономарьов А. Цит. праця. – С. 117.

²⁴⁸ Meinecke F. *Weltbürgertum und Nationalstaat*. – München, 1907.

²⁴⁹ Альтер П. Нація: проблема визначення // *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 584.

та функціонує завдяки таким чинникам: 1) спільній політичній волі, що об'єднує громадян держави (орієнтації громадян на державу), 2) системі владних відносин (владному впливу держави на громадян) та 3) політичній і правовій культурі (сукупності політичних і правових цінностей, ідеалів, норм, стереотипів мислення і поведінки, міфів, символів тощо, які “зшивають” націю по-горизонталі). Останні і є основою національної культури політичної нації, а не національною культурою загалом. Це зумовлено тим, що нація, в т. ч. політична, не може існувати без спільної мови й моральних засад, без яких політичні й правові норми ефективно не діють. Крім того, її цементаючими елементами виступають спільна релігійна віра, історична пам'ять, ментальність, національний характер тощо. Однак політичні та правові компоненти національної культури визначальні. Вони утворюють рамкові умови життєдіяльності політичної нації.

Якщо охарактеризувати сутнісну відмінність національних культур етнічної (культурної) і політичної націй, то культура першої з початку свого існування має найбільшу структурно-елементну повноту (в ній представлені всі компоненти культури – від побутової, релігійної, моральної, естетичної – до політичної і правової). Крім цього, вона характеризується меншою суб'єктивністю (національність тут не обирається особою; вона є “її долею, яку визначила природа й історія”²⁵⁰), меншою політичністю, а також більшою історичністю (у ній вагома роль історичної пам'яті, міфів про походження, “золоту добу”, злети і падіння народу тощо). Однак згодом *структура національних культур обох видів нації до певної міри вирівнюється, оскільки кожна з них прагне структурної та функціональної довершеності, повноти*, що забезпечить їй максимальну ефективність у національному організмі.

Для глибшого усвідомлення суті національної культури важливе значення має аналіз її зв'язку з національною свідомістю. У дослідженні національної свідомості та самосвідомості вітчизняні суспільствознавці мають більше здобутків,

²⁵⁰ Там само.

ніж у пізнанні культури нації. Вони представлені у працях І. Кресіної, С. Бойко, О. Гриба, В. Жмиря та ін., які провели спеціальні дослідження на цю тему²⁵¹.

С. Бойко, наприклад, визначає національну самосвідомість як системно оформлену цілісність “пізнавальних, емоційно-оцінних, регулятивних та ціннісних компонентів, які забезпечують процеси самопізнання, самоосмислення, самоусвідомлення, самооцінки, саморегуляції, самодіяльності, самоопанування, самоорганізації, саморозвитку, самовизначення, самореалізації й самоутвердження національної спільноти”²⁵². У цьому визначенні розкрито структуру і функції національної самосвідомості. Однак для нашого дослідження також важливо з’ясувати причини і “механізми” її формування. “Основною підвалиною і культурної, і політичної нації, – зазначає П. Альтер, – є національна свідомість, тобто усвідомлення того, що ти належиш до політичної і соціальної спільноти, яка утворює чи хоче утворити політичну націю. У принципі національна свідомість незалежна від існування національної держави – але національний рух, якби не було національної свідомості, занепав би”. І далі: “Під час розвитку національної свідомості соціальні групи наголошують на вже названих вище спільності мови, культури, релігії, політичних ідеалів та історії, і, навпаки, відсувають на задній план і конкретні регіональні, і універсальні політичні або релігійні зв’язки”²⁵³. Отже, основним змістом національної свідомості потрібно вважати орієнтацію на формування нації як цілісної і суверенної політичної спільноти, а також національної держави, їх розвиток та зміцнення. Так, “збудником” національ-

²⁵¹ Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998; Кресіна І. О. Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. – К., 1999; Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 2005; Гриб О. В. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Харків, 1998; Жмир В. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1–4.

²⁵² Бойко С. М. Цит. праця. – С. 4.

²⁵³ Альтер П. Цит. праця. – С. 589.

ної свідомості німців на початку XIX ст. було наполеонівське завоювання, яке широкі верстви німецького населення сприймали як чужинницьке панування і гніт. Національну свідомість італійців у XIX ст. посилювали спогади про велич Риму і вороже ставлення до Габсбурзької монархії; для поляків джерелом національного руху став конфлікт з державами, що поділили її (Росією, Пруссією, яка згодом стала Німеччиною, та Австро-Угорщиною); для народів Африки й Азії поштовхом до самоусвідомлення була боротьба проти імперіалізму європейських колоніальних держав. Важливою ідеєю П. Альтера є також твердження про те, що елементи національної свідомості у народів Європи почали формуватися ще наприкінці Середньовіччя і початку Нового часу. “У деяких європейських народів, – зазначає він, – перші ознаки національної свідомості й національної аргументації (підкреслення наше – О. Р.) можна помітити ще у XIV сторіччі, а часом і раніше”²⁵⁴. Особливо промовистими доказами цього дослідник вважає ідеї про ідеал свободи і боротьбу за його досягнення, висловлені такими геніальними літераторами, як Петрарка, Данте, Шекспір та політичним мислителем епохи Відродження Н. Макіавелі, який закликав італійців до визволення від варварів²⁵⁵.

Подібну точку зору на генезу і сутність національної свідомості мають провідні вітчизняні етнологи А. Пономарьов, В. Кафарський, Б. Савчук та ін.²⁵⁶. Так, національна свідомість українців, як і інших народів, на погляд А. Пономарьова, формується на основі етнічної самосвідомості за певних умов. Це пов’язано з формуванням ідеологічної складової свідомості народу. Для українців “елементами вищого, ідеологічного рівня етнічної самосвідомості (власне, це вже національна самосвідомість) були такі: 1) боротьба за національні права – вольності для нації); 2) боротьба за історичні традиції нації (возвеличення культу князів, підкреслення величі Київської держави, відновлення національних пам’яток минулого,

²⁵⁴ Там само. – С. 589.

²⁵⁵ Див.: Макіавелі Н. Володар. – К., 2000.

²⁵⁶ Див.: Пономарьов А. Цит. праця. – С. 117–128; Кафарський В., Савчук Б. Цит. праця. – С. 115–123.

обстоювання ідеї автохтонності української нації; 3) боротьба за офіційне визнання української мови; 4) засудження національної зради; 5) протиставлення релігійних відмінностей; 6) національне мотивування козацьких повстань²⁵⁷. Зародження української нації А. Пономарьов пов'язує з козацьким рухом в Україні, оскільки саме він спонукав до пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і цілей.

Принципове, концептуальне значення для розуміння генези національної культури має пояснення її зв'язку з національною самосвідомістю. Саме друга є основою для формування першої. «Каталізатором тут (у формуванні національної культури – О. Р.), – підкреслює А. Пономарьов, – виступає *національна самосвідомість* – не просто усвідомлення причетності до рідної культури, а особливе розуміння її ролі в консолідації нації, у формуванні її національних інтересів. *Без чітко вираженої національної самосвідомості національна культура взагалі неможлива*»²⁵⁸. Національну культуру вчений визначає, враховуючи саме її генетичний зв'язок з національною самосвідомістю: «Це система національних символів в яких у концентрованому вигляді виражені гасла, етносоціальні сподівання та національні інтереси. Вона пов'язана з певним станом національного розвитку – загальним національним піднесенням та спалахом національної самосвідомості. Саме у такі історичні моменти і формується національна культура – свого роду вибух національної духовності нації. Він не тільки концентрує сплеск національного життя, а й тривалий час слугує джерелом, яке живить культуру у більш спокійні періоди, включаючи певні спади національного розвою»²⁵⁹. Змістовим ядром національної свідомості і національної культури, на наш погляд, є ідея здобуття і утвердження суверенності народу та формування її основних засобів – національної держави та власної політичної системи²⁶⁰.

²⁵⁷ Пономарьов А. Цит. праця. – С. 125.

²⁵⁸ Там само. – С. 120.

²⁵⁹ Там само. – С. 121.

²⁶⁰ Див.: Рудакевич О. Суверенітет української нації – головна політична проблема посткомуністичної України // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 9–16.

Підкреслюючи взаємозв'язок національної культури та національної самосвідомості, вважаємо за необхідне висловити певні застереження. Національна самосвідомість і культура мають чимало однакових структурних компонентів: ідеї, стереотипи, орієнтації, міфи тощо. Але національна культура, по-перше, містить не весь арсенал основних складових національної самосвідомості, а лише ті елементи, які перевірені часом, використовувалися багатьма поколіннями і набули статусу актуального історичного досвіду. Тому, коли формування національної самосвідомості може набувати вибухового, лавиноподібного характеру, тобто здійснюватися за короткий проміжок часу, то національна культура – “продукт” тривалого процесу. По-друге, національна культура, крім елементів свідомості, містить поведінкові та інституційні компоненти і в цьому сенсі є ширшим поняттям.

Завершуючи характеристику національної культури в рамках етнічної (культурної) та політичної теорій нації, розглянемо концепцію “соцієтальної культури”. Вона розкриває процес і результат формування нації в умовах поліетнічної держави та ліберального соціального ладу як цілеспрямовану розбудову т. з. “соцієтальної культури”. Один із авторів цієї концепції В. Кимлічка зазначає, що “під соцієтальною культурою я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність”. Цю культуру дослідник називає *соцієтальною*, щоби підкреслити, що “вона охоплює швидше спільну мову та соціальні інститути, ніж спільні вірування, сімейні традиції й особистий стиль життя”²⁶¹.

Дійсно, в країнах, в яких сформувалися так звані політичні нації (США, Канада, Великобританія, Іспанія та ін.), спільна для всіх громадян культура базується на одній мові, яка

²⁶¹ Кимлічка В. Цит. праця. – С. 26.

функціонує в політичних, соціальних, економічних та інших суспільних інститутах. Ліберальні уряди цілеспрямовано стимулюють (нерідко й авторитарними методами) входження громадян до такої культури, що, з одного боку, інтегрує їх у цілісну спільноту, а з іншого – дає однаковий шанс представникам різних національностей на успішне життя. В. Кимлічка називає соціетальну культуру культурою “лише у вузькому розумінні”, оскільки вона не виключає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, а отже це культура внутрішньо плюралістична. Цілком очевидно, що формування соціетальної культури розкриває сутність процесу побудови нації. Враховуючи це, вчений підкреслює: “якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави (а, отже, і нації – О. Р.), нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соціетальні інститути”²⁶².

На наш погляд, “соціетальна культура” – поняття близьке до категорії “національна культура”, хоч і вужче за об’ємом. Це пов’язано з тим, що національна культура, крім мови та спільних інститутів, охоплює національні цінності та ідеали, символи та стереотипи поведінки тощо. Однак таке звужене трактування національної культури має істотний пізнавальний та інструментальний потенціал (особливо для держав, які стали на шлях побудови нації), оскільки акцентує увагу на першочергових завданнях формування національної спільноти. При цьому важливо те, що ця концепція відображає і пояснює досвід високорозвинених демократичних країн з реалізації національного принципу соціальної самоорганізації.

У рамках загальнонаціональної соціетальної культури, на нашу думку, доцільно виокремити сферні компоненти, в т. ч. політичну соціетальну культуру. Ця культура охоплює домінуючу в суспільстві мову (не обов’язково офіційну чи державну), політичну термінологію, яка функціонує у ній (політичний дискурс), державні інститути влади й управління, загальнонаціональні партії, громадсько-політичні організації та ру-

²⁶² Там само. – С. 27.

хи тощо. У широкому розумінні термін “політична соціетальна культура” буде включати основні елементи політичної свідомості та політичної поведінки, що властиві широкому народному загалу. У сучасних демократіях можлива розбудова, крім загальнонаціональної соціетальної культури, соціетальних культур національних меншин з використанням їхніх мов, власних інститутів, які функціонують у різних сферах суспільного життя.

Тепер з’ясуємо, яка різниця між культурою донаціональної етнічної спільноти – народності – і власне національною культурою, яка функціонує у “масових націях” індустріальної та постіндустріальної доби. При цьому скористаємося концепцією культури і політики аграрного суспільства, викладеної Е. Гелнером у працях “Нації і націоналізм” (1983) та “Націоналізм” (1997).

Розмірковуючи над природою націй і націоналізму, вчений узяв за основу дослідження діалектику культури і суспільної організації в розвитку людства. “Культура і суспільна організація, – зазначав він, – є явищами загальнолюдськими і дуже давніми. Держава і націоналізм – ні. Це для нас головний і визначальний факт. Жодна теорія, яка не визнає його, не може претендувати на неупередженість”. І далі: “У нашому відправному визначенні націоналізму наголошено на зв’язку між організацією і культурою: одиниця (політична – О. Р.) є легітимною, якщо вона складається з людей однієї культури”²⁶³. В аграрному суспільстві, на погляд дослідника, не було умов для формування національних спільнот на основі такого принципу. Основну причину цього, вважає Е. Гелнер, потрібно шукати в особливостях культури доіндустріального суспільства та його соціальної структури. У типовому агрописьменному суспільстві, правлячий клас становить меншість населення, “жорстко відокремлену” від переважної більшості сільськогосподарських виробників, селян. Він поділений на спеціалізовані прошарки військових, священників, вище духовенство, адміністрацію, бюргерів. До того ж, “і для провід-

²⁶³ Гелнер Е. Цит. праця. – С. 202.

ної верстви загалом, і для її різноманітних прошарків потребою життя є наголос саме на культурних відмінностях, а не на спільності... Система в цілому культивує горизонтальні культурні бар'єри, і якщо їх бракує, вона винаходить і встановляє їх"²⁶⁴. Резон у такій практиці полягає в тому, що станови відмінності оберігають суспільний статус відповідних груп та забезпечують їх сконсолідоване та мирне співіснування.

Під горизонтально стратифікованою меншістю існує світ взаємно відокремлених дрібних спільнот нижчих верств суспільства. Причина їх культурної диференціації полягає у відносній ізольованості сільських общин та натуральному способі господарювання. "Ніхто, або майже ніхто, – зазначає Е. Гелнер, – не зацікавлений у збереженні культурної спільності на цьому поверсі суспільства. Держава цікавиться лише збиранням податків і підтриманням миру і не виявляє інтересу до налагодження спілкування між підлеглими їй спільнотами"²⁶⁵.

Головне узагальнення Е. Гелнера щодо ролі культури в аграрному суспільстві сформульовано так: "головна функція (культури – О. Р.) полягає у зміцненні, освяченні, відтворенні того, що чітко окреслене і законне: йдеться про ієрархічну статусну систему суспільного устрою". Якщо це так, продовжує вчений, – "вона не може водночас виконувати цілком відмінну функцію – визначати кордони політичної спільноти"²⁶⁶.

У чому вчений вбачає особливість політичної організації аграрного суспільства? Це суспільство, історія якого налічує не менше п'яти тисячоліть, характеризується розмаїттям політичних одиниць. Їх, на погляд дослідника, "умовно можна поділити на два класи і розташувати на двох полюсах: з одного боку – це місцеві самоврядні спільноти, з іншого – великі імперії... Найтипівіший варіант, звісно, передбачає поєднання двох принципів: панівна центральна влада співіснує з напівавтономними місцевими спільнотами"²⁶⁷. Що ж, крім культури, легітимізує аграрні держави? Це, перш за все, силові

²⁶⁴ Там само. – С. 207.

²⁶⁵ Там само. – С. 39.

²⁶⁶ Там само. – С. 209.

²⁶⁷ Там само. – С. 43.

(військові), династичні та релігійні чинники, а також природні географічні кордони. Владні еліти таких політичних спільнот мають набагато більше спільного між собою, ніж із власним народом. Узагальнюючи характеристику аграрних держав, Е. Гелнер зазначає: спільне в усіх цих варіантах те, що “носії влади перебувають у своєрідному силовому полі між локальними спільнотами, які за своїми масштабами є субнаціональними та горизонтально розташованим станом чи кастою, які є наднаціональними. Вони віддані верстві, яка значно більше зацікавлена у відокремленні себе від нижчих, аніж у впровадженні своєї культури серед них. Межі цієї верстви є надполітичними, вона досить часто виходить за рамки місцевої політичної спільноти і змагається з державою (підкреслення наші – О. Р.)”²⁶⁸.

Дещо в цьому загалом логічному і аргументованому поясненні викликає сумнів. По-перше, кидається у вічі надто вузьке тлумачення культури: її трактують як мову і духовну сферу суспільного життя: писемність, літературу, освіту, науку, релігію, фольклор.

По-друге, це розмежування і протиставлення культури й організації, культури і політики. Перший і другий недоліки перешкоджають автору вести мову про *політичну культуру як феномен, що є складовою частиною і культури, і політики, пронизує і зв’язує ці сфери суспільного життя*.

По-третє, досліджуючи культуру, Е. Гелнер не звертає уваги на її організаційний і самоорганізаційний потенціал, залишаючи цю функцію в основному політиці й державі. Мова йде про роль цінностей, ідеалів, установок, ідей, міфів, стереотипів, символів тощо в самоорганізації культури як соціальної системи та її вплив на самоорганізацію всього соціуму. Правда, дослідник резонно звертає увагу на впорядковуючу, організуючу роль соціально-культурної диференціації в аграрному суспільстві: “досить часто культурні відмінності, – зазначає Е. Гелнер, – є виявом соціальної взаємодоповнювальності та взаємозалежності. За цих умов культурні відмінності часто працюють на єдність (політичного – О. Р.) цілого”²⁶⁹.

²⁶⁸ Там само. – С. 46.

²⁶⁹ Там само. – С. 216.

По-четверте, теоретик націоналізму надто категорично розмежував правлячий клас і народні маси в політичному та культурному сенсах. Центральна (столична) політична влада завжди мала розгалужену інфраструктуру, яка охоплювала всі регіони та населені пункти держави. Услід за адміністративними органами йшли правові, фіскальні і поліцейські структури, які впроваджували в глибини суспільства державну ідеологію, законність, патріотизм тощо. Серед культурних інститутів головну роль відігравала церква, яка формувала відповідні цінності, світогляд, стереотипи мислення і поведінки і яка мала для цього добре налагоджену систему управління, місцеві церковні громади та тисячі служителів культу. При цьому потрібно врахувати тісну співпрацю в доіндустріальному суспільстві державних та церковних інститутів, їх нерозривний тандем. Роль релігії і церкви у формуванні власне національної культури істотно зросла під впливом Реформації. При цьому не лише в протестантських, а й суто католицьких державах європейського континенту. Подібне на межі Середньовіччя і Нового часу відбувалося і в інших регіонах світу.

По-п'яте, Е. Гелнер не звернув увагу на те, що сформований ним націоналістичний принцип діє в різних сегментах та на різних рівнях суспільного організму, зокрема впливає на процеси зародження національного соціуму в елітній сфері та суспільних низах. На наш погляд, в агрописьменному суспільстві, наділена політичними правами освічена провідна верства, фактично поєднувала у своїй життєдіяльності політичну та культурну самоорганізацію, а отже мала ознаки нації. Ця нація-еліта, звісно, не була масовою нацією модерної доби, але вона була втіленням національного (“націоналістичного” за термінологією Е. Гелнера) принципу. Національні ознаки мали також місцеві самоврядні громади. Їхнє політичне життя набуло демократичного характеру, адже брати участь у роботі органів місцевого самоврядування мали право всі члени громади чи глави родин, а, з іншого боку, ці громади були достатньо гомогенними в культурному аспекті. Тому самоврядні місцеві громади можна вважати “міні-націями”. Адже не випадково в середньовічну добу термін “республіка” викорис-

товувався в європейських країнах для позначення не лише держав, а й громад міст і містечок, а студентські земляцтва в університетах називалися “націями” (“nation”)²⁷⁰. Очевидно, що й самі держави аграрної доби, їх населення загалом мало ознаки націй (політичних і культурних, про що йшлося вище), а тому їх (населення) цілком правомірно позначити терміном «протонація», а відповідну культуру – «протонаціональною». Зазначимо, що сам Е. Гелнер, який у монографії «Нації і націоналізм» (1983) категорично заперечував існування навіть натяків на нації і націоналізм в аграрну добу, вже через десятиріччя у праці “Націоналізм” (надрукованій посмертно в 1997 р.) погоджувався з тим, що і в доіндустріальних суспільствах нерідко «виникає проблема націоналізму»: тут “наявні ідеї, потрібні для її (теорії націоналізму – О. Р.) оформлення; актуалізується проблема природи легітимної політичної одиниці та влади, проблема, яка може породжувати націоналізм. В ужиток входить письмо, відповідно, виникає ідея кодифікації культури, її норм і їх поширення через формальну освіту. Отже, виникає можливість появи націоналістів. Однак, хоч і не можна сказати, що націоналістів не було зовсім, – завершує міркування Е. Гелнер, – навряд чи можна стверджувати, що вони голосно заявляють про себе”²⁷¹.

По-шосте, виникає резонне питання: якщо Е. Гелнер декларує взаємозв’язок культури та організації як всезагальний закон функціонування соціуму, то чому він (цей принцип) не може діяти (не діє) в аграрних суспільствах і державах? На наш погляд, ті засади і чинники, які дослідник назвав легітимізуючими в державах аграрної доби – династичний принцип, силовий (військовий) і релігійний чинники – також мають ознаки культурної норми, особливо останній. Відомо, що в Середньовіччі саме церква як головний духовно-культурний інститут істотно впливала на державу: політичні кордони повинні були співпадати з релігійними, церковно-конфесійними, а монархічна влада і династійний принцип були своєрідними

²⁷⁰ Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К., 2000. – С. 516.

²⁷¹ Там само. – С. 212.

інструментами релігійних центрів, освячувались ними. Водночас нерідко спостерігався і зворотній зв'язок, коли монархи використовували релігію і церкву для зміцнення своєї влади.

Існування націй у домодерну епоху вивчає відомий дослідник національної свідомості в Європі Г'ю Сетон-Вотсон. Поділивши нації на “старі”, що існували до появи доктрини націоналізму, і “нові”, він зазначає, що “старими” націями в Європі в 1789 р. були: англійці, шотландці, французи, кастильці та португальці на заході; данці і шведи на півночі; угорці, поляки та росіяни на сході. «На той час, – пише британський учений, – існували й інші спільноти, освічені верстви яких безперечно мали поняття культурної спільноти та історичної традиції, але формування національної свідомості навіть в середовищі еліт було лише частковим (was incomplete) (підкреслення наше – О. Р.). Такими були німці та італійці, можливо, також ірландці, каталонці і норвежці”²⁷².

Як бачимо, питання змісту і характеру культури агарного суспільства дуже складне і суперечливе. Тому, відстоюючи точку зору, що до появи повномасштабних масових націй існувала особлива постплеменна етнічна спільнота – *народність*, яка володіла писемною культурою і політичною організацією життя, ми вважаємо за можливе використовувати окреме поняття для характеристики її культури – “культура народності” або “народнісна культура”. Від племенної культури вона відрізняється тим, що містить нові компоненти культури – політичний і правовий. На відміну від національної культури, широкі політичні права і активістські орієнтації притаманні лише провідній верстві населення (правлячому класу), а для народних мас на загальносуспільному рівні зазвичай характерна суто підданська культура відносно держави та її політики. Проте на місцевому рівні селяни мають право на участь в управлінні громадськими справами і характеризуються, за висловом С. Андрескі, – “високим коефіцієнтом політичної участі”²⁷³. Духовний і мовленнєвий компонен-

²⁷² Сетон-Вотсон Г. Цит. праця. – С. 515.

²⁷³ Цит. за: Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. – С. 43.

ти народної культури також мають свої особливості на рівні правлячої верстви та селянських мас. Провідні класи письменні й освічені, тоді як селяни переважно неграмотні. Але обидва класи об'єднує одна релігія, одне віровчення та істини, які вона проповідує. Дуже важливо, що релігія закладає морально-етичні засади, однакові для всього державного соціуму. Велику роль у формуванні інтегруючих патріотичних почуттів виконує військовий обов'язок для чоловіків, незалежно від соціального статусу, і доволі часті для цієї доби військові дії, а з ними – участь у військових походах та захист своєї держави, віри, землі.

Загалом можна сказати, що народнісна культура спирається на спільні базові цінності і має цілісний, системний і самобутній для кожної спільноти характер. Формування нації і національної культури доцільно розглядати саме у контексті трансформації народнісної культури, і цей процес дуже тривалий. Як зазначає П. Альтер, – “майже незбагнений процес формування нації..., розпочатий меншістю і спрямований на всю соціальну групу, – це, як правило, надзвичайно довготривалий соціальний і політичний процес інтеграції. Не можна вважати, що він у якийсь момент закінчився, навіть після утворення власної держави”²⁷⁴. Очевидно, що це мав на увазі колишній п'ємонтський прем'єр-міністр Массімо д'Адзельо, який після заснування у 1861 р. італійської національної держави, зауважив: “Італію ми створили, тепер нам треба створити італійців”²⁷⁵.

У національній культурі як одному з проявів національної сутності, також повинен діяти національний принцип – поєднання етнічної та політичної самоорганізації. Щоб зрозуміти його дію у сфері культури та етнічності необхідно мати на увазі особливості генези та структури національної культури. У ній умовно можна виокремлювати, з одного боку, національні компоненти, які не політичні за своєю природою (мо-

²⁷⁴ Альтер П. Цит. праця. – С. 589.

²⁷⁵ Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – London, 1977. – P. 107.

ву, історичну пам'ять, виробничі, сімейно-побутові, релігійні, моральні, естетичні, екологічні цінності, традиції народу, його символи, легенди, стереотипи мислення і поведінки тощо), хоч вони і зазнали істотних змін в умовах національних організацій (були політизовані) та, з іншого боку, власне політичні складові, які формуються і діють в умовах держави чи боротьби за неї, а також формування та функціонування націй-еліт, як політичного ядра давніх народів та масових націй модерної доби. Національна культура структурно і функціонально є діалектичним поєднанням сутнісно неполітичних, первинних етнічних компонентів культури з політичними. Незважаючи на вторинний, надбудований характер політичної і правової культур, саме вони вважаються базовими компонентами національної культури.

Основний елемент національної культури – національна ідея, зміст і призначення якої повинні визначатися національним принципом як головною закономірністю генези та функціонування національних спільнот. Сенс національної ідеї народу, який прагне суверенного буття, полягає у здобутті незалежності та розбудові власної держави. Національна держава повинна захистити інтереси народу, в т. ч. його культуру в якій зосереджений життєвий досвід та ідеали спільноти. Головний зміст національної ідеї громадянської нації полягає в тому, щоби сформувані засади цілісної, повноструктурної національної культури, без якої політична консолідація не може мати належного духовного стрижня, а отже, бути непохитною, коли слабшає система влади, держава.

Зрілі нації прагнуть до гармонії духовного та владного чинників свого буття, що забезпечить щасливе життя членам спільноти. Ми вважаємо, що саме прагнення до високої, благородної мети, яка зробить народ щасливим, – і є суттю національної ідеї будь-якого народу. Ця мета різна для кожної нації і вона змінюється з часом. Крім того, у кожного народу своє розуміння щастя як вищої моральної цінності. Одні спільноти щасливі, коли завойовують сусідні народи, інші – коли можуть мирно трудитися на своїй, Богом даній, землі й допомагати іншим націям. Цю концепцію національної ідеї автор монографії обґрунтував у

статті “Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства” (1997)²⁷⁶.

Формування, руйнація або відродження національної культури – це, перш за все, процес генези (творення) чи нищення політико-правових складових культури народу. Саме з руйнації політичної культури розпочинають денаціоналізацію народу ворожі сили, про що яскраво свідчить історія України. Відродити національну культуру – означає актуалізувати давні ідеали, мрії, традиції народу та сформувати сучасну національну ідею, комплекс актуальних цінностей і засобів, які необхідні для її реалізації.

Висновки до розділу 4

1. У дослідженні національної культури потрібно насамперед подолати стереотип радянської офіційної науки, згідно з яким національне в культурі – це зовнішнє, форма явища, а зміст може бути різним – капіталістичним, соціалістичним тощо. Однак суть у тому, що в національній культурі національним є, перш за все, її зміст (настанови на розбудову і зміцнення нації та національної держави), а форма культури повинна відповідати властивим народу традиціям та запитам часу, бути доступною та зручною для користування широким народним загалом. У теоретико-методологічному плані важливо проаналізувати культуру історичних попередників нації – культуру націотворчого етносу, культуру народності чи т. з. «старих» націй, а також осмислити діалектику національної свідомості та національної культури.

2. Залежно від того, яким чином формувалася нація – з етнічної чи політичної спільності людей – національна культура проходить відповідну генезу. Культура етнічної нації формується шляхом політизації етнічної культури, утвердження в ній політичних цінностей і орієнтацій, нагромадження досвіду політичної боротьби та самоорганізації. Культура політичної нації на початковому етапі розвитку постає як єдність і дія політичних та правових елементів культури державного соціуму. З часом полі-

²⁷⁶ Див.: Рудакевич О. Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 1997. – № 1. – С. 108–117.

тична нація формує спільні неполітичні компоненти культури, взявши за основу культуру домінуючої етнічної спільноти і, перш за все, її мову, моральні настанови, трудову етику тощо. Незважаючи на формування нового пласту культури, первинна культура етнічних груп у демократичних суспільствах зберігається і розвивається. Вона співіснує із загальнонаціональною культурою, збагачує її власними надбаннями та запозичує в неї загальнонаціональний досвід життєдіяльності.

3. У результаті закономірного руху культури як системи до повноти своєї структури, структурно-функціональні характеристики національних культур т. з. етнічної та політичної націй з часом вирівнюються. В обох різновидах націй стрижнем національної культури стає політична складова, сформована на основі національної ідеї. Її цінності та ідеали “підпорядковують” собі елементи неполітичних складових культури нації, хоч останні мають зворотний вплив на політичне ядро культури. Нерідко мова, релігія, історична пам’ять тощо настільки політизуються (набирають актуального загальнонаціонального характеру), що стають домінуючими елементами національної культури на певному проміжку часу.

4. Трансформація культури народності чи т. з. “старих” націй у національну культуру полягає в тому, що культура елітного ядра (елітної, внутрішньої нації), перш за все, її політична складова передається усім колись політично безправним суспільним верствам. Крім того, формується спільна неполітична культура як результат наукового опрацювання, кодифікації та уніфікації локальних культур, що підтримується і поширюється національною державою.

5. Національна культура коеволюціонує спільно з національною свідомістю, хоч остання має історико-генетичну першість. Це пов’язано з тим, що базові національні цінності, ідеали, міфи та символи як елементи свідомості спочатку формуються провідною верствою народу; далі вони поширюються (пропагуються) і оволодівають масами, матеріалізуються в поведінці та соціальних інститутах і лише, коли стають традиційними, передаються з покоління до покоління, набувають культурного статусу. Національна культура, як і національна свідомість, характеризується усвідомленням національних потреб та

інтересів, зростанням питомої ваги раціональних та вольових чинників. Вона має вагомий етнічний потенціал – інтегрує спільноту та відмежовує її від інших національних формувань.

6. Національна культура, як і будь-який інший національний феномен, підпорядковується дії національного принципу. В ній органічно поєднуються елементи традиційної народної та високої, універсальної культури з політичними та правовими цінностями народу. До того ж політичні компоненти культури зорієнтовані на збереження і примноження неполітичних складових, особливо тих, що володіють істотним етнічним потенціалом, а неполітичні за природою компоненти набирають політичного звучання, підпорядковуються національній ідеї, її політичним орієнтирам.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Сучасна українська держава, її населення характеризується наявністю усіх можливих видів етнічних формувань: від титульного українського етносу, завдяки якому постала окрема європейська держава, і малочисельних корінних народів (кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків) до чисельних національних та етнічних меншин. Найбільша з останніх – російська меншина, яка становить трохи менше однієї п'ятої населення держави. Впродовж останніх десятиріч в Україні стрімко зростає кількість іммігрантів з країн близького та далекого зарубіжжя. Все це вимагає зваженої та активної державної етнополітики й відповідного її правового забезпечення. Основними нормативно-правовими документами такого характеру є Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, Закон України «Про національні меншини в Україні»²⁷⁷, Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (ратифікована 2003 р.) та ін.²⁷⁸

На першому етапі формування української етнополітичної нації, держава, усі політичні сили (партії, їх блоки, суспільно-політичні рухи та громадські організації) мають, на на-

²⁷⁷ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України від 28 червня 1996 року. Зі змінами, внесеними згідно із законом № 2222-IV від 8. 12. 2004; Декларація про державний суверенітет України // Вісник Верховної ради УРСР. – 1990. – № 31; Декларація прав національностей України // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 25; Закон України «Про національні меншини в Україні // Вісник Верховної Ради України. – 1992. – № 36.

²⁷⁸ Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип. 21; Європейська хартія регіональних мов та мов меншин (ETS № 148) // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000.

шу думку, закласти основи соціетальної культури, тобто забезпечити функціонування базових суспільних інститутів на основі державної мови. Який стан і перспективи формування цієї культури в сучасному українському соціумі?²⁷⁹.

Українська мова, культура загалом, яка зазнала істотної руйнації в умовах несuverенного буття народу, за роки незалежної України ще не відродилася. Про стан зросійщення етнічних українців яскраво свідчить той факт, що кількість осіб, які вважають своєю рідною мовою російську сягнула в 2007 р. 38%²⁸⁰, що більше ніж удвічі перевищує кількість росіян в Україні. У тому ж році на запитання соціологів “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся з колегами по роботі чи навчанню?” – 22,3% респондентів відповіли, що “тільки українською”; 12,1% – “переважно українською, але зрідка і російською”; 17,1% – “змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова”; 17,8% – “переважно російською, але зрідка українською”; 30,2% – “тільки російською”; 0,5% – “іншою мовою”²⁸¹. Отже, спілкування громадян України в рамках соціальних інститутів частіше відбувається російською, ніж українською мовами (48,0% громадян здебільшого вживають російську мову і 35,4% – українську). Важливо також зазначити, що росіяни в Україні – це переважно міське населення. За даними Т. Рудницької, питома вага городян серед росіян напередодні проголошення суверенітету України сягнула 88%²⁸².

Суспільні інститути, в т. ч. органи державної влади та управління, інституції місцевого та регіонального самоврядування у східних та південних регіонах держави переважно російськомовні, незважаючи на проживання там значної кількості україномовних українців та конституційний статус

²⁷⁹ Див.: Рудакевич О. М. Формування соціетальної культури в Україні: стан і перспектива // Науковий віник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Вип. 10. – Ужгород., 2008. – С. 198–202.

²⁸⁰ Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони та М. Шульги. – К., 2007. – С. 528.

²⁸¹ Там само. – С. 515.

²⁸² Рудницька Т. Етнічні спільноти України: Тенденції соціальних змін. – К., 1996. – С. 59.

української мови як державної. Показова також мізерна кількість дошкільних закладів і загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, особливо в містах. Вищесказане засвідчує, що в Україні поки що не сформована україномовна соціетальна культура. Фактично тут існує дві конкуруючі між собою культури – україно- та російськомовна – поширені в різних регіонах країни. Остання відрізняється не лише за мовою, а й усім своїм укладом. Такий стан справ засвідчує незавершеність побудови української нації на основі державної мови. Якщо взяти до уваги намагання регіональних влад та певних політичних сил надати російській мові офіційний статус (статус другої державної мови), то можна стверджувати про наявність в Україні потуг формувати двоетнічну державу. На цій ідейній основі сформульовано гасло Партії регіонів “Дві мови – один народ!” (звернемо увагу на принципове вживання у цьому закличові поняття “народ”, а не “нація”), і поширюється ідея федералізації України та заклики до створення автономної республіки на сході країни. Наскільки природний і демократичний такий стан речей, і чому суверенна українська влада не зуміла розбудувати україномовну соціетальну культуру?

По-перше, дається взнаки спадщина російського імперського та комуно-радянського режимів, їх цілеспрямована колонізаторська соціально-економічна, культурна (в т. ч. мовна) та демографічна політика. По-друге, надто млява та непослідовна політика сучасної української влади щодо цього питання. Конституційний статус української мови як державної не отримав належної політичної, правової, фінансової, кадрової та пропагандистської підтримки. По-третє, відсутня ефективна державна політика щодо вирішення етнокультурних проблем не тільки титульного етносу, а й етнічних меншин і малочисельних корінних народів. Перш за все, це стосується кримськотатарського народу, який повернувся на Батьківщину, але не має належних умов для проживання, праці, освіти та культурного розвитку.

Російська етнічна меншина не вважає себе іммігрантською, оскільки росіяни в СРСР змінювали місце проживання в

межах однієї союзної держави. Їх переселення у національні республіки супроводжувалось гарантією використання ними за новим місцем проживання рідної мови та створення чи збереження відповідних соціальних інститутів (шкіл, вищих навчальних закладів, театрів тощо). Цьому сприяло офіційне й неофіційне переведення на російську мову (як мову “між-національного спілкування”) діючих там соціальних інститутів, в т. ч. органів держави. Правоохоронні органи та військо функціонували на основі російської мови. Отже, росіяни в СРСР виступали, з одного боку, як домінуючий етнос (нація) у союзній державі, а з другого – як політично домінуюча етнологрупа, хоч і меншина, на теренах союзних республік. Останнє пов’язане не тільки з особливим культурно-мовним статусом росіян, а й відповідною демографічною та кадровою політикою центральної влади.

У сучасній українській державі російська меншина, за задумом певних її лідерів й авторитетів, претендує на статус корінного і державотворчого народу, на рівні з автохтонними українцями та намагається щосили законсервувати “досягнення” радянської влади в етнополітичній царині. Це відбувається на фоні нехтування інтересами україномовних українців, які здебільшого чисельніші ніж росіяни в тих чи інших регіонах. Тобто мова йде про дискримінацію українців у власній державі. Показово, що введення в дію новозбудованих україномовних шкіл на сході та півдні держави, особливо в Криму, часто відбувається в атмосфері нагнітання певними політичними силами міжетнічної напруги і навіть загострення міждержавних відносин. Державна дума Російської Федерації та Міністерство закордонних справ цієї держави практикують періодичні “ноти протесту” проти “порушення”, як вони вважають, прав росіян в Україні: звуження сфери використання російської мови в публічному житті регіонів, зміни мови викладання в школах і ВНЗ тощо. Сутність опору ліберальній українізації, крім відстоювання власних етнокультурних інтересів, часто полягає в гальмуванні відродження української етнічної нації і розбудови модерної української етно-

політичної національної спільноти. Проте українські патріотичні сили здебільшого не піддаються на провокації і роблять усе можливе для українізації, перш за все, центральної та регіональних влад демократичним способом. Такий підхід може стати дієвим засобом подолання радянського менталітету і національного нігілізму в мисленні та поведінці певних сегментів владної еліти.

Ведучи мову про поліетнічність сучасної України, не варто її абсолютизувати чи перебільшувати, що може свідомо чи несвідомо применшувати роль українського етносу в державо- і націогенетичних процесах. Зважаючи на такі прояви і тенденції, відомий український політолог М. Головатий звертає увагу на функціонування в українському соціумі так званого міфу про поліетнічність України та наявність у державі гострих проблем національних меншин. Зокрема, він зазначає: “Якщо брати до уваги, що справжня сконсолідованість, єдність, плідний розвиток будь-якої нації, народу можливі лише за умови їх безпосередньої участі у створенні, зміцненні і розвитку власної держави, то можна уявляти, якої шкоди задають політичні міфи, що значною мірою принижують, унеможлиблюють, нівелюють роль і значення в процесі державотворення саме провідної верстви народу – його титульної нації. Для цього часто і з’являються та поширюються міфи про поліетнічність конкретної країни”²⁸³.

Дійсно, не може бути успішним процес націобудівництва в Україні, якщо не зважати на статус, історичну місію та відповідальність українського етносу як титульного народу. Українці – це: а) корінний етнос; б) домінантна чисельно національність; в) сформована українцями національна самосвідомість, віковічне прагнення до свободи були основною причиною проголошення суверенної держави. Нині український етнос в авангарді розбудови модерного соціуму, громадянського суспільства, нації і держави. Однак його повноцінне функціонування потребує системного відродження мови, культури, релігії; формування відповідної індустріальному та

²⁸³ Головатий М. Ф. Політична міфологія: Навч. посібник. – К., 2006. – С. 91.

постіндустріальному суспільству соціально-професійної структури; подолання наслідків русифікації; повернення на Батьківщину заробітчан, які роз'їхалися вже за часів незалежної України по всьому світу.

Відродження української нації не може відбуватися за рахунок національних меншин і корінних народів, які переважно також зазнали руйнації і вимагають створення умов для повернення до своєї культури й традицій. Однак українська держава більшою мірою дбає про національні меншини, ніж про титульний етнос, і це з розумінням сприймають українці.

Розглянемо, якою є етнополітика, в т. ч. стратегія побудови нації, основних політичних сил України, на основі аналізу передвиборних програм партій та їх блоків на парламентських виборах у 2006 та 2007 рр. Частково ці питання автор розглянув у окремій статті²⁸⁴.

Етнонаціональна проблематика постає на виборах у двох основних варіантах: як програмні положення, за якими стоїть принципова позиція партії чи блоку і як елемент виборчих технологій. У другому випадку дійсні чи вигадані етнонаціональні проблеми виконують роль маркерів, системних символів, які повинні істотно впливати на електоральну поведінку громадян.

Політичні сили, що виборюють своє представництво у Верховній Раді України, охоплюють весь спектр ідеологічних течій – від крайніх лівих до крайніх правих, від ортодоксальних комуністів до націонал-екстремістів. Оскільки головні претенденти на депутатські мандати представляють центристські формування, взявши за основу лібералізм з окремими елементами консервативного чи соціал-демократичного характеру, проаналізуємо спочатку позицію представників цієї ідеологічної ніші.

Лібералізм, як відомо, сповідує політичну (громадянську) концепцію нації, згідно з якою національна спільнота має ко-

²⁸⁴ Рудакевич О. М. Питання етнонаціонального розвитку України в програмних заявах суб'єктів парламентських виборів 2006 року // Історичні, філософські та політико-правові аспекти розвитку українського парламентаризму, виборчих кампаній: Матеріали науково-практичної конференції; м. Тернопіль, 16 березня 2006 р. – Київ – Тернопіль – Львів, 2006. – С. 37–43.

нтрактуально-політичну природу і представляє собою сукупність членів однієї територіально-політичної спільноти – громадян держави. “Вирішальний атрибут класичного лібералізму, – як резонно зазначає І. Мигул, – всі, включно етнічні, ідентичності приватного національного буття мають залишатися у приватній сфері й не повинні переливатися чи переходити у публічну сферу національного буття. Виправдовується цей ідеологічний задум тим, що публічна національна сфера має залишатися загальнолюдською й відкритою, без класових, релігійних чи етнічних “забруднень” національної ідентичності”²⁸⁵. За таких умов національний організм завжди характеризується багатокультурністю й поліетнічністю. Ця ідеологія визнає права етнічних меншин, але дотримується думки, що ці права не колективні, а тільки індивідуальні.

У програмі Партії регіонів як ліберальної політичної сили йдеться про “послідовне формування єдиної політичної нації в Україні” та “дотримання конституційних гарантій для національних меншин, розвитку їх культурно-мовної автономії і співробітництва”. Головний принцип культурної політики та консолідації українського соціуму визначається так: “Єдність – через розмаїття, а не уніфікацію!”²⁸⁶.

У передвиборній програмі Партії регіонів у 2006 р. наголошується на децентралізації влади і розширенні прав регіонів. У ній сказано: “Ми поступово реалізуємо федеративний принцип державного устрою. Ми за надання російській мові статусу другої державної мови в Україні”. Партія висунула гасло: “Дві мови – один народ!”²⁸⁷. У передвиборній програмі 2007 р. підтверджено, що партія буде і надалі боротися “за надання російській мові статусу державної”. У цьому документі також наголошується: “Регіони з їх особливостями і традиціями становлять духовну скарбницю України та їх самобутність, яку необхідно зберігати та розвивати спільними зусиллями». “Основою національної ідеї, яка об’єднає усіх

²⁸⁵ Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К., 1997. – С. 20.

²⁸⁶ Програма Партії регіонів. – Донецьк, 2004. – С. 21.

²⁸⁷ Добробут – народу! Владу – регіонам!: Передвиборна програма Партії регіонів // Голос України. – 2006. – № 31. – 17 лютого. – С. 4.

громадян”, задекларовано “досягнення сучасних стандартів життя”²⁸⁸. У 2007 р. за Партію регіонів проголосувало 34,37% виборців, що на 2 відсотки більше, ніж попереднього року.

Блок “Наша Україна” головним гаслом передвиборної боротьби у 2006 р. задекларував мету – “єднання України”, тому його програма називалася: “Україна у нас одна!”. “Ми, – підкреслюється в ній, – громадяни всіх національностей – з Майданом у серці йдемо на вибори. Ми об’єдналися тому, що Україна у нас одна”²⁸⁹. Значною проблемою Блоку “Наша Україна” було те, що в ньому зійшлося шість політичних партій різного ідеологічного спрямування – від центристської Партії промисловців та підприємців України (ПППУ) до яскравого представника правих сил – Конгресу Українських Націоналістів. Якщо в програмі ПППУ йшлося про розбудову в Україні політичної нації, то в програмі КУНу – етнічної. Ідеологічна основа партії „Народний Союз Наша Україна” – лібералізм із включенням ряду положень правоцентристського (національно-демократичного) характеру. Так, у програмі НСНУ сказано: “Наша ідеологія – любити Україну, жити в Україні разом. Це ідея спільної долі, консолідації країни, суспільної взаємодопомоги та злагоди”. І далі: “Завдання нової партії – об’єднати зусилля суспільних груп та політичних сил, відродити історичну пам’ять народу та волю багатьох поколінь українців для реалізації нової місії України”. За задумом, створення партії “НСНУ” полягало в тому, щоб об’єднати “помаранчеві” сили в одну потужну правоцентристську партію. Але не всі підтримали цю ідею. Сам блок “Наша Україна” на виборах до місцевих рад у більшості областей держави розпався на окремі партії та менші союзи. Так, організації ПППУ у 20 регіонах України самостійно боролися за мандати обласних та районних рад.

²⁸⁸ Передвиборна програма Партії регіонів на позачергових виборах Верховної Ради України 2007 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian/news/news-206282>

²⁸⁹ Україна у нас одна!: Передвиборна програма Блоку “Наша Україна” // Голос України. – 2006. – № 35. – 23 лютого. – С. 4.

На позачергових парламентських виборах 2007 р. навколо партії “Народний Союз Наша Україна” об’єдналося вже вісім партій. Новий блок під назвою “Наша Україна – Народна Самооборона” серед стратегічних цілей, поруч із завданнями “створити підзвітну громадянам правову державу” та “втїлити нову економічну стратегію”, задекларував мету “об’єднати націю через духовне відродження”. У передвиборній програмі також зазначалось: “Захистимо нашу ідентичність – українську мову та культуру, сформуємо єдиний інформаційний простір країни”²⁹⁰. Підтримка блоку НУ-НС у 2007 р., як і в 2006 р., сягнула 14% голосів виборців.

Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”, як і Партія регіонів, задекларувало в своїй програмі, що виступає за розбудову “української політичної нації”. У цьому ж партійному документі стверджується, що “Батьківщина” не сприймає крайнього лібералізму з його пануванням капіталу, що зрісся з владою. Вона відкидає і крайні ліві ідеї, які довели неефективність за 70 років свого існування. “Партія у своїй політичній діяльності... пропонує суспільству третій шлях – український шлях до справедливості і добробуту громадян”. Цей шлях, на наш погляд, можна охарактеризувати як соціальний лібералізм²⁹¹.

У передвиборній програмі БЮТ 2006 р. ідеологічна основа цієї політичної сили конкретизується на основі принципу солідаризму. Він трактується як гармонія і справедливість у суспільстві, які утверджуються спільними зусиллями людей. “Ми обираємо шлях справедливості... Місія українського народу – відбудувати суспільство високої моралі, де гармонійно поєднуюватимуться особисті свободи, захищеність і достаток” – зазначено у передвиборному маніфесті БЮТ²⁹². У передвиборній програмі БЮТ 2007 р. “Український прорив” підкрес-

²⁹⁰ Передвиборна програма Блоку “Наша Україна – Народна Самооборона” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novyuar.com.ua/files/bloki_nous/1513

²⁹¹ Програмні засади партії // За що бореться Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”. Програмні засади та Статут партії. – К., 2005. – С. 10, 16.

²⁹² Програма Виборчого блоку політичних партій “Блок Юлії Тимошенко” // Голос України. – 2006. – № 26. – 10 лютого. – С. 4.

лено: “Нова Національна ідея базується на філософії безперервного вдосконалення справедливості шляхом виявлення, чесного визнання і невідкладного розв’язання проблем людини та суспільства з урахуванням інтересів кожної особистості”. Ця ідея, як зазначалось у програмі “не може бути виконана еволюційно. Потрібен інтелектуально усвідомлений якісний ривок – УКРАЇНСЬКИЙ ПРОРИВ”. Передумовою його здійснення “є насамперед зміцнення духовності нації: духовна освіта, повернення церквам насильно відібраної власності, відродження української мови та культури, відновлення національних світоглядних традицій і чесної національної історії”²⁹³. Якщо у 2006 р. БЮТ отримав 22,29% голосів виборців, то у 2007 р. – 30,71%.

Оригінальну концепцію національного розвитку запропонувала в 2006 р. ще одна партія ліберального характеру – “Віче”. У її програмному документі “План Розвитку Країни” на питання: “Що таке українська нація?”, дається відповідь: “Це спільнота людей, об’єднаних громадянством України. І це – головне. “Я – українець” – так скаже й етнічний українець, і татарин, і росіянин, і єврей, і поляк, і араб – якщо він громадянин України”²⁹⁴. Але що може об’єднати таких різних українців? Відповідь партії “Віче” була такою: “Це – наш індивідуалізм. Це – наше “я”, крізь яке ми пропускаємо усе суще!”²⁹⁵. На основі таких міркувань виводиться формула української національної ідеї: “Скажи собі: Україна – це Я”.

У зовнішній політиці команда “Віче” запропонувала активний нейтралітет (“Україна стане Швейцарією ХХІ століття”). В економіці головним принципом повинен стати принцип національного економічного егоїзму (“Ми повинні робити все, що вигідно нам, жителям України”). Українці мають культивувати тепло та сердечність життя (“Наша філософія – філософія серця”). У сучасній Україні, стверджували “вічовики”, три мови потребують особливого статусу – українська,

²⁹³ Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко “УКРАЇНСЬКИЙ ПРОРИВ” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.data.com.ua/election_programs/2871.htm

²⁹⁴ План розвитку країни / І. Богословська, І. Дідковський, О. Чалий. – К., 2005. – С. 26.

²⁹⁵ Там само. – С. 29.

російська та англійська. (“Українська – державна мова в Україні”. “Російська мова повинна мати статус офіційної мови в Україні”. “Через 10 років після початку реалізації “Плану Розвитку Країни” необхідно надати англійській мові статусу офіційної в Україні”)²⁹⁶. Партія “Віче” у 2006 р. здобула 1,74% голосів і в 2007 р. участі в парламентських виборах не брала.

Комуністична ідеологія, приділяючи головну увагу суспільним класам і соціальним проблемам, поняття нації або ігнорує, або ставиться до нього вороже. З одного боку – вважається, що нації виникли з настанням капіталізму і зникнуть разом з ним. З другого – доказується існування всередині капіталістичних націй антагоністичних буржуазної та пролетарської націй. Ця ідеологія тривалий час ігнорувала етнічність або стояла на позиції швидкого уподібнення всіх націй через переможну класову боротьбу пролетаріату. Вважається, що при комунізмі націй, як і класів, не буде. У Програмі Комуністичної партії України зазначається: “Ми виходимо з того, що національне питання завжди має конкретний соціально-класовий зміст”, а інтереси народу ніколи не зводяться лише до досягнення національно-державної незалежності. Комуністи впевнені, що “національна ідея не може бути творчим і консолідуючим фактором і є лише витонченою формою антикомунізму, засобом розколювання багатонаціональної країни за національною та регіональною ознаками”. У програмі також говориться, що Радянський Союз був не імперією, яка гнобила і грабувала Україну, а великою співдружністю вільних і рівноправних народів. “Його зруйнування стало найбільшою трагедією для народу України”. Тому комуністи рішуче виступають за відродження союзної держави на засадах пролетарського інтернаціоналізму²⁹⁷.

У передвиборній програмі КПУ 2006 р. сказано: “Зупинимо процес розколу України. Створимо умови для повноцінного розвитку усіх націй і народностей, що проживають в

²⁹⁶ Там само. – С. 81–83.

²⁹⁷ Див.: Програма Комуністичної партії України. Статут Комуністичної партії України. – К., 1996. – С. 17–19.

Україні”. Програмними положеннями, які для комуністів дуже важливі, вважається позиція щодо ОУН-УПА та російської мови. У програмі підкреслюється: “Не допустимо реабілітації фашистських головорізів ОУН-УПА. Російській мові надамо статус другої державної мови і зміцнимо дружбу з Російською Федерацією, Білоруссю та іншими країнами СНД”²⁹⁸.

У передвиборній програмі КПУ 2007 р. підкреслюється, що “Нова редакція Конституції надасть російській мові статус другої державної при реальному забезпеченні державного статусу української мови”. До того ж неухильно буде дотримуватися Європейська хартія регіональних мов та мов меншин. КПУ також заявила, що “держава захистить канонічне православ’я від націоналістичної експансії та заборонить діяльність тоталітарних сект”, і взагалі, “моральні і духовні цінності народу України будуть захищені”²⁹⁹. Показовим є те, що комуністи постійно уникають у своїх програмах термінів “українська нація” і “український народ”, вживаючи замість них словосполучення “народ України”. На парламентських виборах 2006 р. КПУ отримала 3,66% голосів виборців проти 23,57% у 2002 р. У 2007 р. підтримка комуністів дещо зросла, досягнувши 5,39%.

Схожу до КПУ програму висунув у 2006 р. Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція”. У ній висловлюється рішучий протест проти курсу України на вступ до НАТО, ВТО та ЄС. Поступ України бачиться лише в союзі з Росією і Білоруссю. Прогресивні соціалісти обіцяють забезпечити: 1) федеративний устрій української держави; 2) автономію для Закарпаття і Галичини; 3) подвійне громадянство; 4) державний статус російської мови в Україні³⁰⁰. Передвиборна програма ПСПУ 2007 р. в основному повторила минулорічні етнополітичні

²⁹⁸ Владу і власність – трудовому народу України!: Передвиборна програма Комуністичної партії України // *Голос України*. – 2006. – № 50. – 18 березня. – С. 4.

²⁹⁹ За народовладдя! Геть диктатуру!: Передвиборна програма Комуністичної партії України // *Голос України*. – 2007. – № 162. – 12 вересня. – С. 5.

³⁰⁰ Справедливість, добробут, народовладдя, союз з Росією і Білоруссю: Передвиборна програма Блоку Наталії Вітренко “Народна опозиція” // *Голос України*. – 2006. – № 43. – 7 березня. – С. 4.

орієнтири. Серед новацій варто виокремити тезу про те, що відродження промисловості, сільського господарства, науки, культури і духовності можливе лише в союзі з Росією і Білоруссю. “Ми (прогресивні соціалісти – О. М.), – стверджується в документі, – захищаємо східнослов’янську цивілізацію та канонічне Православ’я”. Способами такого захисту, наполегливо пропонується встановлення “автономії для Закарпаття і Галичини” і блокування співпраці України з НАТО³⁰¹. Ні в 2006 р., ні в 2007 р. блок і партія ПСПУ 3% бар’єр не подолали, отримавши відповідно 2,93 і 1,32% голосів.

Консервативна ідеологія розглядає націю не як рукотворне явище (результат угоди між людьми), а як природне, органічне і вічне утворення. Нація уявляється як спільнота індивідів, споріднених між собою етнічним походженням, мовою, спілкуванням, територією, генетикою, духовною і матеріальною культурою, міфами, легендами тощо. Тобто нація має етнічну природу і є етносом, який сформував власну політичну систему, бореться або виборів суверенітет. Згідно з поглядами консерваторів, національна (етнічна) ідентичність дана людині від народження. Якщо правоцентристи – ліберально-консервативні сили – в Україні традиційно виступають за етнополітичну модель української нації, то власне праві і крайні праві (консерватори й націоналісти) – за етнічну націю.

На парламентських виборах в Україні 2006 р. правоцентристську ідеологію представляв, насамперед, Український народний Блок Костенка і Плюща. Стратегічна мета Блоку визначалась так: побудувати “Україну з українським обличчям”. Держава, як наголошується у передвиборній програмі цієї політичної сили, повинна бути українською, демократичною та європейською. Місія держави – стати справжнім гарантом вільного розвитку української нації, реалізувати зростання її добробуту та становлення громадянського суспільства. Особливу увагу у своїй програмній заяві Блок приділив розвитку української культури, духовності і мови. “Українська

³⁰¹ Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України (Голова – Наталія Вітренко) // Голос України. – 2007. – № 170. – 22 вересня. – С. 5.

мова, – стверджується в ній, – єдина державна мова і засіб об’єднання української нації. Держава забезпечує відродження української мови в усіх сферах суспільного життя і створює водночас умови для захисту та розвитку мов національних меншин”. Блок підкреслює також необхідність утворення Єдиної Української Помісної Церкви³⁰². У 2006 р. Блок Костенка і Плюща виборов восьме рейтингове місце, але з 1,87% бар’єрний поріг не подолав. Наступного року Українська народна партія увійшла до блоку “НУ-НС”.

Правіше в політичному спектрі України розташований Народний Рух України за єдність, очолюваний Б. Бойком. Однак свою ідеологічну основу НРУ(є) не кваліфікує ні як консерватизм, ні як націоналізм. Як сказано у передвиборній програмі цієї партії, – “ми розробили і сповідуємо принципово нову для нашої країни ідеологію. Ми протиставляємо космополітизму ідеологію національного патріотизму і державності”³⁰³. На погляд Б. Бойка, на зміну старому, класичному (національному) імперіалізму йде імперіалізм новітнього – наднаціонального типу – космополітичний імперіалізм-глобалізм. “Його критеріями є :

- ідеологія войовничого космополітизму (всі типи ліберальних ідеологій);
- механізм економічної агресії;
- політичні важелі примусової глобалізації”³⁰⁴.

Як стверджується у передвиборній програмі НРУ(є), українці, підтримавши нову владу, отримали “лібералів-космополітів та офіційну програму втрати незалежності”. Україні пропонуються нібито протилежні інтеграційні проекти: східний (входження до Єдиного економічного простору), і західний (входження до Європейського Союзу). Але і той, і

³⁰² Передвиборна програма Українського Народного Блоку Костенка і Плюща // Голос України. – 2006. – № 49. – 17 березня. – С. 4.

³⁰³ Українська патріотична альтернатива антидержавницькому (космополітичному) проекту: Передвиборна програма Народного Руху України за Єдність // Голос України. – 2006. – № 42. – 14 березня. – С. 4.

³⁰⁴ Бойко Б. Народ, який перемаже зло. Українська патріотична альтернатива тотальному космополітичному проекту. Кн. 2. – Коростень, 2005. – С. 6.

інший, на погляд НРУ(є), має на меті позбавити Україну статусу незалежної держави.

За оцінкою цієї партії, в Україні існує глибока криза національного руху. Лідери національно-демократичних сил виступають у якості “творців національного декору для внутрішніх і зовнішніх антиукраїнських олігархічних сил”. Тому НРУ(є) пропонує Українську патріотичну альтернативу, як комплексну стратегію забезпечення незалежності й успішного розвитку держави і народу. Складовими цієї програми є політична, економічна, соціальна та моральна альтернативи. В якості політичної мети, НРУ(є) декларує “розбудову України як національної народної держави, де бюрократична система управління заміниться механізмами реального народовладдя”. Для досягнення цієї мети пропонується: 1) встановити десятилітній мораторій на входження України у структури з наднаціональними органами влади; 2) брати активну участь у діяльності тільки ОБСЄ та Ради Європи, але не Євросоюзу чи НАТО, які загрожують суверенітетові України; 3) протидіяти спробам регіоналізації України; 4) здійснити демонтаж олігархічно-бюрократичної системи влади; 5) забезпечити цілісність національно-культурного простору України; 6) зберегти українську мову як єдину державну; 7) сприяти збереженню мовно-культурних традицій представників інших народів, які проживають в Україні. В якості моральних засад державного та суспільного ладу пропонується єдність, справедливість, національний патріотизм, чиста політика, ненасильництво, свобода волі, незалежність та відповідальність³⁰⁵. Після того, як у 2006 р. на парламентських виборах НРУ (є) здобув лише 0,13% голосів, він відмовився від участі у наступних передвиборних змаганнях.

Про свою відданість ідеалам українського консерватизму, заявляє Українська консервативна партія (лідер – Президент Міжнародної кадрової академії та Міжрегіональної академії управління персоналом Григорій Щокін). Консерватори звер-

³⁰⁵ Див.: Українська патріотична альтернатива антидержавницькому (космополітичному) проекту: Передвиборча програма НРУ (є).

тають увагу на те, що в Україні, де 80% населення – етнічні українці, 45% депутатського корпусу Верховної Ради України – представники єврейської меншини, частка якої серед усього населення держави становить лише 0,21%. За таких умов, як стверджує Г. Щокін, “проти українства ведеться неоголошена масштабна війна, у процесі якої не тільки катастрофічно скорочується його кількість, а й злочинно захоплюються національні багатства (надра, земля, підприємства) і шляхом цілеспрямованої інформаційної політики здійснюється руйнування національної духовності”³⁰⁶. Задля порятунку та подальшого розвитку національного буття, УКП виступає за те, щоб усі рівні та гілки державної влади були представлені українцями (не менше 80%), для чого необхідно відновити в паспорті запис про національну належність.

Лідери УКП оригінально трактують лібералізм і соціалізм, назвавши їх відповідно “юдео-лібералізм” та “сіоно-соціалізм”. “На відміну від юдео-лібералізму, – зауважує Г. Щокін, – з його орієнтацією на економічні цінності, та сіоно-соціалізму, орієнтованого на політичні цінності, національний консерватизм (або традиціоналізм) опирається на споконвічні духовні цінності, що відображені в традиційній національній релігії, мові і культурі”³⁰⁷. Основою українського консерватизму вважається ідеологія національного солідаризму. Для розколотого українського суспільства ця ідеологія повинна відіграти цементуючу роль. В її основі принцип: “Всі відповідають за одного, а один – за всіх”.

У преамбулі Передвиборної програми УКП 2006 р. наголошується: “Українська консервативна партія йде на вибори аби гідно представити права титульної державотворчої нації – української. Наша мета – українська Україна”. Консерватори з УКП виступають за те, щоб “всі гілки і рівні державної влади очолювали представники титульної української нації (не менше 80%) з одночасним пропорційним залученням пред-

³⁰⁶ Щокін Г. Український консерватизм – традиційна національна ідеологія // За Українську Україну. – 2006. – № 6. – 21–27 лютого. – С. 1.

³⁰⁷ Там само.

ставників національних меншин”; за “законодавче визнання українців корінною нацією та затвердженням довгострокової Програми захисту Українців від вимирання”; за “впровадження в Україні традиційної правової моделі влади – Гетьманської держави, яка є формою української національної демократії (природною етнократією)”; за “відновлення граfi “національність” у паспортах українських громадян”³⁰⁸. Як і НРУ (є), УКП набрала на парламентських виборах 2006 р. мізерну кількість голосів (0,09%) і у виборчій кампанії 2007 р. участі не брала.

Серед націоналістичних партії своєю бойовитістю і радикальністю вирізняється Всеукраїнське об’єднання “Свобода”. Її лідер Олег Тягнибок зазначає: “Національні сили впродовж останніх виборів йшли у хвості демоліберальних структур, працюючи на них, віддаючи їм свою енергію, свої голоси. Тепер ми йдемо самостійно і прагнемо забрати лише своє”. Партія ухвалила “Програму Захисту Українців”, яка містить біля 50-ти конкретних пропозицій щодо подолання наслідків геноциду українців у ХХ ст. та перетворення України у повноцінну національну державу. Серед них такі: забезпечити пропорційне представництво українців у всіх органах влади (не менше 76%); повернути у паспорті та свідоцтві про народження графу “національність”; добитися від Верховної Ради України визнання геноциду українців у ХХ столітті злочином проти людства (20,5 мільйонів знищених); заборонити комуністичну ідеологію як людиноненависницьку, що завдала не виправної шкоди українському народу; визнати вояків ОУН-УПА учасниками національно-визвольної боротьби за державну незалежність України; ухвалити Закон “Про захист української мови”; скасувати оподаткування на україномовні видання; притягнути Кучму та його поплічників до кримінальної відповідальності за продовження геноциду українців тощо³⁰⁹. На позачергових виборах Верховної Ради України у

³⁰⁸ Передвиборна програма Української Консервативної партії “Бог і Україна понад усе!” // Голос України. – 2006. – № 43. – 7 березня. – С. 4.

³⁰⁹ Програма Захисту Українців: Передвиборна програма Всеукраїнського об’єднання “Свобода” // Голос України. – 2006. – № 40. – 2 березня. – С. 4.

2007 р. ВО “Свобода” продовжила агітацію за “Програму Захисту Українців”, вироблену у 2006 р., що привело до подвоєння минулорічного результату: 2006 р. – 0,36%; 2007 р. – 0,76% голосів.

Які висновки можна зробити з наведеного аналізу?

По-перше, політичні сили в Україні мають істотно відмінні програмні положення щодо оцінки стану і перспектив національного розвитку українського етносу та українського народу загалом. Одні з них прагнуть законсервувати радянські “досягнення” національної політики, інші – наполягають на активній етнополітиці, яка сприяла б формуванню української модерної нації.

По-друге, в українському соціумі проявляється класичне заідеологізоване бачення сутності нації та націєгенези. Ліві сили вважають національне питання другорядним після класової боротьби і проявляють радянське імперське мислення. Центристи в дусі класичного лібералізму національне характеризують як суто політичне й публічне, а етнічне відносять до сфери приватного життя. Праві політичні сили в дусі консервативної ідеології та націоналізму виступають за етнічну модель української нації, при цьому крайні праві пропагують радикальні способи і форми відродження українського етносу та розбудови “дійсно української” національної держави. Правоцентристи схильні до поєднання засад лібералізму та консерватизму в етнонаціональній політиці і є прихильниками етнополітичної моделі нації.

По-третє, провідні політичні сили, декларуючи прихильність до політичної моделі нації, за допомогою певних уточнень намагаються відстояти в ній інтереси та настанови свого електорату, що проживає в різних регіонах країни. Тому, на наш погляд, є підстави говорити про латентні цілі тих чи інших політичних сил, які приховуються за доволі респектабельною і модною вівіскою “політична нація”.

По-четверте, усі політичні сили мають “традиційне”, надто вузьке трактування етнічності та етнічного чинника суспільного життя, зводячи його до походження народу, його мови,

історичної пам'яті, традицій та етноніму. Причина цього в недостатньому розумінні того факту, що етнічними властивостями володіє і нова загальносоціумна культура, яка надбудується над давньою культурою й етнічністю, частково трансформуючи її в модерному дусі. Крім цього, багатьом політичним силам бракує усвідомлення, що формування нації вимагає не тільки політичних чинників, а й духовних, культурних зрушень, тобто напрацювання спільних цінностей та ідеалів, об'єднуючих міфів, символів, неформальних і формальних норм та інститутів у різних сферах суспільного життя: від економіки – до релігії, етики, естетики, екології тощо.

По-п'яте, політичні сили, які беруть участь у передвиборних змаганнях, висвітлили актуальні етнонаціональні проблеми, які потрібно вирішити в майбутньому. Головними серед них такі: утвердження української мови, всього комплексу української духовної культури як основи консолідації української нації; протидія сепаратистським настроям та вимогам регіоналізації України; підвищення відповідальності представників українського етносу як провідної державотворчої сили у відстоюванні національних інтересів; забезпечення миру і злагоди між усіма національностями, які проживають в Україні тощо.

По-шосте, “етнонаціональну карту” активно використовують у політичній боротьбі, при цьому часто-густо ситуація загострюється надуманими і навмисне сфальсифікованими аргументами і фактами.

Загалом процвітає певний догматизм у трактуванні нації в дусі класичного концептуального дуалізму, про що йшлося у передмові. Одні політичні сили некритично перейняли західну ідею “політичної нації”, інші – не можуть вийти з полону вузько етнічного трактування нації. Проте нині необхідно взяти до уваги об'єднану, універсальну концепцію нації, яка дала би можливість розробляти політичну стратегію і тактику на наукових засадах, позбавлених заідеологізованих підходів.

Якою повинна бути стратегія розбудови української нації в умовах, що склалися? У передмові ми цитували позицію

Президента В. Ющенка з цього питання. Він вважає, що потрібно формувати в Україні політичну націю, але таку, яка базувалася б на українських культурних засадах і залучила до процесу націогенези потенціал етнічних меншин. Водночас в Інтернеті було розповсюджено матеріал, підготовлений політологом і журналістом Остапом Кривдиком і опублікований у газеті “Українська правда” в лютому 2007 р. під заголовком “Українська нація?”³¹⁰. На інших сайтах авторство цього матеріалу приписується В. Ющенку³¹¹. Стаття О. Кривдика представлена як доповідь Президента, яку нібито він виголосив до Дня Перемоги 9 травня 2006 р. Наше дослідження показало, що В. Ющенко ні цього, ні іншого дня чи року такої промови не виголошував і її немає на офіційному сайті Президента України. Однак, оскільки в статті висловлені цікаві ідеї щодо різних варіантів розгортання етнонаціонального процесу в Україні, а сама стаття О. Кривдика під різними назвами і не завжди з підписом автора розміщена на сайтах різних видань і активно обговорюється користувачами Інтернету, виокремимо її головні ідеї.

Ряд моделей націогенези охарактеризовані в статті як неприйнятні:

1) *Політична нація українців як український народ, незалежно від походження*. Сутність цього проекту – “формування нової пострадянської анаціональної спільноти без сталої і глибокої культурної ідентичності, у той час як “тубільній” україномовній культурі може бути уготоване вимирання в сільських резерваціях”.

2) *Вузько-етнічна концепція*: “справжніми господарями цієї землі є тільки етнічні українці, а інші – прибудди, вороги чи тимчасові транзитні пасажери”. Неприйнятність цього проекту пояснюється тим, що “ідеологія національної винятковості – найкращий спосіб посварити між собою українсь-

³¹⁰ Кривдик О. Українська нація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=9324

³¹¹ Див. напр.: В. Ющенко: Промова до Дня Незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainecz/blokspot.com/2007/08/blog-post_642.html

ких громадян, вона абсолютно непрактична і... шкідлива для української справи”.

3) *Російсько-шовіністична концепція*: згідно з нею, “українців не існує – це просто неправильні, зіпсуті росіяни, а сама українська нація – вигадка, ворожа спецоперація, помилка історії”. Автор статті вважає, що це “імперський погляд ззовні, підтримуваний, проте, нашою рідною антиукраїнською “п’ятою колоною”.

4) *Нація з кількох етносів (а la Швейцарія)*, де її представники анклавно розмовляють кожна своєю мовою. По суті, – це “замаскована програма повернення російській культурі гегемонії, де українцям світить графа “иные” і незрозумілий статус меншини на власній землі”.

5) *Двомовне мультикультурне співтовариство (а la Бельгія)*. Реальна суть такого проекту – “повернення російській мові її домінуючого статусу в Україні, витіснення української з переважно російськомовних регіонів (перш за все – з Донбасу), формування “російської української нації”, котра мала б достатню вагу для зміни українського вектора”. У такій ситуації “через 30-50 років Галичина ризикує опинитися україномовним анклавом, а потенціальна українська нація буде і надалі культурно розколота”³¹².

Оптимальним варіантом українського національного будівництва автор публікації вважає розбудову “політичної нації з панетнічним стриженом”. Такий підхід передбачає “будівництво громадянської спільноти не на базі абстрактної людської маси, а на базі солідарності ряду етнічних спільнот всередині однієї громадянської нації”. У такому випадку “саме українське панетнічне співтовариство має стати основою панукраїнської нації”³¹³.

Сутність ідеї, як бачимо, у змісті поняття “український панетнос”. У перекладі з грецької “пан” означає “над”. Поняття “український панетнос” є ширшим, ніж поняття “український етнос”, оскільки включає представників інших етно-

³¹² Кривдик О. Цит. праця.

³¹³ Там само.

сів, що проживають в Україні та прихильно ставляться до української державності та української культури, зберігаючи свою традиційну ідентичність. Феномен української панетнічності пояснюється так: “це «уявлювана» спільнота, яка складається зі всіх тих, хто усвідомлює себе українцем і щоденно публічно практикує своє українство”. Явище панукраїнства, вважає автор, відоме історії: яскраві приклади “панукраїнців” – поляки В. Липинський і В. Антонович, росіяни Д. Донцов і М. Скрипник та ін. Щодо тактики розбудови української нації зазначається таке: “не варто в короткотерміновій перспективі прив’язувати панукраїнство до мови; його суть – в участі в панукраїнській динаміці, бо негайно змінити за кілька років те, що віками формували імперії – неможливо”³¹⁴.

Оцінивши наведений “панетнічний” проект розбудови модерної української нації, можна зробити висновок, що він має і політичний, і етнічний характер, тобто є етнополітичним. Етнічна складова концепції полягає у тому, що в національній генезі домінує український етнос, а інші етнічні групи сприймають українську культуру як основу консолідації. Політичний аспект підходу в тому, що саме українська держава створює політичне поле життєдіяльності спільноти, формує ідеологічну, програмну, нормативно-правову й територіальну базу для національного єднання. Певна некоректність концепції у тому, що, по-перше, “українське панетнічне співтовариство” представляється як солідарність з українським етносом “ряду етнічних груп”, а не усіх національностей, що проживають в Україні. Очевидно, в кожній етнічній групі є громадяни, які більшою чи меншою мірою “публічно практикують своє українство”, однак переважають перші, що засвідчив всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. По-друге, не враховано той важливий момент, що національна культура модерної нації базуватиметься не лише на автентичній українській культурі, а й культурних здобутках національних меншин, тобто мова йде про своєрідний синтез етнічних культур на основі українських цінностей та ідеалів.

³¹⁴ Там само.

Слід зазначити, що вживання терміну “панукраїнський етнос” для характеристики внутрідержавних процесів не відповідає практиці використання поняття “паннаціоналізм”, яким позначають “рухи за об’єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних, держав на основі спільних культурних рис або “споріднених культур”³¹⁵ (панарабізм, пантюркізм, панафриканізм тощо). У свій час Кирило-Мефодіївське братство продемонструвало яскравий зразок панславізму, висунувши ідею об’єднання слов’янських держав з політичним центром у м. Києві. Однак, паннаціоналізм може проявлятися і у рамках однієї держави, особливо новоствореної. Панукраїнізм нині проявляється в усвідомленні національностями, які проживають в Україні, спільної історичної долі, в наявності спільних рис виробничої, політичної, морально-етичної та інших складових культури, в спільних ідеалах демократії, правової та соціальної держави, в повазі до українських традицій, визнанні української мови як державної тощо.

Розбудова модерної української нації, як і будь-якої іншої національної спільноти, повинна відповідати змісту національного принципу та історичним закономірностям його реалізації. Оскільки людство формувало масову модерну націю через етап творення внутрішньої нації – нації-стану чи нації-еліти, то й сучасне націобудівництво не може оминати цієї стадії. Подібна закономірність проявляється і в живій природі, коли розвиток організму за короткий термін проходить історичні етапи генези цього виду біологічних істот.

Соціальна верства, яка володіє значними життєвими ресурсами, прагне до влади, консолідується, виробляє правила співжиття, традиції, цінності, крок за кроком об’єднує навколо себе народ, включаючи його в повнокровне політичне життя. Образно про націю висловився польський соціолог С. Осовський. Всяку націю, зазначав він, можна зобразити як “мале коло”, вписане в “більше коло”³¹⁶. “Мале коло” – внут-

³¹⁵ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 178.

³¹⁶ Цит. за: Ісаєвич Я. Історичне коріння української нації // Формування української нації. Історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 18.

рішня нація – це особи зі сформованою політичною та етнічною ідентичністю, спільною культурою, добре розвиненим інстинктом самозбереження і почуттям відповідальності за державу і народ. Як формувалась і трансформувалась внутрішня нація в період становлення Київської Русі – показав Я. Дашкевич (розд. 3).

Нині владний прошарок в Україні також поліетнічний і в пропорційному співвідношенні істотно відрізняється від етносоціальної структури народу не на користь етнічних українців. Отже, через тисячу років, які минули з часу формування держави Київська Русь, український соціум може повторити подібну трансформацію, крок за кроком сформувавши адекватну етнічній структурі населення країни національну еліту.

На даний час влада не представляє собою консолідованої спільноти, адже відсутня згода щодо політичних засад співжиття і не сформовані основи спільної культури. Позитивним у протистоянні регіональних еліт є те, що в гострій супереччій політичній боротьбі виробляється “єдність протилежностей”, яка матиме стратегічне значення, адже відмінності у ментальності регіонів України можуть бути не подолані навіть через століття спільного проживання. Нині, коли вже існує українська етнічна нація, яка не може бути зруйнована, а лише розвиватиметься, – з владної еліти одразу може сформуватися внутрішня етнополітична нація.

Що стосується народних мас і формування масової нації, то, по-перше, українці зберегли свою етнічну самосвідомість і культуру (хоч вона і зазнала істотної руйнації) і на ментальному рівні проявляють прихильність до демократичних засад співжиття. Органічне поєднання етнічного та політичного (демократичного) чинників буде активно формувати масову національну спільноту з українським етнокультурним обличчям. Однак ефективність зазначеного процесу значною мірою залежатиме від успіхів у формуванні внутрішньої української нації, її характеру. Нині гостра боротьба регіональних еліт штучно розділяє український народ, і це гальмує природній, спонтанний процес загальноукраїнської націогенези.

По-друге, істотну роль у генезі модерних внутрішньої та масової політичних націй в Україні може відіграти т. з. соціетальна культура. Для її майбутнього стратегічно важливе збереження за українською мовою статусу єдиної офіційної мови. Це запорука українськості держави та консолідації української нації. Вище ми аналізували стан і проблеми формування в Україні соціетальної культури, тому звернемо увагу на основні напрями і чинники її ефективного формування.

1. Потрібно усвідомити, що нині, на початку XXI ст. українська влада не може силоміць утверджувати в суспільстві державну мову як це робили в минулому провідні країни світу. Усі етнополітичні проблеми необхідно вирішувати на засадах добровільності, поваги до прав людини і громадянина, дотримання демократичних процедур та міжнародного права. Проте загальносуспільні інститути – органи влади і самоврядування, військо, інші силові структури, суди, загальноосвітні школи та вищі навчальні заклади тощо повинні функціонувати на базі державної мови, допускаючи паралельне вживання в регіональних суспільних інститутах, поширених на відповідних територіях, мов меншин.

2. Держава зобов'язана стимулювати добровільне повернення в лоно рідної (батьківської) культури українців, які за певних умов перейшли в російськомовну культуру. Необхідно, з одного боку, вивчати громадську думку, потреби і запити цієї категорії співгромадян, а з іншого – будити її національну свідомість за допомогою поширення наукових знань про історію українського народу, його культуру, ментальні риси та ідеали. Актуальна також потреба в об'єктивних знаннях про історичний розвиток окремих регіонів, областей і, навіть, районів та населених пунктів сучасної України, правди про міграційну та культурну політику, яка проводилася на її окремих теренах існуючими в свій час державами.

3. Необхідно відмовитися від сповідування ортодоксальної ліберальної ідеї про те, що етнічні, як і релігійні потреби та інтереси, повинні залишатися у сфері приватного життя. Потрібно офіційно визнати колективні права етнічних груп,

починаючи з титульного етносу і закінчуючи малочисельними корінними народами. Національні й етнічні меншини, малочисельні корінні народи, які мають належний рівень етнічної самосвідомості та самоорганізації, можуть при підтримці держави також формувати власні соціальні інститути – освітні заклади, театри, ЗМІ, релігійні об'єднання, громадські організації і рухи. Права, що задекларовані у Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992), потрібно наповнити реальним змістом.

4. Необхідно вдосконалювати структуру представницьких та інших органів влади шляхом урахування поліетнічності населення, гарантувати меншинам представництво в місцевих радах і виконавчих органах, як це відбувається у багатьох європейських державах. Варто також, за прикладом Російської Федерації, утвердити в Україні національно-культурні автономії, в яких органічно поєднувалися б громадська ініціатива, самоорганізація з елементами державного управління.

Відомий американський політолог З. Бжезинський, виступаючи 28 серпня 2005 р. у Вашингтоні перед українською громадою, зауважив: “Ті з вас, хто є американцями українського походження дуже добре знають, що незалежність прийшла до України дуже спокійно, дуже бюрократично, і тільки на Майдані український народ наочно довів свою рішучість відстоювати свободу на колективній національній платформі, і це – важливий історичний момент”³¹⁷. Дійсно, на Майдані були найбільш свідомі та віддані українській справі і демократії громадяни всіх національностей і регіонів України. Це був реальний прообраз майбутньої української нації з доволі симпатичними для світу рисами міжлюдських відносин, засадами самоврядування, повнокровними інститутами громадянського суспільства, наповненими соціальною та міжетнічною толерантністю, солідарністю та повагою прав і свобод людини й громадянина, щирими вболіваннями за долю країни.

³¹⁷ Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті / Пер. з англ. А. Іщенка. – К., 2006. – С. 91.

Висновки до розділу 5

1. Характеризуючи розвиток етнополітичних процесів в Україні, можна стверджувати, що послідовно і все інтенсивніше проявляє себе національний принцип як основна закономірність націогенези та націобуття: розгортаються та органічно поєднуються етнічна (в широкому розумінні поняття) та політична самоорганізації українського соціуму. З одного боку, відроджуються і набувають подальшого розвитку культура, історична пам'ять та самосвідомість усіх етнічних груп, які населяють країну, з іншого – формуються засади спільної культури на основі мови, символів і традицій титульного українського етносу. Політична самоорганізація інтегрує українське суспільство на нормативно-правовій та політико-ідеологічній засадах, не защемляючи жодну з етнічних спільнот та створюючи умови для їх подальшого розвитку на власній, автентичній основі. Етнокультурні та політичні процеси взаємно підсилюють один одного, що сприяє консолідації українського соціуму, перетворенню його в органічну й цілісну спільноту.

2. Політичні сили, які базуються на різній етносоціальній та ідеологічній основі, виробляють та реалізують власну етнополітику, яка більшою чи меншою мірою відповідає реаліям українського суспільства та об'єктивним закономірностям суспільного розвитку, в т. ч. національному принципу. Владні структури та центристські партії борються за політичну модель майбутньої нації, яка поєднає народ на основі спільності політичної мети та ідеалів, залишаючи у приватній сфері мову й інші етнокультурні цінності. Праві політичні сили консервативного та націоналістичного характеру наполягають на етнічній моделі нації, не приділяючи належної уваги культурним потребам етнічних меншин та малочисельних корінних народів. Правоцентристські партії і рухи виступають за консолідацію українського соціуму на основі української мови та культури при збереженні колективних прав національних меншин та активного включення їх соціального потенціалу в загальноук-

раїнські націотворчі процеси. Спільнота, яка формуватиметься при цьому, належатиме до етнополітичного різновиду нації.

3. Найбільш реалістичною та справедливою, на нашу думку, можна вважати політику, спрямовану на формування етнополітичної української нації. Вона базується на безперечному факті існування української етнічної нації, яка є автохтонною, чисельно домінантною та провідною державотворчою силою. На першому етапі розбудови модерної української нації потрібно спрямувати зусилля на формування так званої соціетальної культури, яка характеризуватиметься використанням української мови як державної в базових суспільних інститутах, перш за все, в органах державної влади й управління, місцевих та регіональних органах самоврядування, війську, інших силових структурах, судових органах, фінансових установах, вищих навчальних закладах тощо. Згодом формуватиметься спільна історична пам'ять, національна свідомість та культура, ментальні настанови, які охоплять усі верстви населення та сфери суспільного життя. На первинному, базовому рівні суспільної свідомості та суспільного буття продовжуватиме функціонувати традиційна культура та самоорганізація національних меншин, підтримувана державою та загальноукраїнськими інститутами громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 6

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Основа національної культури – її політична складова. Вона формується у процесі боротьби за суверенне існування народу, є ціннісною основою політичної системи нації та істотно впливає на правову, моральну, виробничу, соціальну і інші складові культури. Національна політична культура, маючи в своєму арсеналі цінності та ідеали народу, його уявлення про суть політики, соціальної справедливості, патріотизм, національні міфи, стереотипи мислення і поведінки, символи тощо – виконує важливі етнічні функції – національної ідентифікації, консолідації та відмежування від інших політично організованих народів. У цьому сенсі вона підлягає вимогам національного принципу, поєднавши етнічну та політичну самоорганізацію соціуму, і є потужним націотворчим чинником. В останньому розділі монографії ми розглянемо особливості політичного життя пострадянської України, трансформаційні процеси, які відбуваються в політико-культурній сфері суверенної держави і шляхи формування політичної культури модерної української нації.

Прадавньою основою культури української нації вважають надбання трипільської цивілізації, яка є однією з найдавніших світових культур. Вершини політичного розвитку давній український народ сягнув у Київській Русі, яка була одним з наймогутніших державних утворень свого часу. Особливість політичного життя в державі полягала в тому, що влада князя доповнювалася владою знаті у формі боярської думи і владою народу у формі віча. У найвідповідальніші моменти життя Київської Русі князі радилися з народом, і воля останнього мала вирішальне значення. Цей факт свідчить про те, що політична культура давньоукраїнського народу, усіх його верств була доволі розвинутою, а сама держава, полі-

тичне життя в ній містило істотний демократичний компонент.

У середині XIV ст. український народ утратив свою державність, але це не означало припинення його політичного розвитку. Розпочалася національно-визвольна боротьба, в якій політична культура народу виконувала нові функції. Політичні ідеали і традиції будили і спрямовували нові покоління українців на боротьбу за відновлення своєї державності. Спочатку Запорозька Січ, а потім Козацька Українська Держава виступають як результат всенародної політичної творчості. Республіканська форма державного правління істотно відрізняла новостворену українську державу як від сусіднього Московського царства, так і від багатьох інших європейських держав, у яких посилюється абсолютистський монархічний режим³¹⁸.

Наступні періоди історії України були ще важчими для народу, але й вони закінчувалися відновленням державності. При чому, українці кожного разу творили держави на традиційних для себе демократичних засадах – Українську Народну Республіку, Західно-Українську Народну Республіку, Українську Радянську Соціалістичну Республіку (перші роки існування) і нинішню державу – Україну. Отже, історія свідчить, що політичний розвиток українського народу, хоч і мав тривалі періоди бездержавності, але характеризується постійним устремлінням до свободи і незалежності, пов'язаних з національними ідеалами й традиціями. Однак підневільний стан України впродовж останніх століть не міг не позначитися згубно на всій системі культури народу і, перш за все, на її політичній складовій. Істотної руйнації та деформації зазнала історична пам'ять народу, його національна самосвідомість, державницькі та самоврядні традиції, морально-вольові якості провідної верстви. Тому відродження національної політичної культури, наповнення її модерним змістом має доленосне значення для майбутнього українського народу, адже

³¹⁸ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С. 36–64, 259–274.

зміцнить підвалини національної держави та зробить непохитним її суверенітет.

Політичній культурі як суспільному явищу характерна інерційність, тобто тривале функціонування цінностей минулої доби у нових суспільно-політичних обставинах. Тому нині, коли Україна вступила в посткомуністичну, посттоталітарну та постколоніальну епоху свого існування, потрібно задуматися над питанням: якою була політична культура українського народу до проголошення державного суверенітету? Відповідь на нього дасть змогу глибше зрозуміти сутність нині діючих політико-культурних цінностей, здійснити їх всебічний аналіз і класифікацію.

Політична культура України за умов радянської влади та її інерційне функціонування у період розбудови суверенної держави

Кожний народ, який був колись суверенним і мав власну державу, пам'ятає політичне минуле, оцінює сучасний стан, планує здобути незалежність і мріє про вільне та щасливе майбутнє.

Використовуючи ідею національного суверенітету як головний класифікаційний принцип, можна зробити висновок, що для політичної культури поневоленого народу характерні такі чотири групи політичних цінностей та орієнтацій:

- інерційна політична культура суверенної доби;
- культура національно-визвольної боротьби;
- критично й формально сприйнята культура пануючого іноземного режиму;
- конформістсько-підданські орієнтації й поведінка.

Ці субкультури забезпечують головні політичні процеси, які переживає поневолена нація. Вони мають певну автономність, різну питому вагу залежно від характеру й тривалості колоніального ярма та стану визвольної боротьби народу.

Інерційна політична культура суверенної доби – це політичні ідеали, орієнтації, стереотипи мислення й поведінки, які

сформувалися в умовах власної політичної системи і які продовжують функціонувати після втрати національної державності. Головна її функція – збереження й відтворення національного статусу народу, тобто такого стану етносу, коли він усвідомлює свої природні права, консолідується навколо національних ідеалів, намагається зберегти або налагодити певні форми своєї самоорганізації. Іноземна влада найчастіше вдається до тотальної руйнації надбань національної політичної культури, переслідує її носіїв. Тому політична культура суверенних епох “іде в підпілля”, стає тіньовою культурою. Частина національної еліти та активних учасників політичних подій емігрує за кордон. Маючи там певний простір для функціонування, вигнана політична культура підтримує національно-патріотичний дух діаспори, чекає свого повернення на Батьківщину.

Культура національно-визвольної боротьби. Ця культура виробляється в процесі багаторічних визвольних змагань народу і включає уявлення про шляхи і способи відновлення державного суверенітету, сукупність традиційних форм національного опору та засобів завоювання влади, ідеал патріота, готового віддати своє життя за свободу Батьківщини. На відміну від політичної культури давніх часів, культура національної боротьби завжди максимально пристосована до вимог часу, відображає стан нації, її актуальні цілі й завдання.

Щоб вижити за умови тривалого іноземного поневолення, народ мусить засвоїти політичну культуру чужої держави. Але це повинно відбутися таким чином, щоб цінності офіційної культури не витіснили й не заблокували власні національні ідеали. Отже, йдеться про *критичне й формальне засвоєння культури панівного політичного режиму*. Цей компонент політичної культури, крім офіційних політичних норм, містить їх оцінки з точки зору життєвих інтересів поневоленого народу.

Іноземні володарі зацікавлені у формуванні та поширенні серед підкореного народу конформістсько-підданської психології і закріпленні відповідних орієнтацій у політичній ку-

льтурі. *Конформістсько-підданська культура* характеризується пасивним пристосуванням до нової влади, некритичним сприйняттям чужих політичних цінностей, відмовою від власних природних потреб та інтересів, поширенням національного нігілізму й сором'язливості. Наслідком її вкорінення виступає денационалізація елітних верств, окремих територій, а то й усього народу. Конформістсько-підданські політичні орієнтації за своєю суттю є проявами антикультури, бо руйнують націю як політичний суб'єкт, її самобутність.

Перш ніж перейти до аналізу політичної культури радянської України, визначимо характер комуно-більшовицької влади на українській землі та специфічні риси радянської політичної культури.

На наш погляд, є підстави стверджувати про *колоніальну сутність радянської влади в Україні та її ідеологічне прикриття*. Українського комунізму як політичної течії до 1917 р. не існувало. Він, за словами І. Лисяка-Рудницького, став паростком національної революції 1917 р.³¹⁹. Ініціаторами національного пробудження українства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., створення в березні 1917 р. Української Центральної Ради, а згодом і проголошення Української Народної Республіки були українські національні, соціал-демократичні та ліберальні партії, зокрема національно зорієнтовані соціалісти. Що стосується більшовиків, то вони ставили національне питання після соціального і взагалі приділяли йому незначну увагу.

У малочисельних більшовицьких організаціях етнічні українці становили меншість. Ці організації були спрямовані на виконання таких загальноросійських завдань, як “повалення влади експлуататорів” і “встановлення диктатури пролетаріату”. Проте невизначеність правлячих в Українській Народній Республіці та Західно-Українській Народній Республіці політичних партій між національною та соціальною ідеями, ідеями соціалізму та лібералізму, самостійницькими та

³¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 73.

федералістичними програмами, а також агресія більшовицької Москви призвели до поразки національно-визвольної революції в Україні та встановлення радянської влади, ідеологічно і політично підпорядкованої Петрограду, а згодом Москві.

У перші роки свого існування радянська Україна мала ознаки державного суверенітету і була одним із суб'єктів утворення союзної держави. За зміцнення української державності виступали так звані українські націонал-комуністи, які проявили себе як у правлячій більшовицькій партії (течія «федералістів» у КП(б)У (1920 р.), а згодом – діяльність Шумського, Хвильового та їхніх прихильників), так і у формі самостійних українських комуністичних партій («боротьбисти» в 1918–1920 рр. та «укапісти» в 1920–1922 рр.). Українські націонал-комуністи вірили у можливість поєднання марксизму з національним державним будівництвом і виступали проти впровадження в Україні більшовицької диктатури у формі Рад як неорганічної, чужої українцям політичної системи. «Це, – як зазначає О. Юренко, – практично вело до розходження з офіційною більшовицькою лінією у питанні про рівність української і російської націй і постійно стояло на заваді централізаторсько-шовіністичній політиці партійно-радянського керівництва РРФСР та його adeptів в Україні, обмежувало більшовицький політичний монополізм»³²⁰. Тому націонал-комуністичні партії були розпущені, а надто щирі прояви національних почуттів у більшовицьких організаціях суворо придушувалися.

Не більше ніж через десять років після утворення СРСР керівники новітньої російської імперії брутально зупинили ними ж ініційований процес «українізації», зруйнували інституції громадянського суспільства, знищили національну інтелігенцію, церкву, традиційну культуру села. До середини 30-х років в Україні, як загалом у СРСР, було встановлено комуністично-радянський режим з класичними ознаками тоталітаризму.

³²⁰ Юренко О. Націонал-комунізм український // Мала енциклопедія етнодержавознавства. –К., 1996. – С. 726.

Перетворення УРСР на квазідержавне утворення призвело до того, що московська влада нехтувала інтересами української нації. Проте офіційна пропаганда представляла справу так, нібито існує повноцінна українська держава, відстоюються інтереси трудового народу, формується соціалістична за змістом і національна за формою культура. Крім того, все більше наголошувалося на тому, що батьківщина українського та інших народів – не стільки їхні національні території, як увесь простір СРСР, що вирішення місцевих і регіональних проблем не можливе без зміцнення загальносоюзної держави, що саме ЦК КПРС акумулює і виражає інтереси всіх громадян, народів, що, врешті, сформувалася нова історична та інтернаціональна спільність “радянський народ” та новий тип особи – “радянська людина”. Водночас панівний більшовицький режим знищував всіх, хто проявляв інакомислення, прагнув відновлення природного права свого народу на суверенітет.

Зазначені чинники згодом призвели до того, що населення України, в т. ч. й етнічні українці, розділилися на декілька політико-культурних груп:

1) котрі ставилися до офіційної радянської ідеології та культури як до чужої та ворожої для українських національних інтересів, і котрі певним способом боролися з чужоземним засиллям;

2) котрі, маючи низький рівень національної самосвідомості і дбаючи лише про особисте виживання, пристосовувалися до нових господарів та культивованих ними цінностей;

3) людей, які повірили в ідеали комунізму й готові були самовіддано боротися за утвердження ідей марксизму-ленінізму на українській землі.

Оцінюючи *характер і зміст радянської політичної культури*, варто погодитися з М. Молчановим, який відзначає наявність спільних рис “між радянською системою та, варіюючи, феодалізмом, східною деспотією, первісно-клановою організацією суспільства, автократією, військовою тиранією тощо. У всіх випадках спільним знаменником була політична

культура брутальної влади, що не знає обмежень ні з боку самотійно зорганізованого (громадянського) суспільства, ані з боку єдиної для всіх моралі”³²¹. Розглянемо детальніше культуру політичної свідомості, політичної поведінки та життєдіяльності політичних інституцій, що функціонували за комуністичної доби.

Перш за все, зазначимо, що радянська політична культура характеризувалася індиферентним ставленням населення до політики та низьким рівнем орієнтацій на участь у політичному процесі. Увага масового суб’єкта зосереджувалася переважно не на виявленні, узгодженні та репрезентуванні інтересів різних груп населення в органах влади (на “вході” в політичну систему), а на партійних та державних директивах, інструкціях, гаслах (на “вихід” із політичної системи). Етаристські установки органічно доповнювалися стійкою орієнтацією на харизматичного вождя, патерналістськими настроями, культивуванням громадсько-політичного інфантилізму. Надії на власні сили, здоровий індивідуалізм, які характеризували українського селянина та ремісника, почали активно й цілеспрямовано витіснятися колективістськими орієнтаціями, які передбачали розчинення індивіда в групі, придушення ініціативи, стимулювання зрівнялівки, атрофування здатності до самоорганізації та самозахисту.

Радянську політичну культуру характеризували також конформізм, нетерпимість до інакомислення, правовий нігілізм, орієнтація на неправові та силові методи вирішення політичних проблем, установки на “чорно-біле” й конфліктне сприйняття світу. Теза К. Маркса про взаємозв’язок суспільного прогресу та насильства стала підвалиною всієї політичної філософії більшовизму. Характерними були також життя за подвійними стандартами, розрив між словом і ділом, заідеологізованість усіх сфер суспільного життя, комуністична ідейно-політична одновимірність мислення, нівелювання на-

³²¹ Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? // Сучасність. –1995. – № 10. – С. 63.

ціональних особливостей, надмірне загострення класових відмінностей та протиріч.

Політичній поведінці населення СРСР властивими були безпрецедентно високий рівень електоральної участі та одностайність у підтримці кандидата в народні депутати, що пояснюється, насамперед, небажанням громадян мати неприємності в стосунках із владою; формальне членство в профспілках, молодіжних та інших громадських організаціях; практична відсутність неконвенційних (нелегальних) форм політичної поведінки; відсутність прагнення до самодіяльності; дія за вказівкою, командою під постійним наглядом спецслужб, різного роду начальників.

Функціонування політичних інституцій здійснювалося авторитарно-ієрархічними, іллегітимними способами прийняття рішень; панував дух закритості та секретності, орієнтація на масове насильство у вирішенні політичних проблем, експансіонізм у зовнішній політиці.

У радянській політичній культурі в специфічній формі проявлялися глибинні риси російської соціальної натури та російської культури. Це означало, що поширення та вкорінення більшовицьких стандартів було також і насадженням нашому народові рис російського менталітету, традицій російської політичної культури, зокрема радянського колективізму, в основі якого російські общинні традиції, етатистських настанов, неповаги до закону, поведінкового екстремізму, прагнення в усьому доходити до крайнощів, месіанства тощо, які яскраво проявлялися в царській Росії. Як правильно наголошує Е. Баталов, СРСР був адекватною умовам ХХ ст. формою функціонування Російської імперії, а радянська політична культура – новітнім способом функціонування традиційної російської політичної культури³²².

Зазначені риси характеризують модель радянської культури, що була в СРСР та Україні. Ці ознаки істотно розходилися з офіційно проголошуваними якостями політичного

³²² Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 3. – С. 60.

процесу, які пропаганда приписувала суспільству “розвинутого соціалізму” (комуністична ідейність, активна громадянська позиція, непримиренне ставлення до буржуазної ідеології та націоналізму, істинне народовладдя, єдність партії та народу, пролетарський інтернаціоналізм та ін.). Істотна відмінність декларованої та реально діючої політичної культури – особливість політичної дійсності в СРСР та країнах соціалістичного табору.

Для розуміння складу головних політичних сил та тенденцій розвитку політичної ситуації в посткомуністичній Україні, важливе значення має аналіз *власне української за походженням і суттю політичної культури*, яка в тій чи іншій формі завжди функціонувала як на материнській території, так і в численних українських діаспорах.

Головна проблема аналізу інерційної політичної культури епох суверенного буття українського народу полягає в тому, що українські державні утворення після занепаду Київської Русі й Галицько-Волинського князівства існували незначний період часу: вони швидко потрапляли в політичну залежність від сусідніх держав, а тому перетворювалися на квазідержавні системи або зазнавали тотального руйнування. Проте народна пам’ять і національна самосвідомість закарбували саме ці періоди історії. Вони виступали своєрідними точками опори, які спонукали народ знову й знову розпочинати боротьбу за відновлення суверенітету.

Аналіз засвідчує, що саме культура суверенних епох народного існування виявляє ознаки власне української політичної культури: демократичність, орієнтацію на республіканську форму державного правління, повагу до прав і свобод людини, підпорядкованість держави інтересам народу, поділ влади, толерантне ставлення до етнічних меншин та іноземців, миролюбність зовнішньої політики. Традиційна українська політична культура мала також негативні риси. Так, у період Української Народної Республіки яскраво виявилися такі її вади, як відсутність єдності національно-патріотичних сил, взаємне поборювання лідерів, недостатня увага до зміц-

нення центральних та регіональних органів державної влади, розбудови армії, надто великі надії на «зовнішні сили», на справедливе й шире ставлення до українського народу Росії, Польщі, Німеччини та інших держав.

Політичний досвід Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки та Української держави гетьмана Павла Скоропадського разом із здобутками українського національного відродження XIX–XX ст. став підґрунтям новітньої політичної культури українського народу.

Правда і пам'ять про національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. суворо переслідувалися більшовиками. Тому політична культура, що активно формувалася в роки відродження держави, завершила своє становлення за кордоном, куди емігрували активні учасники національної революції. Велике значення для подальшого функціонування і розвитку цієї культури мали Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (1921–1991 рр.), Українська Національна Рада (створена 1948 р.), Світовий Конгрес Вільних Українців (створений 1967 р.), інші емігрантські організації та партії.

У Відні, Празі, Мюнхені та інших містах Західної Європи й Америки, куди емігрували видатні українські вчені, політичні та державні діячі, були створені національні навчальні та наукові центри. В них історики, правники, політологи, етнологи, психологи, педагоги, філософи, спираючись на здобутки вітчизняної та світової науки, здійснили всебічний аналіз політичного досвіду українського народу, розробили шерег концепцій української державності, теоретично обґрунтували можливі шляхи національного відродження. Дослідження М. Грушевського, С. Дністрянского, С. Рудницького, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, В. Старосольського, О. Ейхельмана, Р. Лашенка, С. Шелухіна, О. Бочковського та ін. заклали добротну теоретичну базу для подальшого зміцнення національної свідомості та політичної культури українців, вироблення нової стратегії визвольної боротьби.

Демократизація і перебудова в СРСР, проголошення державного суверенітету України створили сприятливі умови

для повернення вигнаної політичної культури на Батьківщину. І хоча ця культура виявилася не зовсім адекватною ментальності пострадянських українців (частково тому, що вона, відірвавшись від рідної землі, з часом стала відставати від модернізаційних процесів в Україні, а ще більшою мірою тому, що українці були піддані цілеспрямованій денаціоналізації і обездуховленню), але все-таки почала активно будити генетичну пам'ять та оживляти душу українського народу. Повернута культура дала поштовх і стала фундаментом для різноманітних політичних течій, які відроджуються на теренах України.

Говорячи про значення еміграції для збереження політичної культури епох існування суверенної України, не варто недооцінювати ролі багатомільйонного українства на материнській землі. Через сімейне виховання, народне мистецтво, релігію, друковане слово, живий зв'язок генерацій передавалися й жили у свідомості людей патріотичні почуття та згадки про далекі козацькі часи, Гетьманщину, добу Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Із проростання зерен цієї пам'яті почалося відродження національної самосвідомості та державності України.

Руйнація Української Народної Республіки та швидке розвіювання ілюзій щодо суверенного статусу УРСР у Радянському Союзі, сталінські репресії та голодомори спонукали народ до протесту проти свавілля метрополії. Спираючись на попередній досвід українських національних змагань, враховуючи нові національні та зовнішньополітичні обставини, розвиваючись у річищі європейських та світових суспільно-політичних рухів, український народ почав формувати *новий досвід та нові традиції боротьби за національне визволення*.

З кінця 20-х і до початку 50-х років головною організованою силою українського опору був націоналізм у формі Організації Українських Націоналістів (з 1929 р.), Української Повстанської Армії (1942–1953 рр.) та Української Головної Визвольної Ради (УГВР) (з січня 1944 р.). Ідеологія та практика українського націоналізму пройшла еволюцію від інтег-

ральної до демократичної форми, була сприйнята широкими народними верствами як у Західній Україні, де вона зародилася, так і на всій території України. Показовим є, наприклад, те, що у “Платформі” УГВР, затвердженій на Перших Великих Зборах Ради в липні 1944 р., серед цілей і завдань визначалися такі, як об’єднання і координація визвольних сил українського народу на всіх землях України, ведення боротьби як проти московсько-більшовицького, так і проти німецько-гітлерівського імперіалізму, за створення Української Самостійної Соборної Держави.

Наприкінці 50-х років в Україні почав розвиватися дисидентський рух, який продовжив естафету визвольних змагань попередніх десятиліть. Створена 1959 р. Левком Лук’яненком “Українська робітничо-селянська спілка” ставила за мету легальним шляхом домогтися виходу України з СРСР. Культурні та громадські діячі виступали з акціями протесту проти русифікації народу, на захист української мови й оголошення її державною, за охорону історичних і культурних надбань та інше. Програмним документом українського дисидентства стала праця Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965 р.), в якій не лише відстоювалися українські національні інтереси, а й критикувалися відхилення радянської політики у сфері міжнародних відносин від ортодоксального ленінізму.

З другої половини 60-х років в Україні поширюється правозахисний рух, який набрав особливого розмаху після 1975 року, коли було підписано Заключний акт в Хельсінкі. У Декларації Української групи сприяння виконанню хельсінських домовлень (утворена в листопаді 1976 р.) ставилася мета широкого ознайомлення громадськості з ухваленою ООН ще 1948 р. Загальною Декларацією прав людини, сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акту Хельсінської угоди, надання Україні права бути репрезентованою на всіх міжнародних форумах як суверенній державі та ін.

Українська Хельсінська група підтримувала солідарні зв’язки з аналогічними групами в Москві, Тбілісі та інших містах колишнього СРСР, із закордонними правозахисними ор-

ганізаціями. Принциповим було те, що крім національних ідеалів, правозахисники активно підтримували загальнолюдські цінності – визнані у світі права людини та громадянина, що лави правозахисного руху в Україні поповнювали не лише українці, а й представники інших національностей. Це консолідувало всі антитоталітаристські сили суспільства й створило зразки загальнонародної політичної культури. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, платформу тогочасного “українського руху опору можна правильно схарактеризувати як демократичний патріотизм... Найхарактернішою його рисою є поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні людські права. Це означає повернення в оновлених формах до найшляхетніших традицій українського визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. з його основоположною демократичною і гуманістичною спрямованістю, а також до традицій незалежної демократичної української держави 1917–1920 рр. Це не означає повного відкидання досягнень українського комунізму й інтегрального націоналізму, а радше їх сублимацію, очищену від тоталітарних спотворень”³²³.

З послабленням тоталітаризму в роки перебудови почала поширюватися історична правда про визвольні змагання українського народу та про багатомільйонні жертви більшовицького режиму. За цих умов активно формуються національно зорієнтовані політичні партії та громадські організації – Народний рух України за перебудову (вересень 1989 р.), Українська національна партія (жовтень 1989 р.), Українська республіканська партія (квітень 1990 р.), Українська християнсько-демократична партія (квітень 1990 року), Українська селянська демократична партія (червень 1990 р.), Демократична партія України (грудень 1990 р.) та ін.

Програма Народного Руху України, яку було прийнято на Других Всеукраїнських зборах у жовтні 1990 р., підкреслювала, що головна мета організації – досягнення державної не-

³²³ Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 482.

залежності України і створення ненасильницькими засобами демократичної республіки. Подібні тези містяться і в програмних документах інших національно-демократичних формувань. За суверенітет України виступали й партії лівоцентристського та ліберального характеру, які також утворилися 1990 р., – Соціал-демократична партія України, Партія зелених України, Ліберально-демократична партія України, Партія демократичного відродження України та ін.

До проголошення незалежності України головною для національно-патріотичних сил була боротьба за розпуск СРСР, демонтаж тоталітарної системи, подолання конформістсько-підданської психології, дерусифікація українського краю. Ці орієнтації на руйнування існуючого суспільного ладу переважали творчі настанови політиків і це було закономірним явищем за умов несuverенного буття.

Із проголошенням державної незалежності України цей заперечувальний радикалізм продовжує інерційне існування і тепер уже часто-густо стає на заваді розбудовчим процесам. На перебудову свідомості тих, хто впродовж десятиріч діяв у підпіллі, перебував у радянських концтаборах чи створював революційні партії, також потрібний час. Проте той факт, що національно-патріотичні сили не мають переваги в значній частині органів влади, а правляча більшість не виявляє особливої активності в реалізації національної ідеї, детермінує опозиційний характер їхньої діяльності й за сучасних умов. А це консервує той радикальний запал, про який йшлося вище. Однак його збереження в цивілізованій, демократичній формі на перехідному етапі нашої історії виправдане і навіть необхідне.

Характеризуючи політичні субкультури підрадянської України, не можна оминати ще одне явище, яке також стало виявом національно-визвольної боротьби українського народу. Йдеться про *феномен українського комунізму і відповідну націонал-комуністичну ідеологію й культуру*, які почали формуватися, а в певному розумінні й відроджуватися за умов “хрущовської відлиги”. Головна причина цього явища полягала в тому, що Україна, ставши важливим і, як багатьом зда-

валося, “невід’ємним” компонентом комуністичної імперії, у своїх пошуках національного самовизначення не могла не скористатись ідеологією марксизму-ленінізму.

І. Лисяк-Рудницький пророче писав, що політичні виступи радянських українців “йтимуть, найімовірніше, по лінії “націонал-комунізму”: не тому, очевидно, що комуністичні ідеї за своєю суттю близькі й дорогі українському народові, але тому, що політика мусить виходити з чогось даного. За радянських умов реалістичною вихідною точкою для української політики є існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, номінально наділеної правами суверенної держави”³²⁴. Комуністична система поглядів та орієнтацій мала певну кількість прихильників ще в перші роки Української національної революції 1917–1920 рр. і особливо після її поразки. Один з ідеологів тодішнього націонал-комунізму Василь Еллан-Блакитний навіть після вступу “боротьбистів” до КП(б)У активно виступав проти “скомісарення” українських комуністів, за “дерусифікацію” українського пролетаріату, за “асиміляцію” російських кадрів у КП(б)У, за те, щоб КП(б)У стала самостійною національною секцією Комінтерну. Василя Еллана-Блакитного, як і інших патріотично настроєних українських комуністів, пануючий режим презирливо називав “націонал-ухильниками”. Зрозуміло, що без таких “націонал-ухильників”, як В. Еллан-Блакитний, М. Скрипник, М. Хвильовий, О. Шумський та інших, неможливим було б українське відродження 20-х років.

У 60-ті роки саме з націонал-комуністичними позиціями виступили І. Дзюба, Л. Плющ, П. Шелест, інші представники тогочасної української еліти. “Революційним націонал-комунізмом” були також позначені і перші варіанти програми Народного Руху України (за перебудову). Фактом стало і те, що в проголошенні суверенітету України в серпні 1991 р. не останню роль відіграли українські комуністи. Трагедія остан-

³²⁴ Лисяк-Рудницький І. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т.2. – К., 1994. – С. 303.

ніх полягала в тому, що вони не лише були полонені догматами марксизму-ленінізму, але й ніколи не були господарями у власному домі. Якщо ж говорити про сучасних вітчизняних комуністів, то вони й нині не виявляють української національної свідомості, продовжуючи за інерцією воювати з українським “буржуазним націоналізмом” та вояками УПА.

Перш ніж розглянути головні риси ще одного компонента політичної культури, що функціонував в Україні в період СРСР, – *критично й формально сприйняту радянську політичну культуру*, – уточнимо зміст базового поняття.

Суть цього політико-культурного феномена полягає в тому, що позбавлений суверенітету народ використовує функціонуючі в суспільстві стандарти іншим чином, ніж це робить панівна нація. Для нього головне – вижити, відновити сили, щоб згодом відродити свою незалежність. Розуміючи це, держава-завойовник, особливо на перших порах експансії, не допускає місцеве населення до керівництва, призначаючи на головні посади представників метрополії та активістів так званої “п’ятої колони”.

Критично й формально сприйнята іноземна політична культура має такі головні компоненти:

1) критичну оцінку політико-культурної системи панівної держави для того, щоб виявити ідеї, норми, які суперечать національним інтересам і які повинні активно блокуватися, а також ті, що можуть бути використані для виживання народу й ведення визвольної боротьби;

2) феномен формального, відчуженого ставлення до офіційних політико-культурних цінностей;

3) досвід задоволення національних потреб легітимними шляхами;

4) досвід використання офіційних політичних норм для розгортання визвольних змагань тіньовими способами;

5) забезпечення умов для паралельного функціонування національної політичної культури, наскільки це можливо за умов іноземного поневолення;

б) збереження почуття національної гідності й віри у перемогу історичної справедливості.

Аналізований сегмент культури тісно пов'язаний з інерційною політичною культурою суверенних епох та культурою визвольної боротьби народу, як своєрідне підґрунтя та умова їхнього функціонування. За суттю й характером він протилежний конформістсько-підданським орієнтаціям, про які йтиметься нижче.

Що було властиве формуванню і функціонуванню критично й формально сприйнятої українським народом радянської політичної культури?

По-перше, метрополія робила все для того, щоб замаскувати антиукраїнський характер свого політичного режиму й відповідної політичної культури. Цьому сприяли певні події та процеси, що були в період становлення СРСР: входження УРСР в Радянський Союз на підставі договору, політика “ко-ренізації” (“українізації”), яка проводилася в 20-ті роки, а також ідеологічна обробка всіх верств населення.

По-друге, процес десуверенізації УРСР, як і інших радянських республік, супроводжувався становленням суворого тоталітарного режиму, за умов якого критичне, нелояльне сприйняття політики партії та радянської дійсності було небезпечним для життя. Всі, хто відкрито виступав проти існуючих порядків або підозрювався у нещирості, були репресовані й знищені. Нові генерації виховувалися в дусі національного нігілізму та віри в комуністичне майбутнє, в якому нібито не буде ні націй, ні держав. У таких обставинах кількість людей, які критично сприймали політичні цінності радянського режиму (чи були здатні зробити це) постійно зменшувалася. Але навіть пройшовши сталінське чистилище, український народ залишився спроможним до об'єктивного аналізу свого становища в радянській імперії. Це підтвердили і дисидентський рух 60–80-х років, і новітнє національне відродження.

По-третє, радянська політична культура мала, як уже зазначалося, подвійне існування: офіційну версію, яка декларувалася, пропагувалася, та реально функціонуючі орієнтації і норми. Тому житель радянської України для того, щоб стати “повноцінним” громадянином, повинен був засвоїти обидві форми цього феномена. Особливу обізнаність з неписаними правилами політичного життя повинні були проявляти ті, хто перебував у горезвісній партійній номенклатурі – своєрідній правлячій касті радянського суспільства. Що стосується офіційних суспільно-політичних цінностей, то вони переважно розраховувалися на трудящі маси і на простодушну молодь, які були відчужені від реальних політичних процесів, а також на створення іміджу “гуманного й демократичного соціалістичного суспільства” на міжнародній арені.

Про політико-ідеологічні орієнтації та ставлення населення України до комуністичного режиму напередодні проголошення суверенітету говорять, наприклад, дані репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціології АН УРСР у січні 1991 р. У цей час лише 10% дорослого населення України однозначно підтримували «групу 239» – комуністичну більшість у Верховній Раді УРСР. Тоді ж 11% респондентів схвалювали позицію Народної Ради, 25% підтримували то одну, то іншу групу, залежно від питань, що обговорювалися, й 36% було важко відповісти на запитання “Позицію якої групи депутатів Ви найчастіше підтримуєте?”. Цікаво, що кількість прихильників націонал-демократів у м. Києві становила 33 відсотки, що в 16 раз переважало підтримку киянами комуністів³²⁵.

Із проголошенням державного суверенітету України, критично й формально сприйнята радянська політична культура трансформується в нову систему цінностей. Її певні риси перенеслися й дають про себе знати і в суверенній Україні. Перш за все, мається на увазі вироблене десятиріччями й сто-

³²⁵ Политическая культура населения Украины: Результат социологических исследований / Отв. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха. –К., 1993. – С. 37–38.

річчями неволі формальне, відчужене ставлення до офіційних політичних цілей, норм та інституцій. Але якщо раніше ця властивість мала позитивне значення, оскільки блокувала політико-культурну асиміляцію українців чужинцями, то нині сприйняття всього державного й політичного з настороженістю, з “холодком у душі” (а це вже не чужі, а власні національні феномени) не може не гальмувати процеси державотворення й формування цивілізованих форм громадянського суспільства.

Політико-культурне явище тотальної критичності та відчуженості народу активно використовують у боротьбі за владу різні політичні сили сучасної України. Якщо праві партії наголошують на тому, що в державних структурах продовжується засилля колишньої партноменклатури з властивими їй стереотипами мислення й поведінки, то ліві організації не перестають викривати “антинародний” характер сучасних державців, які нібито “продалися” світовому імперіалізму в особі ЦРУ США, Міжнародного валютного фонду та інших структур західного світу.

Конформістсько-підданські орієнтації та поведінка характеризуються безпринципністю та некритичним сприйняттям цінностей і норм іноземної держави, забуттям національних ідеалів і традицій, відмовою від суверенних прав народу та визвольної боротьби, нігілістичним ставленням до рідної культури, згасанням історичної пам’яті, втратою національної ідентичності та переходом у чужу культуру. Ця культура (точніше – антикультура) – результат некритичної адаптації частини еліти та народу до умов несuverенного існування, якій властива втрата національної гідності й набуття якості манкурта й раба.

Український етнос, який упродовж сторіч перебував під пресом українофобних автократичних режимів, зазнав значної деформації національної свідомості й національної культури, поширення комплексу меншовартості та підданської психології. Маніакальна ідея приниження українського народу та розправи над ним після Петра I та Катерини II, полони-

ла й комуністичних вождів. Вони також розуміли, що без багатих і вигідно розташованих земель України не може існувати і новітня російська імперія. Тому денаціоналізація і русифікація непокірних українців за радянської доби набрали тотального й, здавалося б, незворотного характеру.

Із проголошенням державного суверенітету України та курсу на відродження української нації перестали діяти ті об'єктивні чинники, які спонукали денаціоналізацію народу та заохочували його підданські настанови. Проте і нині, на дев'ятнадцятому році незалежності української держави, ситуація залишається складною і неоднозначною.

За результатами щорічного соціологічного моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України, у 2008 р. рідною мовою вважали українську 65,1% респондентів, російську – 33,1% та іншу – 1,7% опитаних громадян³²⁶. Якщо взяти до уваги, що серед респондентів за їхньою самоідентифікацією було 82,1% етнічних українців, 16,0% росіян і 1,8% представників інших національностей³²⁷, то стає зрозумілим стан зросійщення етнічних українців, або наявність такого феномена як російськомовні українці. Вони становлять 17% від загальної кількості громадян України або 21% етнічних українців.

Стан зросійщення виявляють відповіді і на таке питання: “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?” (табл. 6.1.). По-перше, істотно різняться показники “рідна мова” та “мова спілкування”. Так, якщо в 2008 р. українську мову вважали “рідною” 65,1% респондентів, то спілкувалися нею в сім'ї лише 42%. По-друге, кількість осіб, які розмовляють вдома російською мовою не лише вдвічі переважає кількість етнічних росіян (за походженням), а й продовжує зростати (з 29,0% у 1992 р. до 36,8% у 2008 р.). По-третє, негативним залишається також факт щодо невеликої кількості громадян, які належать до інших етнічних меншин і

³²⁶ Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 34.

³²⁷ Там само. – С. 74.

спілкуються в родині національними мовами (0,8%), тоді як вони становлять 5,42% населення держави.

Не менш суперечливе, ніж лінгвоетнічна ситуація, після проголошення незалежності країни становище національної свідомості. Значна кількість осіб української національності “найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та засад демократії” вважала націоналізм (41%). Майже третина етнічних українців (28%) були на згодні з твердженням, що відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою”, а приблизно стільки ж (32%) – хотіли якнайшвидшого відновлення союзу колишніх радянських республік (дані за 1997 р.)³²⁸.

Таблиця 6.1.

Відповіді респондентів на питання “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)”, %³²⁹

№ п/п	Варіанти відповідей	1992 р.	2002 р.	2008 р.
1	Переважно українською	36,8	38,2	42,0
2	Переважно російською	29,0	33,2	36,8
3	І українською, і російською (залежно від обставин)	32,0	28,0	19,9
4	Іншою	2,0	0,5	0,8

Протягом майже двох десятиріч незалежного існування української держави значна частина її громадян не виробила адекватної новим геополітичним реаліям ідентичності, продовжуючи відносити себе до вже неіснуючої держави або ідентифікувати се-

³²⁸ Васютинський В. Чи є в Україні російська “п’ята колона”? // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 12.

³²⁹ Головаха Є., Паніна Н. Цит. праця. – С. 34.

бе з локальними спільнотами. У табл. 6.2. наведені відповіді на питання “Ким Ви себе перш за все вважаєте?”.

Таблиця 6.2

Порівняльні дані відповідей громадян України на питання “Ким Ви себе перш за все вважаєте?”, %³³⁰

№	Варіанти відповідей	1992 р.	2002 р.	2008 р.
1	Громадянином України	45,6	41,0	51,7
2	Жителем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,6	24,5
3	Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,7	8,1
4	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	5,9	9,3
5	Громадянином світу	6,4	2,7	1,7
6	Представником свого етносу, нації	-	3,0	2,6
7	Громадянином Європи	3,8	0,7	0,4

Як бачимо, майже кожен десятий житель нової держави продовжує вважати себе “громадянином” колишнього Радянського Союзу. Проте факт зростання відносного числа осіб, які вважають себе насамперед громадянами України (45,6% – у 1992 р. і 54,5% у 2008 р.), засвідчує поступове формування громадянської ідентичності та зменшення питомої ваги “регіоналів”, “ностальгаторів” та “космополітів”.

³³⁰ Там само. – С. 35.

Зменшення і так невеликої кількості так званих “націоналістів” (тих, хто, перш за все, вважає себе членом свого етносу, нації) пояснюється тим, що цей показник значною мірою перекриває графа “українське громадянство”.

Детальніше уявлення про співвідношення радянської та української ідентичностей у свідомості громадян України різного віку дає дослідження, яке проводилось у 1999 р. в мегаполісах Сходу і Заходу держави – Донецьку та Львові (табл. 6.3.).

У Львові абсолютну перевагу має вибір на користь громадянської ідентичності в усіх вікових групах. У Донецьку близько третини опитаних, здебільшого представників середнього і старшого покоління, і надалі відчують себе радянськими людьми. Проте важливо, що більше половини донеччан у 1999 р. робили вибір на користь української громадянської ідентичності. Молоде покоління і на Сході, і на Заході України набагато слабше виявляє орієнтацію на радянське минуле і ототожнює себе з ним (3,1% у Львові та 9,2% у Донецьку).

І, нарешті, ще один штрих до політичного портрета пострадянського українця – кількість етнічних українців, які позитивно ставляться до головних історичних символів незалежності своєї Батьківщини (дані 1993 р.) :

- до Запорізької Січі – 57%;
- до гетьмана Мазепи – 24%;
- до Української Народної Республіки – 39%;
- до Симона Петлюри – 13%;
- до Української Повстанської Армії – 24%;
- до Степана Бандери – 13%.

Невисокою є і позитивна оцінка Переяславської угоди України з Росією 1654 року – 35% опитаних. Що стосується головних віх і головних героїв національної історії, то велика кількість опитаних осіб (40–50%) були не були готові до їх оцінки³³¹.

³³¹ Саєнко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму: Матеріали науково-практичної конференції “Подолання шовінізму та екстремізму – найважливіша передумова злагоди і громадянського миру в Україні”; м. Київ, 8 – 9 жовтня 1993. – К., 1995. – С. 123–124.

Таблиця 6.3

Відповіді респондентів на питання “Ким Ви усвідомлюєте себе: радянською людиною чи громадянином України?” (1999 р.), %³³²

Місто	Варіанти відповіді	Загалом	Молоде покоління	Середнє покоління	Старше покоління
Львів	Радше радянською людиною	3,7	3,1	4,4	1,5
Донецьк		29,3	9,2	31,8	36,1
Львів	Радше громадянином України	93,7	95,4	93,2	93,9
Донецьк		58,9	90,8	61,8	39,8
Львів	Однаковою мірою радянською людиною і громадянином України	2,6	1,5	2,4	4,5
Донецьк		11,8	-	6,4	24,1

Засвідчені деформації національної самосвідомості значної кількості співвітчизників, мають логічне продовження і закріплення в підтримці політичних сил, які прагнуть законсервувати пострадянські реалії, зорієнтувати Україну на тисний союз із Росією і навіть реанімувати Радянський Союз.

Враховуючи стан національної свідомості в Україні, можна передбачати, що в найближчі десятиріччя потрібно очікувати існування проміжних форм політичної культури, в яких поєднуюватимуться елементи старої, радянської та нової, власне Української політичної культури, що негативно впливатиме на динаміку розбудови суверенної України та модерної української нації.

³³² Черниш Н. Поколінневі моделі групових ідентичностей львів'ян та донеччан (1994–2004 рр.) // Україна Модерна. Спеціальний випуск: Львів – Донецьк: соціальні ідентичності у сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ – Львів, 2007. – С. 112.

Спираючись на зазначене та враховуючи результати досліджень вітчизняних учених, дамо загальну характеристику політичної культури посткомуністичної України.

За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20–80-х років ХХ ст. і, який сформував певні політичні якості окремих людей та народу загалом, – сучасна політична культура має посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер, тобто в ній все ще значна питома вага елементів комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформованих у минулому політичних переконань і настроїв. Проте ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її, зробило одіозною. Політичні орієнтації, властиві цій культурі, значною мірою функціонують за інерцією, підсвідомо і часто приховуються її активними носіями та прихильниками.

Зважаючи на характер політичного статусу УРСР та української нації в СРСР – нинішня політична культура українського народу постколоніальна. Їй значною мірою властивий зросійщений стан, комплекси національної меншовартості й кривди, атрофована здатність до адекватної оцінки власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, готовність прислуговувати, а не самоврядувати на своїй, Богом даній землі.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні у новому статусі як суверенної самостійної держави, – політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби та сучасні потреби українського народу. Посткомуністичне суспільство та його державні органи ще не готові повною мірою визнати їхній офіційний статус, але ці цінності мають дедалі більшу

підтримку в народі, поширюються в національній свідомості та діяльності політичних сил.

За ставленням до демократії і держави як соціальної інституції – політична культура сучасних українців залишається авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте за умов суверенного існування відроджуються традиційні риси української культури, зокрема народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держави для людини й нації, не людина й нація для держави). Одночасно спостерігаються прояви его- і громадоцентризму, які також притаманні українській ментальності. На це повинні звернути увагу політичні лідери, щоб вчасно нейтралізувати анархістські настрої й поведінку і сконсолідувати суспільство на засадах плюралістичної демократії та консенсусу всіх політичних сил.

За ідеологічною спрямованістю політичній культурі України властивий розкол на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей, з одного боку, та консервативно-ліберальних – з іншого, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників (націоналістів). Крім цього, на Сході й Півдні України домінують перші орієнтації, а на Заході – другі. Проте загальна тенденція розвитку політичної культури характеризується лібералізацією суспільних відносин, поступовою українізацією політичних інституцій та регіонів держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності та культури, характерні для східних народів. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України посилилося властиве азійським народам ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), демократії (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства

(підпорядкованість церкви державі). Розколотість українського народу на українсько- та російськомовні частини виявляється у зорієнтованості на національну українську та російську культури. Якщо культура Західної України прихильна до західноєвропейських цінностей, що базуються на традиціях католицизму, то інша її частина – тяжіє до православного світу. Цьому, зокрема, сприяє релігійно-конфесійна ситуація посткомуністичної України.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання різних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, – мають несформований характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Відсутність досвіду самостійного політичного життя, незрілість національної свідомості та недовершений характер держави зумовлюють дополітичні (потестарні) погляди та поведінку як елітних груп, так і всього населення України.

Загалом можна сказати, що інерційна радянська політична культура залишається досить впливовою в нашому суспільстві. Власне українські політичні цінності та орієнтації, що відроджуються й формуються в процесі розбудови суверенної держави, набирають сили. Їх активні носії не в усіх регіонах України здобули перемогу й не створили китичної маси в державі загалом, а тому мало впливають на національне відродження. Комуно-радянські, проросійські, авторитарні орієнтації проявляє значна кількість тих, хто перебуває на політичному Олімпі. Така політико-культурна атмосфера не адекватна високій меті утвердження і розвитку соборної і незалежної української держави. Тому потрібно вжити рішучих заходів для трансформації політичної культури посткомуністичної України на ґрунті національних цінностей та здобутків світової цивілізації.

Трансформаційні процеси в політико-культурній сфері посткомуністичної України

Досліджуючи політико-культурні процеси в посткомуністичному суспільстві, спершу важливо зосередити увагу на тих, що відбуваються в кожній країні, яка стала на шлях якісного оновлення: процеси *руйнації, трансформації та формування*.

По-друге, необхідно виявити і проаналізувати специфічні політико-культурні перетворення, властиві народам, що відновлюють свою державність. На доповнення до вищеназваних – це *відродження, запозичення і системотворення*.

По-третє, потрібно ідентифікувати зміни, які характеризують формування певного типу політичної культури. У нашому випадку йдеться про *українізацію, суверенізацію, демократизацію*. Ця група перетворень здійснюється на ґрунті перших двох, що виступають своєрідними засобами їхньої реалізації.

Розглянемо в загальних рисах зміст цих політико-культурних процесів в Україні і проаналізуємо їхні головні теоретико-методологічні проблеми.

Руйнування політичної культури може мати як самочинний, природний, так і ініційований, цілеспрямований характер. У першому випадку суть руйнації полягає в тому, що діючі політико-культурні елементи (ідеї, ідеали, цілі, традиції, норми) згодом вичерпують себе; вони перестають відповідати вимогам часу, втрачають ефективність і перестають використовуватися політичними суб'єктами. Однак інерційність і консервативність функціонування політичної культури зумовлює необхідність певних вольових зусиль, пов'язаних з відмовою від політичних цінностей минулих епох. Тому передові елітні групи ініціюють більш чи менш глобальну трансформацію функціонуючої політико-культурної системи у вигляді реформ чи революційних змін.

Інший різновид руйнації політичної культури пов'язаний із подоланням тоталітарного режиму чи чужоземного засилля, коли перехід до нової системи влади супроводжується рішучими заходами з блокування та подолання деструктивного впливу старих елементів культури.

Головні методи і форми руйнації такі:

- заборона сповідування і використання певних ідеологій, вчень, символів;
- політичне, моральне та адміністративне переслідування їх носіїв;
- використання засобів пропаганди для роз'яснення шкідливості старих ідеологем та стереотипів.

Особливо важливу роль у руйнуванні старої культури відіграють засоби масової інформації, освітні заклади, добровільні об'єднання громадян тощо.

У сучасному українському суспільстві відбувається одночасно і самочинна, і організована руйнація політико-культурного спадку тоталітарного режиму. Проте зволікання з прийняттям нової Конституції України і відповідних законів, невизначеність у питанні “Куди йдемо?”, непослідовність реформ, украй низька ефективність державної влади та управління обумовили стан, при якому посткомуністична Україна довго залишалася й залишається значною мірою заповідником радянського способу мислення і дії. Особливо яскраво це проявляється у Східних та Південних регіонах, де блокується природний і життєво необхідний процес відмирання старої політичної культури, вивільнення простору для реалізації української національної ідеї. Тому цілеспрямоване й послідовне впровадження принципів і норм Конституції, усієї системи законодавчих та інших нормативно-правових актів, відродження національних традицій повинно стимулювати організоване витіснення чужої українській нації політичної культури, її незворотню руйнацію. Проте використовувати потрібно не методи насилля й терору, як це робив комуністичний режим, викорінюючи українську національну свідомість, а гуманні й демократичні методи, що діють у рам-

ках законів і не порушують прав і свобод людини. За змістом і характером процесами руйнації в сучасній українській політичній культурі є *декомунізація, дерусифікація, детоталітаризація, деколонізація*, які очищають національний організм від блокуючих його життєві центри антинаціональних культурних елементів і настанов.

Поняття “*трансформація*” означає зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь. Трансформація політичної культури суспільства – це зміна одного типу політичної культури на інший, певні перетворення в рамках одного різновиду культури (*модернізація, перебудова, реформа*), а також зміна стану чи форми існування культурних цінностей.

У посткомуністичному українському суспільстві головні трансформаційні процеси в політико-культурній сфері – перехід від радянської зросійщеної культури до національної, української, від тоталітарно-авторитарної – до демократичної, від комуністичної – до ліберально-консервативної. При цьому, інерційна політична культура суверенних епох існування народу з тіньової і вигнаної стає легальною, повертається з еміграції; культура національно-визвольної боротьби трансформується в культуру творення української нації і держави. Водночас модернізуються традиційні форми української культури на засадах сучасних цивілізаційних цінностей та ідеалів.

Трансформація політичної культури не означає повного заперечення її старого змісту. Це діалектичний процес, в якому повинно зберегтися все гуманне й життєздатне. Радянська культура, у т. ч. й політична, не могла не включати загальнолюдських компонентів, які, однак, мали специфічне радянське тлумачення. Саме від нього сьогодні потрібно очистити свідомість і поведінку людей.

Загалом трансформаційні процеси можуть бути більш чи менш глибокими, цілеспрямованими, активними. Сучасному українському суспільству бракує продуманості, радикальності й послідовності в політичній трансформації. Нерідко спо-

стерігається зміна лише форм політичних явищ, а їхні сутнісні характеристики зберігаються. Що стосується домінантних учора елементів політичної культури, то вони йдуть у підпілля, стають тіньовими, пристосовуються до нових умов життя, змінюють носіїв, сфери функціонування, виживають і чекають свого часу. У певні моменти вони проявляються у таких феноменах сучасного політичного життя, як *неокомунізм, необільшовизм, неоконформізм* тощо.

Поняття *політико-культурної трансформації* може вживатися у вузькому (безпосередньому) та широкому розумінні. Якщо в першому випадку мова йде лише про один із різновидів політико-культурних змін, поруч із руйнацією, відродженням та іншими, то в другому – поняття трансформації позначає всю систему перебудовних процесів у сфері політичної культури. Саме у широкому значенні вживається це поняття, коли йдеться про необхідність трансформації посткомуністичної політичної культури в модерну, адекватну суверенному статусу України.

Розпочавши змагання за власну державність, народ прагне використати історичний досвід попередніх поколінь, щоб з меншими зусиллями та швидше сформувати свій політико-культурний арсенал. Крім того, історична пам'ять і живі традиції народу – це фундамент національної культури. Отже, *відродження* національних цінностей набуває природного і неминучого характеру. Цей процес особливо важливий для України, культура якої зазнала тотального блокування та руйнувань (*див. додаток*).

Відродженню традиційної української політичної культури – народоправства, світоглядного плюралізму й толерантності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, інших її складових – значною мірою сприяють українські ментальні настанови та вся система національної культури. Проте не можна нехтувати негативними рисами українського характеру та політичної культури, які часто проявлялися в історичному процесі. Йдеться, зокрема, про гіпертрофований індивідуалізм, перевагу особистих інтересів над загальнонародними

й державними, небажання коритися органам публічної влади і підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, до анархізму, міжособної боротьби, отаманства, зрівнялівки, про перевагу емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем та недостатній розвиток вольових якостей, цілеспрямованості тощо³³³. Тому процес відродження повинен органічно поєднувати стимулювання позитивних рис національної політичної культури та блокування, нейтралізації негативних властивостей української політичної ментальності.

Ще одна проблема політико-культурного відродження – пристосування українських традицій до вимог сучасного постіндустріального, інформаційного суспільства. Непродумане, нетворче застосування історичного досвіду в сучасних суспільних процесах може стати причиною конфронтації генерацій та регіонів, компрометації ідеї національного відродження.

Політичне життя українського народу завжди базувалося на давніх релігійних традиціях, а нищення українського православ'я та Української Греко-Католицької Церкви неодмінно клалося в основу денаціоналізації нашого народу. Розуміючи це, нинішня провідна верства України повинна особливо дбати про відродження християнської віри та українських національних церков. Це дасть змогу не лише відродити самобутню українську культуру, але й збудувати цивілізовану християнську державу на засадах духовності, законності та демократії, турботи про добробут народу.

Поняття “*національне відродження*”, крім вузького значення (як відновлення того, що було), також використовується і в широкому розумінні: як процес національного самоусвідомлення та формування якостей, необхідних для суверенного буття народу. За визначенням професора Р. Шпорлюка, національне відродження – “це усвідомлення етносом себе як

³³³ Див.: Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.

нації, як дійової особи історії і сучасного світу”³³⁴. Тому термін “*відродження політичної культури*” можна вважати сукупністю політико-культурних процесів, що сприяють становленню суверенітету української нації.

Термін “*формування*” походить від латинського *formo* – *утворюю* і означає створення чого-небудь. У нашому випадку йдеться про процес формування культури на ґрунті сучасного політичного досвіду українського народу. Процес формування суспільних феноменів проходить стадії генези й утвердження. Це означає, що політичні ідеї, норми, навички, стереотипи, символи, зародившись у процесі життєдіяльності народу, повинні набути зрілого стану, досконалої форми та знайти повсюдне застосування в якості стандарту чи матриці політичного процесу.

На стадіях генези й становлення політичної системи функціонує так звана протокультура. Як показує український історичний досвід, процес формування національної культури, її компонентів може бути дуже тривалим, мати багато стадій, йти зигзагами, зупинятися, задкувати, набувати хворобливих станів, потім видужувати й підноситися до життєздатних і зрілих форм. У цьому розумінні можна сказати, що новітня українська політична культура перебуває на перших етапах становлення і є протокультурою.

Процес формування політичної культури на ґрунті власного політичного досвіду поєднує стихійні й організовані чинники. Останні набирають сили, коли політичні суб’єкти усвідомлюють важливість формування й утвердження національної культури як гаранта незворотності суспільно-політичних змін і можуть реально впливати на цей процес.

До головних чинників формування політичної культури належать:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, які створюють умови для політичної творчості еліти та широких верств населення;

³³⁴ Шпорлюк Р. Національне відродження в контексті історичного досвіду // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 13.

- пропаганда знань про історичний досвід українського народу і про сучасні досягнення світового співтовариства;
- підтримка політичних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення та поширення вітчизняного політичного досвіду;
- участь науковців у розробці політичних технологій і програм;
- розширення джерельної бази новітньої політичної культури та створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;
- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їх використання.

Широке тлумачення поняття “формування політичної культури” охоплює також процеси розвитку української політичної культури не лише на ґрунті сучасної політичної практики, але й через повернення до життя національних традицій, трансформування тих елементів, що набули спотворених форм, запозичення чужого політичного досвіду тощо.

Російський дослідник Е. Баталов, аналізуючи досвід переходу від тоталітаризму й авторитаризму до плюралістичної демократії в Росії та інших країн світу, називає такі закономірності, що проявилися у формуванні нової політичної культури: тривалість, поетапність та нерівномірність цього процесу³³⁵.

Тривалість формування нової політичної культури обумовлена потребою повного витіснення старих зразків культури, що може відбутися лише із заміною її носіїв – з виходом на політичну арену нових генерацій.

Суть поетапності як закономірності полягає в тому, що перехід до сучасної парадигми політичної культури відбувається шляхом поступового нашарування нових і витіснення старих політико-культурних знаків. Тому впродовж формування нової політичної культури реально діюча система цін-

³³⁵ Баталов Э. Цит. праця. – С. 69–70.

ностей набуватиме змішаного характеру. При чому стара й нова культури матимуть як різних, так і спільних носіїв.

Нерівномірність формування політичної культури є просторовою та часовою. Політико-культурна трансформація динамічніше розвивається, як правило, в столиці та інших мегаполісах, промислових регіонах, у середовищі високоосвічених та національно свідомих верств населення. Періоди плавних трансформацій чергуються з революційними вибухами або застійними явищами. Ця закономірність рельєфно виявляється в новітній історії України при порівнянні перших та наступних років незалежності на Сході, Центрі, Заході і Півдні України, в містах і селах, молоді і старших генерацій людей. Істотний трансформаційний поштовх політико-культурній сфері дала “помаранчева” революція (2004), яка сколихнула усі верстви населення, заставила кожного громадянина виявити свою політичну позицію і таким чином здобути власний досвід відповідальної політичної участі. Більше того, революційні майдани ініціювали колективні форми політичної діяльності та чимало нових утворень громадянського суспільства, які інституціоналізували політичні наміри і цілі, оформили їх ідеологічно та організаційно.

Одним із найдинамічніших і насиченіших політико-культурних процесів, що розгорнувся в незалежній Україні, є *творче запозичення світового досвіду суверенного й демократичного життя*. В його розвитку зацікавлені як прогресивні сили українського суспільства, так і весь цивілізований світ, адже висока культура внутрішньо національних відносин – запорука цивілізованості міждержавних стосунків. Однак на шляху політико-культурного запозичення в Україні виникають важливі питання: що і від кого запозичати та як впроваджувати набутий досвід у життя?

Для сучасної України найактуальніший досвід цивілізованих народів з організації ефективної діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, їхньої взаємодії в рамках демократичного режиму, стосунків центру та регіонів, традицій місцевого самоврядування, забезпечення прав і сво-

бод громадян та їхньої відповідальності перед суспільством і державою. Особливо цінний для політичних суб'єктів України зарубіжний досвід демократичної трансформації тоталітарних й авторитарних режимів, перехід від заідеологізованого суспільства до плюралістичного, відродження національної культури та держави. При виборі об'єктів запозичення культурних зразків доцільно використати досвід країн, споріднених за цивілізаційним типом, історичною долею, соціально-економічною та духовно-культурною ситуацією. Головною орієнтацією вибору повинен бути досвід, що характеризується гуманістичними та демократичними рисами, високою духовністю, спрямованістю на суспільний прогрес.

З точки зору зазначених критеріїв сумнівними видаються намагання окремих вітчизняних політиків копіювати політичні стандарти Сполучених Штатів Америки чи Великобританії або культивувати досвід Росії. Принципове значення для формування майбутньої політичної культури має самовизначення України як середньоєвропейської держави, а не елемента євразійського простору, куди її наполегливо штовхають певні внутрішні та зовнішні сили. Тому, на нашу думку, на увагу заслуговує досвід становлення модерної політичної і загальної культури Італії, Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі, Литви, інших прибалтійських держав.

За роки суверенного існування в Україні сформувалася певна система запозичення світового досвіду. Її елементами є цільові відрядження за кордон урядових та парламентських груп, делегацій партійних та громадських організацій; стажування студентів, аспірантів, докторантів та викладачів у політологічних центрах Європи й світу; участь політиків і науковців у міжнародних конференціях, симпозіумах, виставках; перебування громадсько-політичних діячів у ролі спостерігачів на виборах та інших політичних заходах.

З іншого боку, західні демократії самі прагнуть принести користь Україні своїми порадами, аналізами, практичною участю у вирішенні політичних проблем. Тобто йдеться не лише про відповідну активність української сторони, але і

міжнародного співтовариства, не лише про запозичення, а й про цілеспрямовану взаємодію у вивченні і передачі політичного досвіду. В Україні успішно функціонують зарубіжні політологічні центри, інститути, фонди або їхні філії, представництва (Національний фонд підтримки демократії (США), Міжнародний фонд “Відродження”, Інститут демократії імені Пилипа Орлика (США), фонд Євразія (США), Центр “Другий світ” (Голландія) та ін.).

З перших днів проголошення державного суверенітету України в центральних органах державної влади та багатьох регіонах працюють іноземні радники з політичних, економічних і гуманітарних проблем. У ВНЗ ведуть викладацьку діяльність науковці зі США, Канади, Великобританії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших держав світу.

Важливий інструмент впливу на демократизацію і гуманізацію суспільних відносин в Україні – міждержавні організації, членом яких є українська держава. Вони проводять обстеження, здійснюють моніторинг різних сфер суспільного життя та процесів державного управління відповідно до вимог міжнародних стандартів. Перш за все, чергу йдеться про такі міжнародні організації як ООН, Рада Європи, ОБСЄ, а також Європейський Союз і НАТО, в які Україна може вступити в майбутньому.

Найскладнішою проблемою запозичення чужого досвіду вважається його впровадження в життя. До головних питань, що привертають увагу, належать:

- адаптація зарубіжних технологій до специфіки українського менталітету, рівня загальної культури та політичних навичок громадян;
- подолання комплексів меншовартості, периферійності, відсталості, надії на те, що чужий досвід легко й швидко приживеться в нашій посткомуністичній та постколоніальній дійсності;
- подолання консерватизму старших генерацій, їхнього нігілізму та недовіри до здобутків західної цивілізації;

- створення умов для широкого залучення молоді до організації політичного життя на засадах плюралістичної демократії.

Радянське суспільство, в якому проголошувалася “морально-політична єдність” усіх класів, суспільних і етнічних груп, повинно було мати цілісну, “монолітну” політико-культурну систему. Проте реальна політична культура в радянській Україні була фрагментованою. З одного боку, це система власне українських політичних цінностей та орієнтацій: інерційна політична культура суверенних епох існування України та культура національно-визвольної боротьби народу. З іншого – це конформістсько-підданські орієнтації українців та офіційна політична культура владних структур. Окремою субкультурою можна вважати формально й критично сприйняту населенням України радянську політичну культуру.

Засадничими стосовно такої внутрішньої розчленованості політичної культури в УРСР були позитивне чи негативне ставлення до комуно-радянського режиму Москви та статусу України в Союзі РСР, різна історична доля регіонів краю, неоднаковий рівень національної свідомості тощо.

Проте ще до проголошення національного суверенітету в Україні розпочалися *інтеграційно-диференційні процеси*, які разом з подібними перетвореннями в інших республіках СРСР призвели до розпаду радянської імперії.

Суть цих процесів полягала у зміцненні орієнтації на політичне самовизначення українського народу у формі суверенної, незалежної держави. І коли державна незалежність України була проголошена, почали формуватися українська етногромадянська нація і відповідна їй політична культура. Ця культура передбачає функціонування спільних для всіх регіонів і суспільних груп політичних цінностей, орієнтацій, настроїв і почуттів на основі української мови та національних традицій.

Формування й утвердження загальнонародної політичної культури набирає темпів, хоч здійснюється зі значними труд-

нощами. Розколотість українського суспільства, яка в латентній формі існувала ще за умов радянського режиму, яскраво виявилась у період розбудови незалежної української держави. Її формами стали тривалий і драматичний конституційний процес у 1992–1996, 2004 та наступних років, госте протистояння основних політичних сил на президентських і парламентських виборах, революційні події 2004 р., істотно відмінна оцінка сучасниками основних історичних подій, особливо радянської епохи, визнання вояків Української Повстанської Армії борцями за незалежність і свободу України тощо. Проте прийняття Конституції держави, спільне відстоювання демократичних засад суспільно-політичного життя, відсутність гострих міжетнічних конфліктів тощо, засвідчують, що інтеграційні, доцентрові процеси переважають відцентрові, що в Україні вже функціонують загальнонаціональні ідеали й устремління. Це насамперед ідея суверенної української держави як форми реалізації природного права українського народу на політичне самовизначення, ідеал демократичного устрою суспільного життя, прагнення до вільного розвитку духовної сфери, матеріального достатку людей, зорієнтованість на розбудову взаємовигідного співробітництва з усіма державами світу та ін.

Головні перепони на шляху інтеграційних політико-культурних процесів у сучасній Україні такі:

- радянська ментальність, яка підсвідомо проявляється у значній частині населення країни і особливо поширена в Східних та Південних регіонах держави;
- несконсолідованість титульної нації, її еліти, що заважає їй повною мірою проявити себе державотворчою й інтегруючою силою;
- неврегульованість їхніх взаємин з місцевими адміністраціями; слабкість центральних органів державної влади,
- прорахунки й упущення в регіональній політиці, низька ефективність місцевого самоврядування;
- перманентна економічна криза, не сформованість середнього класу та громадянського суспільства;
- неоколоніалістська політика Росії тощо.

Утвердження демократії, крім інтегративних процесів, стимулює й диференціацію. Громадяни України, діючи в рамках Конституції та інших законів держави, можуть вільно визначати політичний світогляд, бачення шляхів і способів вирішення суспільних проблем. На цьому ґрунті формуються різні політичні ідеології й рухи, творяться політичні субкультури.

Свої особливості має й політична культура малочисельних народів та етнічних меншин. Проте фрагментарність підрадянської та пострадянської політичної культури трансформується нині в діалектичну диференційованість, що не тільки не протидіє інтеграційним, системотворчим процесам, але є необхідною умовою їхнього зміцнення й розвитку. Адже лише вільна “гра” політичних сил забезпечить природний відбір життєздатних загальнонаціональних цінностей та форм співжиття, сприятиме їх поширенню та повсюдному використанню.

Націотворча роль процесів українізації, суверенізації та демократизації сучасної вітчизняної політичної культури

Процеси руйнації, відродження, трансформації, формування, запозичення та системотворення, описані вище, ще не забезпечують розвитку суспільства до бажаного типу політичної культури. Може статися, що еволюційні чи революційні зміни в суспільстві приведуть народ до нового, але неадекватного його життєвим потребам стану. Тому актуальною є проблема моделювання майбутньої політичної культури, що має стати підґрунтям суверенної держави та суспільно-політичного ладу в Україні.

У концептуальній щодо висловленої проблеми статті Є. Головахи та В. Пухляка “Політична соціалізація в посткомуністичній Україні” стверджується, що “життєвою необхідністю є створення соціальної інфраструктури політичної соціалізації особистості, формування громадянської свідомості і

демократичної політичної культури”³³⁶. І далі: “Система цінностей, норм і стереотипів, що дісталася Україні у спадок від комуністичного тоталітаризму колишнього СРСР, має бути замінена на систему демократичних норм і цінностей”³³⁷.

Перехід від комуністичного тоталітаризму до ліберальної та плюралістичної демократії – це справді повернення суспільства на цивілізований шлях розвитку. Саме в цьому полягала головна проблема суспільних перетворень у Польщі, Чехії, Угорщині та інших посткомуністичних державах Європи. Але ці держави і при комуністичній владі були національними та суверенними. Такою ж була їхня політична культура.

Щодо України, то вона, як і інші колишні республіки СРСР, була піддана цілеспрямованій денаціоналізації й русифікації і перетворилася на квазідержавне утворення з уніфікованою комуно-радянською, проросійською політичною культурою. Тому, якщо говорити про трансформацію культурного спадку СРСР у нинішній Україні, то вочевидь недостатньо її зводити лише до демократизації. Так знову можна вести народ до національно-нігілістичного, “інтернаціонального” соціалізму, до чого закликають Комуністична та Соціалістична партії України, чи витворювати космополітичний ліберально-демократичний лад, до якого схильні Партія регіонів та інші ліберальні партії України.

Проте, чи можна побудувати українську державу на фундаменті інтернаціоналістського чи космополітичного демократизму? Очевидно, не можна без національного чинника. Тобто суб’єктам політичного процесу в Україні необхідно формувати політичну культуру не лише демократичну, але й національну, українську, таку, що актуалізує, виразить і допоможе реалізувати інтереси українського етносу та всього українського народу.

Зазначені вище автори (Є. Головаха та В. Пухляк) серед засад політичної соціалізації в посткомуністичній Україні називають пропаганду “національної і соціально-класової то-

³³⁶ Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 26–27.

³³⁷ Там само. – С. 29.

лерантності” та “створення іміджу української держави як спільного дому для всіх, хто в ньому живе”³³⁸. Принцип національного відродження вони характеризують як консервативний і неспроможний забезпечити суспільний прогрес. “Спроби ідеологів національного відродження, – пишуть автори, – сформувані за допомогою бюрократичних інстанцій і державних засобів масової інформації нову інфраструктуру національно-державної ідеології зависають у повітрі через архаїчність самого принципу її створення – принципу “відродження”, оскільки його реалізація, на відміну від принципів оновлення й розвитку, означає для сучасної цивілізованої людини повернення до архаїчних цінностей і стереотипів національного ізоляціонізму та хуторянської психології”³³⁹.

Справді, сучасній людині не потрібне таке “відродження”, що веде українське суспільство у минулі віки чи ізолює його від світу. Але практика засвідчує, що без національної культури з її стрижнем – національної ідеї – не може сформуватися й функціонувати сучасна цивілізована національна держава. “Будь-який вакуум – зазначає президент Української академії політичних наук М. Михальченко, – приречений на заповнення. Вакуум національно-державного самоусвідомлення, вакуум необхідності самоздійснення, вакуум програми (доктрини, ідеології, міфу тощо) такого само здійснення з невідхильністю фатуму буде заповнений чужинським самоусвідомленням, негоцією потреби власної держави, усталенням як досконалої життєвої потреби “Сіонських (російських, американських, німецьких тощо) протоколів”³⁴⁰.

І якщо культуру українського народу цілеспрямовано руйнували, але вона вижила й нині має шанс відродитися, то чому б їй не сприяти цьому? І ще питання: “Якими методами?” Звичайно, цивілізованими, поступово й послідовно, без більшовицьких “культурних революцій”. Таке відродження національної самосвідомості забезпечить формування націо-

³³⁸ Там само.

³³⁹ Там само. – С. 27.

³⁴⁰ Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Київ – Дрогобич – К., 2004. – С. 287.

нальної культури, що становитиме природний і міцний фундамент самобутньої і соборної української держави.

Отже, нова українська політична культура повинна бути не лише демократичною, але й національною, національно-демократичною. Досягнення цієї мети реалізується в системі трьох взаємопов'язаних політико-культурних процесів: *українізації, суверенізації і демократизації*. Проблеми взаємозв'язку національного відродження та модернізації українського соціуму автор дослідив у статті “Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства”³⁴¹ та в статтях, присвячених теоретико-методологічним проблемам дослідження національної політичної культури³⁴².

У 20-х – початку 30-х років минулого сторіччя більшовицький режим здійснював політику так званої «коренізації». Вона була спрямована на «більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в національних регіонах силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення, особливо сільського, формі»³⁴³. Наслідком такого курсу в Україні стала “українізація”, яка хоч і мало вплинула на державно-політичне життя, але сприяла загальному українському національному відродженню. Воно не могло не привести до зростання суверенницьких настроїв і устремлінь українців та протидії колоніальній політиці Москви. Метрополія не на жарт злякалася випущеного на волю національного “джина”. Тому український народ, його віками калічена культура була знову піддана суворим репресіям і нищенню, радянсько-

³⁴¹ Див.: Рудакевич О. Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1997. – № 1. – С. 108–117.

³⁴² Див.: Рудакевич О. М. Міфологія в системі національної політичної культури // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 83. – К., 2009. – С. 70–78; Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) // Науковий віник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Вип. 11. – Ужгород., 2009. – С. 193–197; Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури // Грані. Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. – 2009. – № 3. – С. 110–115.

³⁴³ Тараненко О. Українізація // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 606.

більшовицькій уніфікації та форсованому зросійщенню. Справжня, патріотична українська культура стала гнаною, переслідуваною і врешті тіньовою.

Але повернімося до терміна “коренізація”. Абстрагуючись від практики його використання в минулому, зауважимо, що «коренізація» характеризує основну ознаку національної культури – її закорінення в історії й душі народу, його землі. Відірваної від етнічного коріння, наднаціональної чи позанаціональної (космополітичної) культури не існує та й існувати не може. Культурні цінності народу формуються в процесі його історичного розвитку в конкретних кліматичних, геополітичних та інших умовах. Їхнє функціонування забезпечує задоволення основних потреб народу і визначає способи вирішення нагальних проблем його життєдіяльності. Московський уряд добре усвідомлював, що, позбавивши українців власного культурного коріння, він підірве силу нації, її спроможність боротися за власні природні права. Нав’язана більшовиками колоніальна політична культура щодо українського народу була антикультурою, бо позбавляла його самобутніх суб’єктивних якостей і підпорядковувала чужій волі й інтересам.

Отже, термін “українізація” як відображення процесів повернення українського народу до природних соціокультурних підвалин свого буття, до власного коріння має право на наукове використання й залучення до політичної практики. Він володіє універсальним змістом щодо різних періодів та форм українського відродження.

У сучасній етнополітології сформульовані поняття, які дають змогу розкрити окремі аспекти або узагальнюють процеси українізації. Це – “етнополітичне”, “етнонаціональне відродження”, “ренесанс національно-історичної самобутності народу”, “політизація етносу”, “етнізація суспільних відносин”, “націоналізація” та інші. Проте офіційні політики та наближені до них політологи поняття “українізація” намагаються не використовувати. Вони послуговуються найчастіше термінами “гуманізація”, “соціалізація”, “демократизація”, “націоналізація” тощо.

По-перше, владні структури взяли курс на розбудову політичної (громадянської) нації, культура якої розуміється як співіснування автономних етнічних культур (ідея мультикультурного соціуму), серед яких цінності української нації не повинні відігравати особливої ролі у функціонуванні держави. Більше того, етнічне кваліфікується як приватне, яке не повинно торкатися публічної сфери – політики.

По-друге, існує побоювання, що офіційно проголошена лінія на українізацію кваліфікуватиметься окремими політичними силами як насильницька етнізація чи асиміляція.

По-третє, в країні та за її межами діють впливові політичні сили, які не зацікавлені у розгортанні широкомасштабної українізації на всіх теренах держави та в усіх сферах суспільного життя.

По-четверте, відсутня ясність щодо послідовності політичних кроків, спрямованих на становлення і розвиток культури, всієї системи суспільних відносин в Україні.

Яскравим підтвердженням такого стану справ є позиція колишнього віце-прем'єр-міністра України з гуманітарної політики М. Жулинського, висловлена в доповіді “Тоталітарна спадщина України і шляхи національного відродження”. Він стверджує: “Не може бути й мови про моноідеологічну систему, яка нав'язувала б суто українські цінності всім громадянам України. По-перше, цінності, які є потреба нав'язувати, досить сумнівні. По-друге, замість екстенсивної українізації ефективніше було б зосередитися на своїх цінностях самим українцям, переосмислити їх зміст, дослідити на предмет сучасності”³⁴⁴. Політик також зазначає: “Якщо можна так чи інакше узагальнити українську ідею, то її складовими частинами неодмінно мають бути політичний плюралізм, економічний лібералізм та культурний автономізм”³⁴⁵.

³⁴⁴ Жулинський М. Тоталітарна спадщина України і шляхи національного відродження // Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні”. – К., 1993. – С. 14.

³⁴⁵ Там само.

На перший погляд така політична позиція логічна і демократична. Однак, агітуючи за норми співжиття, властиві зрілим національним державам, автор не врахував специфіку посткомуністичної України. Він не усвідомив потреби протекціоністської політики щодо відродження української етнічної нації, використання її ідеалів і прагнень в якості підґрунтя державного життя.

Без відродження української етнічної нації та забезпечення їй провідної ролі у функціюванні суспільства – неможлива й розбудова української національної держави, а отже і української етнополітичної нації. Як реалізовувати українізацію – “екстенсивно” чи “інтенсивно” – питання тактики. Єдине в чому правий М. Жулинський – українцям дійсно важливо осмислити, а якщо треба, то і переосмислити власні цінності й настанови. Що стосується практики українізації, то вона безперечно повинна бути цивілізованою і демократичною, виваженою, побудованою на методах переконання і заохочення, але разом з тим послідовною і наполегливою. Український народ як і інші нації має природне право на самобутність та суверенне існування, що визнається міжнародним співтовариством і освячується загальнолюдськими нормами моралі.

Особливо неадекватною високим завданням відродження української нації, її культури та історичної пам’яті була політика сучасної української держави, коли гомунітарний напрям діяльності очолювали представники ліберально-космополітичних, проросійських сил, зокрема Партії регіонів. Більше того, вони намагалися загальмувати відбудовчі процеси й перетворити Україну в “заповідник” радянського світобачення та зросійщення одного з найчисельніших народів Європи. Показовою є політична діяльність ідеолога Партії регіонів – колишнього глави Адміністрації Президента України (за президентства Л. Кучми) та колишнього віце-прем’єр-міністра уряду з гуманітарних питань (за прем’єрства В. Януковича) Д. Табачника. Він і його партія чи не найголовнішим завданням вважають “боротьбу з загрозою націоналіз-

му й фашизму” в Україні. У цій сфері політичного життя Партія регіонів перейняла тактику комуністів, які найменшу спробу сприяння українському національному відродженню кваліфікують як насильницьку українізацію та спробу запровадити сувору націоналістичну диктатуру. У своїх намаганнях протидіяти національному відродженню ці політики вдаються до фальсифікації історії України, її сьогодення, звинувачуючи главу держави, його оточення, національно-патріотичні сили в націоналістичній політиці. У спільній Д. Табачника з комуністом Г. Крючковим книзі “Фашизм в Україні: загроза чи реальність” (2008) стверджується: “Фактом є те, що “помаранчева” влада, перш за все в особі глави держави В. Ющенко, по-суті, відкрито демонструє духовну спорідненість і історичний зв’язок з посібниками фашистів – головорізами із банд ОУН–УПА, вояками дивізії СС “Галичина”, піднімає їх до рівня героїв, тобто фактично виступає у якості їх ідейних і політичних спадкоємців. Цьому підпорядковується навчальний процес у школах і вузах, діяльність засобів масової інформації і навіть Служба безпеки України...”³⁴⁶.

Як бачимо, колишні й нинішні русифікатори України продовжують використовувати радянську ідеологічну риторіку для виправдання злочинних діянь комуністичної влади та аргументації своєї позиції. Вони незважають на оприлюднені факти про голодомори та масові репресії проти українського народу, вчинені радянською владою. Переможна «помаранчева» революція, що була продовженням боротьби українців за суверенне життя на своїй землі, дала можливість зробити нові кроки для очищення історичної пам’яті народу від злісних фальсифікацій та вшанувати справжніх національних героїв.

Ці ж політичні сили здійснили ганебну спробу не допустити адекватної оцінки українським народом своїх героїв та провідників нації під час телевізійного проекту “Великі укра-

³⁴⁶ Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Украине: угроза или реальность? – Харьков, 2008. – С. 15

їнці” (травень 2008 р.), коли за партійно-олігархічні гроші сотні тисяч повідомлень відправлялись за підтримку певних осіб, які мали відтіснити шанованих народом співвітчизників – Б. Хмельницького, Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка та ін. Сутність цієї ідеологічної диверсії автор монографії розкрив у статті “Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення”³⁴⁷.

До причин, що обумовили побоювання влади здійснювати цілеспрямовану українзацію, слід віднести також комплекс меншовартості, властивий значній частині вітчизняних політиків. Цей комплекс “теоретично обґрунтовують” і окремі науковці, які, подібно до Ю. Саєнка, стверджують, що “не вдасться вивести українську культуру в ранг домінуючої. Цьому поки що будуть протидіяти три обставини: 1) домінування російської культури; 2) сильне самоутвердження етносів; 3) неспроможність української культури зайняти провідну роль. Тому політика України щодо всіх сфер життєдіяльності має бути вельми виваженою”³⁴⁸.

Така “вельми виважена”, а точніше, млява і надто непослідовна політика розбудови підвалин національної держави поставила під загрозу весь процес суверенізації українського народу. Це продемонстрував конституційний процес 1996 р., в якому антиукраїнські, антидержавницькі сили мали реальний шанс якщо не відновити свою владу, то принаймні загальмувати розбудову національної держави. Лише консолідація національно-демократичних сил, які зайняли активну, цілеспрямовану й наступальну позицію щодо необхідності конституційного визнання українського характеру держави, перемогли комуно-імперських консерваторів. І це показовий факт. Він свідчить про те, що за суверенітет нації, за українзацію політичної системи необхідно наполегливо боротися.

Щодо моноідеологічної системи, про яку говорилося вище, то її справді не повинно бути в демократичному суспі-

³⁴⁷ Див.: Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення // Бористен. – 2008. – № 7. – С. 16–18.

³⁴⁸ Саєнко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України. – С. 126.

льстві. Але в правовій державі ідейно-нормативною підвалиною життя народу є Конституція. В рамках її правової системи, яка визнає суверенітет і державотворчу місію корінної нації, широкі громадянські права національних меншин, мають можливість розвиватися політичний плюралізм, культурний автономізм та інші, звичні для демократичного суспільства, процеси.

І нарешті, про спроможність чи неспроможність культури української нації зайняти домінуючу роль у суспільстві. Культура, як правильно зазначає Ю. Саєнко, – це “модель виживання народу”³⁴⁹. І якщо народ не тільки вижив, а й проголосив державу, яку визнав увесь світ, демократичним шляхом прийняв Конституцію, мирно відстояв своє право на вільне волевиявлення – це означає, що його культура вже стала домінуючою.

Глибше зрозуміти сутність і структуру політико-культурної українізації дає змогу аналіз політики деукраїнізації до якої вдавалися держави, що володіли Україною. По-перше, деукраїнізація завжди була політико-культурною деукраїнізацією народу – переведенням його в стан несвідомої, неорганізованої і безвольної етнічної маси (руйнація еліти, яка виражає корінні інтереси нації, організовує її на боротьбу за відстоювання і задоволення суверенних прав, компрометація національної ідеї, нищення форм самоорганізації й самоврядування народу, його історичної пам’яті та національної самосвідомості). Другим напрямом деукраїнізації була деетнізація народу: позбавлення його власної мови, звичаїв, традицій, релігійних вірувань і, як наслідок, істотна деформація менталітету. Втрата етнічної ідентичності відкриває шлях до швидкої асиміляції народу, його остаточного руйнування.

Враховуючи вищесказане, процес *політико-культурної українізації* з врахуванням вимог національного принципу можна визначити як набуття суспільними суб’єктами українських етнополітичних якостей та рис. Це творення чи повер-

³⁴⁹ Там само.

нення до життя українських національних цінностей (національної ідеї, головним компонентом якої є ідея суверенітету української нації та української національної держави, демократичного ідеалу суспільно-політичного устрою, усвідомлення природних прав нації та особистості, актуалізація традицій самоорганізації та самоврядування), а також пов'язаних з політичною сферою етнічних компонентів культури (притаманих українській мові морально-етичних та суспільно-політичних термінів, рис національного характеру, патріотичних почуттів тощо). Зміст поняття “політико-культурна українізація” автор вперше розкрив у статті “Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття” (1996)³⁵⁰.

Об'єктами політико-культурної українізації є український етнос, особливо ті його групи, які були піддані тотальній денационалізації та зросійщенню (ополяченню, румунізації тощо) і етнічні меншини. Українізація останніх охоплює як українську етнізацію – оволодіння українською мовою, культурою, звичаями (при збереженні простору для розвитку власних етнічних рис), так і національно зорієнтовану політизацію – сприйняття ідеї української національної держави, символів, що стали державними, інших загальнодержавних цінностей. Националізація етнічних меншин повинна здійснюватися демократичними методами на ґрунті поваги до їхніх специфічних потреб, допускати політичні способи їхнього вираження та забезпечення через формування добровільних об'єднань, органів самоврядування, представництво в центральних та місцевих органах державної влади тощо.

З українізацією політичної культури суспільства тісно пов'язана її *суверенізація*. Суть проблеми полягає в тому, що український народ, який упродовж сторіч перебував під зверхністю чужих держав не міг розвинути достатньою мірою ті якості, якими володіє повноправний суб'єкт політичного життя. Крім того, він набув рис, притаманих підневільному,

³⁵⁰ Рудакевич О. Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття // Розбудова держави. – 1996. – № 11 (Спец. вип.). – С. 60–62.

колоніальному народові. Отже, суверенізація політичної культури означає, з одного боку, деколонізацію її змісту, а з іншого – набуття нацією необхідних рис повноцінного суб’єкта внутрішньополітичного та міжнародного життя. Ці процеси здійснюються взаємопов’язано й одночасно.

Щоденна політична діяльність держави, інститутів громадянського суспільства підтверджують актуальність процесу суверенізації політичної культури як еліти, так і рядових громадян держави. Цей аспект політико-культурної трансформації яскраво проявився під час президентських виборів в Україні 2004 р., коли один із кандидатів у президенти характеризувався опонентами як “вірний слуга” Москви, а інший – Вашингтона. Виникає питання: “Чому народ не голосував за третього, дійсно незалежного кандидата, якщо це правда, а був готовий підтримати лише перших двох?” Тут, очевидно, і проявилася сутнісна риса давно сформованої політичної настанови: думати не так про суверенний статус країни, як вибирати зручнішого для себе керівника. Однак революційний порив народу, який наступив після другого туру голосування, крім протесту проти фальсифікацій результатів волевиявлення, мав і інші виміри, в тому числі й суверенницького характеру. На думку вітчизняного політолога В. Якушика, однією із сутнісних рис “помаранчевої” революції (йдеться про “помаранчевих” революціонерів, їхні дії) був “прихований чи явний антиімперіалізм, спрямований проти Російської Федерації”³⁵¹, яка в дусі політики неоколоніалізму доволі наполегливо намагалася вплинути на вигідний для себе результат голосування.

Боротьбу за суверенність продемонстрували й “біло-блакитні” революціонери. Їх боротьба, вважає В. Якушик, – була боротьбою “за свою ідентичність і особисту та колективну гідність представників особливих субетносів, яких часто деякі ідеологи і прості представники “етно-національно-свідомих” кіл принизливо називають “совками”, але які (гос-

³⁵¹ Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 30.

тро, але найчастіше чисто інстинктивно) відчувають свій нерозривний культурний зв'язок з великими історичними спільнотами, що зійшли з політичної арени, але не із світу культури і духу... Її (“біло-блакитної” революції – О. Р.) зміст – це боротьба значної частини поліетнічного, мультикультурного українського народу за свої законні культурні і політичні права, що їх не здатні забезпечити ні кучмізм, ні оранжизм, ні будь-який інший рух, що орієнтується на замовчування корінних цивілізаційних проблем українського суспільства”³⁵².

Деколонізація політичної культури передбачає, перш за все, подолання конформістсько-підданських настроїв та орієнтацій, комплексів меншовартості і кривди, національної сором'язливості, національного нігілізму тощо.

Формування якостей політичного суверена вимагає з'ясування питання про сутність суверенітету як соціального феномена. Поняття “суверенітет”, як відомо, тісно пов'язане з категорією “влади” і означає її верховенство, самодостатність, неподільність, невідчужуваність, необмеженість. Проте, на відміну від “влади”, “суверенітет” фіксує також визнання цієї влади іншими суб'єктами. Якщо, наприклад, говорити про суверенітет нації як її специфічний стан і можливості, то він включає такі компоненти повновладдя нації на своїй етнічній території: реальну спроможність встановлювати рівноправні стосунки з іншими народами, визнання його суверенних прав іншими суб'єктами міжнародного життя тощо.

У випадку, коли на території корінної нації проживають етнічні меншини і їх кількість значна, – важливим компонентом національного суверенітету є також лояльне ставлення малочисельних корінних народів та некорінного населення до політичного режиму національної держави.

Структуру й зміст суверенітету нації можна уявити як сукупність її природних (суверенних) прав. Перш за все, це право нації на самовизначення, визнане цивілізованим світом як важлива норма міжнародних стосунків і одна з найголов-

³⁵² Там само. – С. 31–32.

ніших загальнолюдських цінностей. Це право передбачає вільне волевиявлення нації (народу) щодо свого політичного статусу. Потрібно підкреслити, що це право діє постійно і означає, що народ кожної історичної миті може і повинен самовизначатись у таких питаннях:

- жити в самостійній державі, чи об'єднатися з іншими народами у федерацію або конфедерацію;
- яка форма державного правління найсправедливіша та найефективніша;
- якою повинна бути система колективної безпеки та співробітництва тощо.

Отже, можна говорити про культуру політичного самовизначення народу, вироблену в процесі його багатовікової життєдіяльності і про культуру політичної суверенності нації взагалі. Щодо сучасного українського суспільства, то мова йде про формування культури політичного суверенітету таких суб'єктів історичного процесу, як українська нація, український народ, держава, а також малочисельні корінні народи й етнічні меншини.

Особлива проблема сучасного української суспільства – необхідність формування культури політичної суверенності титульної нації. Як показує світовий досвід, забезпечення суверенітету реалізується у двох основних формах – ліберально-демократичній та авторитарній. Сучасна європейська та світова культури тяжіють до першої, хоч у кожному суспільстві, особливо в критичні моменти історії, є прихильники сувереного авторитарного режиму.

Якщо авторитарна модель культури політичної суверенності базується на принципах етатизму, націоцентризму, гегемонізму, то ліберально-демократична – на засадах свободи особистості й нації, народовладдя, рівності громадянських прав усього населення, рівноправного співробітництва з іншими народами, прихильності до формули “суверенітету визнання”.

Культурі української нації органічно притаманні риси саме ліберально-демократичної суверенності. Українці ніколи

не абсолютизували своїх прав у стосунках з представниками інших народів, шанували права людини й громадянина, відчували й усвідомлювали “внутрішні” і “зовнішні” межі власного суверенітету. Однак кожна титульна нація природно прагне домінувати в суспільно-політичному житті держави з поліетнічним складом населення. Термін “домінувати” (у значенні “переважати”, а не “панувати”) адекватний, з нашого погляду, ліберально-демократичній моделі національного суверенітету. За умов демократії воля корінного етносу буде визначальною вже через те, що він становить, як правило, більшість населення країни. Саме позиція титульного етносу вирішальна при обранні глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування, проведенні опитувань громадської думки, плебісцитів, референдумів тощо. Проте демократизм суверенітету означає також, що титульна нація володіє заслуженим авторитетом, є зразком у ставленні до загальнодержавних справ, бере на себе ініціативу у вирішенні складних моральних, політичних, економічних та соціальних проблем.

Досвід новітньої української держави показав усю складність взаємин корінної нації з етнічними меншинами в перехідному суспільстві. Але становлення статусу українців як головної державотворчої сили проходить у цивілізованих формах, у демократичній взаємодії всіх суб’єктів історичного процесу. Як засвідчує практика, національні меншини в Україні дедалі з більшою повагою ставляться до титульної нації, сприймають її мову, культуру як підґрунтя співжиття в суверенній українській державі.

Аналізуючи проблеми українізації та суверенізації політичної культури українського суспільства, ми вже торкалися окремих питань її *демократизації*. Зі сказаного можна зробити такі висновки.

По-перше, українізація і суверенізація політичної культури закономірно ведуть до її демократизації. Це впливає як з того, що українському менталітету органічно притаманні волелюбність та народоправство, так і з того, що українізація та

суверенізація спрямовані на задоволення корінних потреб української нації та всього народу.

По-друге, успіх процесів українізації та суверенізації неможливий без достатнього рівня політичної свідомості й політичної активності народних мас, без налагодження демократичних механізмів відстоювання національної ідеї та суверенних прав усіх суб'єктів політичного процесу.

І, по-третє, в умовах сучасної України демократизація політичного життя повинна органічно поєднуватися з процесами українізації і суверенізації, бути підпорядкованою їм. Це означає, що розбудові підлягає не просто демократія, а *українська національна демократія*, яка спирається на цінності й традиції українського народу, виражає його інтереси і буде активно протидіяти антиукраїнським, антидержавницьким проявам як у вітчизняному політикумі, так і за межами країни.

Становлення й розвиток демократичної політичної культури в Україні залежатиме від того, наскільки успішним буде утвердження в суспільстві *демократичного ладу*, формування культури громадянськості і розвиток громадянського суспільства. Політичні експерти по-різному кваліфікують діючий в Україні політичний режим: як протодемократію, об'єктивний авторитаризм, кланово-олігархічний режим, демократію, що балансує на межі анархії та охлократії тощо. Деякі проблемні питання щодо формування та утвердження демократії в Україні розглянуті автором в окремих статтях³⁵³.

Розпад СРСР та утвердження на пострадянському просторі ідеології і практики лібералізму в його вульгаризованій формі призвів до трансформації всесильної радянської держави у “мінімальні держави” пострадянських республік, як

³⁵³ Див.: Рудакевич О. Взаємодія економіки, політики і культури в націотворчому процесі // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2008. – № 4. – С. 63–67; Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури; Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження); Рудакевич О. М. Політичні чинники гуманізації державної податкової служби // Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України: Матеріали науково-практичної конференції; м. Ірпінь, 15 грудня 2005 р. – Ірпінь, 2006. – С. 261–265; Рудакевич О. М. Вплив національної політичної культури на етичну поведінку державних службовців // Шляхи вдосконалення етики державних службовців: Матеріали науково-практичної конференції; м. Київ, 30 листопада 2002 р. – К., 2002. – С. 72–78 та ін.

цього вимагає згадана політична доктрина. Занепад адміністративного потенціалу держав не лише унеможливив верховенство права і дієвість офіційних органів, а й спонукав до появи численних неформальних інститутів, які згодом (із середини минулого десятиліття) за своєю функціональною роллю стали визначати сутність політичних й економічних процесів.

У суспільстві поширення набули тінізація економіки і політики, клієнтарно-патронажні відносини, непотизм, корупція тощо. Вони нерідко впроваджувались у життя шляхом свідомого замовчування чи двозначного трактування формальних інститутів. Якщо спочатку чисельні неформальні інститути виконували певну адаптивну й регулюючу роль, то згодом все більше проявлялась їх деструктивна дія. Тому на початку нинішнього десятиліття актуальним стає попит на “диктатуру закону” та відновлення адміністративного потенціалу держави. При цьому не заперечується збереження вигідних для правлячої еліти неформальних інститутів.

Подальша лібералізація суспільних відносин після приходу до влади Президента В. Ющенка призвела до посилення корупції, клієнтелізму, набув поширення непотизм, (у народі так зване “кумівство”), що призвело до ще більшої тінізації та олігархізації політики в центрі і на місцях.

Отже, не утвердившись, демократія почала трансформуватися у видимість народовладдя. Цікаву версію відповіді на питання про суттєві причини неефективності демократичних реформ в Україні дав вітчизняний політолог О. Фісун у статті “Неопатримоніалізм проти демократії в Україні” (2008). Український дослідник підкреслив, що принципове значення для трансформації соціуму має те, в яких умовах відбувається демократизація: до чи після формування модерної національної держави. Постколоніальні народи і держави характеризуються несконсолідованістю еліти навколо національної і державницької ідей. “Пострадянські міжелітні консолідації, – зауважує автор, – можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання “сторонніх” від участі

в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих”³⁵⁴. Порівнюючи процеси формування європейських національних держав і раціонально-бюрократичні трансформації періоду раннього Нового часу і формування модерних держав після досягнення незалежності у державах Азії й Африки в другій половині ХХ ст., можна зробити висновок, що у постколоніальній ситуації демократичні інститути виконували роль зовнішнього фасаду політичної системи. Вони підкорялися й адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, в якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв’язки клієнтарно-патронажного типу. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави це веде до становлення сучасного патримоніалізму і неопатримоніалізму.

Неопатримоніалізм є продуктом суперечливої комбінації бюрократичних і патримоніальних норм. Офіційні особи займають позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак їх здійснення відбувається, наскільки це можливо, не у формі державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. В Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, відтворюється логіка неопатримоніального політичного процесу: “це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їх зміну та перерозподіл”³⁵⁵. При цьому принципове значення має змагання за прихильність і заступництво з боку глави держави, який стоїть на вершині неопатримоніальної бюрократичної системи.

Демократизація в Україні була суттєво підірвана не виваженими конституційними змінами в грудні 2004 р., які пос-

³⁵⁴ Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні // Віче. – 2008. – № 17. – С. 5.

³⁵⁵ Там само. – С. 6.

пішно привели українську державу до парламентсько-президентської форми правління. До таких змін Україна не була готова ні за рівнем розвитку політичної свідомості громадян та політичної структурованості соціуму, ні за станом політичної та правової культури владоможців. Політична некомпетентність високопосадовців, тотальний правовий нігілізм, аморальність частини партійних лідерів, нехтування об'єктивно важким станом економіки та соціальної сфери під час прийняття рішень про політичні реформи тощо, скомпрометували загалом позитивну ідею посилення парламентаризму в країні.

На заваді поширенню та укоріненню цінностей лібералізму і народоправства стоять також тотальна соціально-економічна криза й зубожіння населення. Це означає, що звужується і стає загрозливо малою соціальна база демократії. А без створення потужного середнього класу демократичні порядки не мають шансів на утвердження. Саме тому демократія в Україні нестійка і час від часу опускається то до авторитаризму, то до охлократії чи анархії.

За таких умов свідомість населення характеризується амбівалентністю, вона виявляє низький рівень політичної участі, компетентності й громадянської ефективності. Тому, коли з порядку денного все ще не зняті питання розбудови підвалин правової держави та громадянського суспільства, потрібно пам'ятати, що саме демократія – головний гарант збереження та зміцнення суверенітету нації і держави, а не “дозовані”, “обмежені” чи “лібералізовані авторитаризми”.

Головні цінності, які держава повинна пропагувати й утверджувати в житті, – суверенність народу, права та свободи людини і громадянина, національна, демократична, правова та соціальна держава, національна безпека, верховенство права, політичний та ідеологічний плюралізм, поділ влади, гарантія діяльності опозиції та ін. Посилити взаємодію всіх соціальних та етнічних груп держави, подолати регіоналізм українського політикуму, закласти основу соборної національної спільноти можна лише на ґрунті консенсусу всіх полі-

тичних сил. Для цього необхідно наполегливо шукати ті ідеї й цілі, які об'єднують, а не роз'єднують суспільство, консолідують його в монолітний народ.

Демократизація, як і українізація та суверенізація вітчизняної політичної культури, не може бути здійснена як “чистий” культурний процес, як вплив на культурну систему засобами самої культури. Культура завжди є невід'ємним компонентом, аспектом життєдіяльності народу. Саме в діяльнісному процесі формуються, функціонують та відроджуються культурні цінності. Тому, трансформуючи культуру, потрібно впливати не стільки на політико-культурну систему (хоча і тут є певні можливості досягнення змін), скільки на соціально-політичний процес загалом. Йдеться про те, що необхідно створювати умови і стимулювати участь широких народних верств у соціальних діях. Лише в політичному процесі усвідомлюються національні інтереси, ведеться боротьба за їх втілення в норми законів, цілі та засоби політичних інституцій, ідеологічні концепції тощо. Життя згодом відбере з потоку ідей, дій, форм те, що увійде до повсякденної практики в якості взірця, принципу, ідеалу, тобто набере культурного статусу.

Отже, українізація, суверенізація та демократизація – три необхідні, взаємопов'язані та взаємодоповнювальні процеси, які, формуючи новітню політичну культуру, активно сприяють розбудові модерної етнополітичної української нації. Вони визначають і те триєдине завдання, яке повинні реалізувати суб'єкти історичного процесу, щоб збудувати міцний фундамент молодій й водночас тисячолітньої *УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ*.

Висновки до розділу 6

1. У відродженні української етнічної нації та формуванні української інтегрованої модерної нації важливу роль відіграватиме процес формування національно зорієнтованої, демократичної політичної культури. У структурі національної культури політична складова, по-перше, становить основу, яд-

ро, яке пронизує своїм змістом правову, моральну, виробничу та інші сферні культури; по-друге, оскільки політична царина суспільного життя найдинамічніша в соціальному організмі, то й формування політичної культури нації буде випереджати становлення та розвиток інших сегментів національної культури.

2. Культурі властивий консерватизм та інерційність функціонування, тому потрібно мати на увазі, що в суверенній Україні тривалий час діятимуть культурні нашарування минулих історичних епох, особливо останньої – радянської. Йдеться про такі відносно самостійні складові політичної культури, як інерційна культура суверенних періодів українського буття (княжої доби, козаччини й гетьманщини, національно-державного відродження початку ХХ ст.); культура національно-визвольної боротьби; критично й формально сприйнята культура панівних іноземних держав, і перш за все, радянського колоніального режиму, яка поєднувала риси традиційної російської політичної культури та комуністичні ідеали; конформістсько-підданські орієнтації і поведінка тих, хто свідомо пристосовувався та сприймав як власні настанови чужої політичної влади.

3. У політико-культурній сфері сучасного українського суспільства відбуваються процеси, зміст і співвідношення яких визначають характер новітньої української політичної культури. Це процеси руйнації залишків чужої політичної культури, трансформації її окремих елементів у адекватні вимогам сучасного суверенного життя настанови, відродження автентичних українських традицій, символів та ідеалів, запозичення світового політичного досвіду, його адаптація до українських реалій, формування нових елементів культури на основі сучасної практики державного життя та політичної діяльності. Ці процеси підлягають таким закономірностям трансформації культури, як тривалість, етапність та нерівномірність. Відроджуючи традиції, потрібно свідомо блокувати перенесення у сьогодення негативних рис українського політичного життя минулого.

4. Магістральні напрями і головні завдання формування політичної культури – українізація, суверенізація та демократизація її змісту. Українізація означатиме повернення народу до природних соціокультурних підвалин свого буття, наповнення політичних орієнтацій змістом, що відповідає життєвим інтересам українців як самобутньої європейської нації, залучення у національне будівництво етнічних меншин та малочисельних корінних народів. Суверенізація полягатиме у набутті українським народом рис повноправного, самостійного суб'єкта політичного життя, подолання комплексу меншовартості. Суверенних рис повинні набути діяльність та поведінка особи, функціонування інститутів громадянського суспільства, внутрішня і зовнішня політика держави. Умовою успішної українізації та суверенізації політичного життя є послідовна демократизація суспільних відносин, реалізація принципів прав і свобод людини й громадянина, рівності, соціальної справедливості, верховенства права, політичного та ідеологічного плюралізму, свободи опозиційної діяльності тощо.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Поставивши мету – концептуально об’єднати суперечливі між собою етнологічну й політичну теорії нації, ми, судячи з побутуючої в наукових колах думки, мали небагато шансів на успіх. Дослідник теорій нації та націоналізму Г. Касьянов, наприклад, так характеризує стан і перспективи націології: “Загалом складається враження, що кількість і якість теоретичного знання в цій галузі стабілізувалися і особливих відкриттів тут не передбачається. Отже, можна припустити такий варіант: пошук методологічного консенсусу між різними теоріями нації і націоналізму, який відбувається також за умов ідеологічної конвергенції і загальної моди на “постмодернізм”, має призвести до створення синтетичної теорії нації і націоналізму, яка буде екстрактом інтелектуально найпродуктивніших підходів різних шкіл. Уявимо собі “модерністсько-примордіалістську, суб’єктивістсько-об’єктивістську” теорію, яку можна було б застосувати до будь-якого націоналізму чи нації з відповідними можливостями прогнозування. Теоретично така можливість існує (незважаючи на певний романтизм цього припущення). Практично, мабуть, ні”³⁵⁶.

Для творчого переосмислення етнологічної та політичної теорій нації, пошуку їх спільної основи ми застосували парадигмальну основу ширшого пізнавального характеру – загальну теорію самоорганізації. Її перевага в тому, що вона охоплює всі форми руху матерії, в нашому випадку – біологічну й соціальну. Нація – це процес і результат найскладнішого способу самоорганізації соціуму, який ґрунтується на генезисно перших засадах формування людських спільностей і поєднує можливості й механізми етнічної та політичної самоорганізації. Використавши ідею самоорганізації, можна, як засвідчує дослідження, не лише творчо поєднати різні концепції нації, а й вийти з емпіричного чи напівтеоретичного рівня пізнання на дійсно теоретичний, який розкриває глибинну сутність фе-

³⁵⁶ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999. – С. 338–339.

номена. Тепер, коли загальний принцип національної самоорганізації став зрозумілим, можна свідомо і послідовно досліджувати ті чи інші види й форми національних спільнот, не ризикуючи абсолютизувати окремі чинники суспільного життя чи потрапити у полон заідеологізованого мислення.

Що нового висловлено в монографії, і які основні наукові та практичні висновки випливають з її змісту?

По-перше, послідовно дотримуючись ідеї про те, що нація – це етнічна спільнота, автор сформулював *етнічний принцип*, який розкриває сутність та механізм формування і розвитку етнічних спільностей. Цей принцип як фундаментальний закон етнології вказує на те, що етнічні спільноти – племена, народності, нації – виникають і змінюються в результаті органічного поєднання біологічних і соціальних способів самоорганізації людських спільностей, їх коеволюції, яка буде продовжуватися, допоки існує *homo sapiens* на планеті Земля.

Перехід до націй як нового типу етнічних таксонів пов'язаний з появою політичної сфери життєдіяльності людей, а отже, держави і права, що засвідчило генезу принципово нового способу самоорганізації. Він ґрунтується на попередніх біологічних та соціальних самоорганізаційних механізмах і творчо розвиває їх. Таким чином *нація «вписується» у загальну ідею етнічного принципу і разом з тим вимагає його нової концептуалізації*. В майбутньому можливе відкриття принципово інших способів організації співжиття людей, що призведе до конституювання нового типу етнічних формувань.

По-друге, ми висунули і обґрунтували ідею *національного принципу*, суть якого в тому, що нація формується і функціонує як процес і наслідок діалектичного поєднання етнічного і політичного способів самоорганізації соціуму. Цей принцип поєднує головні ідеї етнічної та політичної теорій нації і відкритий для творчого використання засад інших концепцій, осмислення давніх і сучасних фактів націобуття. Зважаючи на сутність національного принципу як базової закономірності націології, не можна далі стверджувати, що існують чи мо-

жуть існувати нації лише на основі етнічної чи політичної самоорганізації. У так званій «політичній нації» завжди присутній хоча б мінімум етнічної (етнобіологічної та етнокультурної) самоорганізації, а в «етнічній нації» – політичної. У результаті розвитку національного організму питома вага етнічної та політичної складових його самоорганізації набуває оптимального значення і в цьому смислі вони врівноважуються. Але в силу історичних обставин – залежно від того, з якої спільноти («соціального масиву») почала формуватися нація – з державної чи етнічної, колоніально-залежної чи суверенної, а також, яка етносоціальна структура соціуму – чи є в ньому чисельно, культурно або політично домінантний етнос (автохтонний чи прийшлий), чи такої спільноти немає, а існують приблизно рівновеликі й рівносильні етноси та паритетно функціонує кілька мов і культур, – у нації переважатиме політична чи етнічна самоорганізація. Коли ж спосіб національної самоорганізації наближається до точки рівноваги етнічного та політичного чинників консолідованого співжиття, є резон говорити про змішану – етнополітичну чи політикоетнічну націю. У такому стані перебувають, як правило, зрілі національні спільноти, незалежно від того, яким був старт їхньої генези. Наприклад, французька та іспанська нації нині, на наш погляд, етнополітичні, а американська (у США), швейцарська, бельгійська – політикоетнічні. В обох прикладах нації мають спільну культуру та етнічні ознаки, поруч з якими на етногруповому рівні функціонують давні, але осучаснені етнічні культури, а також національні культури народів, що борються за незалежність або є суб'єктами федеративних чи конфедеративних утворень.

До так званих «етнічних націй» належать етнічно однорідні спільноти, в яких відсоток іноетнічного компоненту незначний, а до «політичних націй» – поліетнічні народи, які стали на шлях національного будівництва і вже зуміли сформувати базові елементи національної культури, не допустивши гострих етнічних та регіональних протистоянь. Народ держави з істотною поліетнічністю, незконсолідованою елі-

тою, відсутністю консенсусу стосовно головних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, несформованими основами національної самосвідомості та політичної культури, не може бути віднесений до жодної з названих моделей нації. Він, на нашу думку, може бути означений як “квaziполітична нація”.

По-третє, розроблена нами *етнополітична концепція нації* – модерністська і примордіалістська одночасно. Вона *універсально-цивілізаційна* (у широкому смислі категорії “цивілізація”), оскільки виявляє дію національного принципу не лише в сучасному соціумі, а й у політиях доіндустріальної доби, тобто з часу переходу людства до політичного способу самоорганізації. В аграрних суспільствах існували нації-еліти чи нації-стани, які охоплювали лише осіб, наділених політичними правами. На відміну від домодерних націй, які були немасовими, внутрішніми, модерні нації – масові, в них нижчі класи (селяни, ремісники, підприємці тощо) отримали змогу брати повноправну участь у політичному процесі як суб’єкти політики. У так званих демотичних етносах аграрного та індустріального суспільств з генезою національно свідомої еліти також спочатку формуються внутрішні нації, а згодом – повномасштабні, масові.

По-четверте, оскільки поняття “політика” ширше ніж поняття “держава”, наша концепція нації *не передбачає обов’язкову наявність держави як ознаку нації*, а отже, і чітко визначену територію проживання народу. Політичну діяльність здійснюють, перш за все, не державні інститути, а народні маси, класи, етнічні групи, сформовані ними добровільні об’єднання, в т. ч. суспільно-політичного характеру, мета яких – виразити і захистити життєві потреби й інтереси народу, політично консолідувати його і домогтися політичного суверенітету в рамках існуючої держави або в незалежній спільноті. У якості рамкових політичних інститутів недержавних націй виступають національні ради, національні фронти, національно-визвольні (повстанські) армії тощо, а також національні уряди у вигнанні, які об’єднують діаспорні групи та їх політичні сили і мають вплив на членів етносу та політичні

процеси на материнській землі. Українці в ХІХ – початку ХХ ст. були нацією, хоч не мали своєї державності та узаконеної території проживання. Те ж саме можна сказати і про кримських татар в сучасній Україні.

До членів нації можуть бути віднесені також окремі особи та групи осіб, які проживають на далеких від етнічної ойкумени територіях, але підтримують тісний зв'язок з Батьківщиною, допомагають їй морально, політично тощо. Що стосується етносу, який територіально розділений між різними державами, в кожній з його частин за умови відповідної культурно-політичної консолідації функціонують партикулярні нації (мезонації) даного народу. Так було з українським етносом, який тривалий час входив до складу кількох держав. Ці українські мезонації спромоглися у першій половині ХХ ст. на проголошення самостійних державних утворень. Цілісні і повномасштабні нації, звісно, повинні володіти і державою, і визнаними міжнародною спільнотою кордонами, бути економічно й культурно самодостатніми.

По-п'яте, підтверджується висновок багатьох дослідників про те, що *ідея і практика модерної нації органічно поєднується з ідеєю і практикою демократії, народного суверенітету*. Стає очевидним, що таке поєднання стосується не лише так званих політичних, а й етнічних націй. Це пояснюється тим, що етнічна нація характеризується пробудженням до політичного життя більшості членів етносу, а згодом і юридичним закріпленням їх політичних прав і свобод. Однак рівень демократичності національних спільнот (політичних, етнічних чи змішаних) може падати, а за певних обставин і зійти нанівець. Це залежить як від політичної зрілості і політичної волі національної еліти, так і громадянської та національної свідомості народних мас. Політична апатія громадян чи їх відчуження від політичного життя зовнішніми чинниками може пертворити масову націю у націю-клас чи націю-еліту.

По-шосте, в контексті вимог національного принципу підкреслюється, що розбудова нації неможлива без формування *національної самосвідомості і національної культури*. Остан-

ня має не лише істотний етнічний потенціал, але необхідна для дієвої політичної самоорганізації. Оскільки національна культура, як і будь-яка система, має властивість рухатися до повноти своєї структури, то в етнічних націях, у яких уже сформовані цінності та символи неполітичних сфер, швидко набирають сили політична і правова культура; в політичних націях, в яких швидше формується спільна політична культура, поступово розвиваються національно зорієнтовані культурні елементи економічної, соціальної, моральної та інших сфер суспільного життя.

По-сьоме, в системі національної культури особливу роль відіграє *політична складова – її ядро та рушійна сила*. Саме вона, як показує український історичний досвід, зазнає істотної руйнації в умовах несuverенного буття, а її деформований, несформований стан істотно гальмує національний прогрес. Народи, які розбудовують націю, повинні максимально сприяти відродженню автентичних рис власної культури, рішуче блокувати нав'язані чужинцями орієнтації, творчо запозичати світовий політичний досвід та підтримувати власні політико-культурні новації, що відповідають вимогам часу.

Український соціум на основі здорового глузду та дії глибинних закономірностей націогенези спонтанно намагається поєднати етнічний та політичний способи своєї самоорганізації, але натикається на протидію заідеологізованих політичних сил. Нині, коли вітчизняна та зарубіжна націологія піддає все більшій критиці ортодоксальний політико-модерністський підхід до трактування нації, українці повинні максимально демократизувати суспільне життя, що відкрис шлях природному процесові націо- і державогенези. Українізація, суверенізація та демократизація вітчизняного соціуму приведуть до формування модерної етнополітичної нації на основі українських цінностей, яка охопить усі етнічні групи, оберігаючи та розвиваючи їх традиційну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтер П. Нація: проблема визначення // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 580–592.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 122–134.
3. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – К., 2001.
4. Антонюк О. В. Основи етнополітики: Навч. посіб. – К., 2005.
5. Аристотель. Політика. – К., 2000.
6. Афонін Е. Картина світу етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 74.
7. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008.
8. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 60–71.
9. Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті / Пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2006.
10. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
11. Бевзенко Л. Духовний вимір у процесах соціальної самоорганізації // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 7–8. – С. 91–106.
12. Бех В. П. Генезис соціального організму людини. – Запоріжжя, 2000.
13. Бойко Б. Народ, який переможе зло. Українська патріотична альтернатива тотальному космополітичному проекту. Кн. 2. – Коростень, 2005.
14. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 2005.
15. Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998.

16. Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 262–267.
17. Братасюк М. Г. Культура і національне відчуження. – Київ–Тернопіль, 1994.
18. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М., 1973.
19. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. О. Рябова. – Львів, 2006.
20. Варзарь И. М. К генезису политолого-этнологической теории и науки, или Реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности // Политолого-этнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 28 лют. 2006 р. / Редкол.: М. Ф. Головатий (голова) та ін.; за наук. ред. І. М. Варзаря. – К., 2007. – С. 59–100.
21. Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2009. – Вип. 1. – С. 22–38.
22. Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К., 1994.
23. Варзар І. М. Співвідношення соціального та етноісторичного начал у будівництві і функціонуванні політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: у 2-х т. – Т. 2. – К., 2006.
24. Васютинський В. Чи є в Україні російська “п’ята колона”? // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 10–14.
25. Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология / За ред. С. П. Баньковской: у 2-х ч. – Ч. 1. – М., 2002.
26. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995.

27. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. – К., 2004.
28. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Г. Гончаренко та О. Грицяка. – К., 2004.
29. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: Політичний аспект. – К., 1995.
30. Вилков В. Ю. Западная националогия ХХ столетия: концептуальные портреты. – К., 2008.
31. Витковски А. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты. – К., 1998.
32. Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 491–502.
33. Гаджиев К. С. Американская нация: национальное самосознание и культура. – М., 1990.
34. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчук. – Львів, 2006.
35. Гатчінсон Дж., Сміт Е. Що таке етнічність // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 468–476.
36. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К., 2003.
37. Гелнер Е. Розум і культура. Історична роль раціональності та раціоналізму. – К., 2004.
38. Гончарук Т. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії. – Тернопіль, 2005.
39. Головатий М. Ф. Політична міфологія: Навч. посіб. – К., 2006.
40. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008.
41. Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 26–29.
42. Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации. – СПб, 2004.

43. Горовський Ф. Картунов О., Римаренко Ю. Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 121–123.
44. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 9–12.
45. Готліб Г. Нація і держава. Новий підхід до етнічних конфліктів та обмеження суверенітету. – Львів, 1997.
46. Грабовська І. М., Ємець Т. М., Мостяєв О. І. Філософія українського буття: Монографія. – К., 2006.
47. Гриб О. В. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Харків, 1998.
48. Гринів О. Українська націологія: ХІХ – початок ХХ століття. Історичні нариси. – Львів, 2005.
49. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. – Львів, 2004.
50. Грицак Я. Українське національне відродження: тяглість і перервність традицій // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 21–29.
51. Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 167–173.
52. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – 3-є вид. – К., 2007.
53. Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. – М., 2003.
54. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 8–15.
55. Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна. – К., 2006.
56. Декларація про державний суверенітет України // Вісник Верховної ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
57. Декларація прав національностей України // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 799.

58. Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип. 21. – С. 81.
59. Денисенко В., Климончук В., Привалов Ю. Дискурс свободи: утопія та реальність вибору. – Львів, 2007.
60. Дзюба І. М. Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність? // Культура і життя. – 1988. – 24 січня.
61. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К., 2001.
62. Дишлевий П. Про зміст категорії “соціальне” // Філософська думка. – 2002. – № 6. – С. 36–43.
63. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. – К., 2008.
64. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – Львів, 2006.
65. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001.
66. Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація // Націоналізм: Антологія. – Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 458–461.
67. Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. 1. Поняття та терміни. – К., 1997.
68. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993.
69. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. – К., 1993.
70. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал (кер. авт. кол.) та ін. – К., 1997.
71. Етнос і соціум / За ред. Б. В. Попова. – К., 1993.
72. Європейська хартія регіональних мов та мов меншин (ETS № 148) // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000.
73. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997.

-
74. Євтух В. Етнополітичний організм (ЕПО) // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997 – С. 60.
75. Євтух В. Етнос // Етнічний довідник: у 3 ч. – Ч. I. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 61–64.
76. Євтух В. Організм етносоціальний (ЕСО) // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 103.
77. Євтух В. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 84–96.
78. Євтух В., Трощинський В., Попок А. Закордонне українство. Навч. посіб. – К., 2005.
79. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посіб. / Б. Попов (керівник авт. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К., 1997.
80. Жмир В. На шляху до себе (Етно-соціологічна розвідка). – К., 1995.
81. Жулинський М. Тоталітарна спадщина України і шляхи національного відродження // Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993. – С. 6–15.
82. Забужко О. Філософія і проблема культурної притомності нації // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 18–32.
83. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1992.
84. Заграва Е. Глобалізація і нації. – К., 2002.
85. Закон України “Про національні меншини в Україні” // Вісник Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 530.
86. Ісаєвич Я. Історичне коріння української нації // Формування української нації. Історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 16–23.

87. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 216–234.
88. Кармин А. С. Основы культурологи: морфология культуры. – СПб., 1997.
89. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навч. посіб. – К., 1999.
90. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999.
91. Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія: Підручник. – К., 2006.
92. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? // Політичний менеджмент. – 2006.– № 4. – С.44–54.
93. Кемпбелл Д. Т. Селективные вариации и селективный отбор как главная стратегия процессов познания // Самоорганизующиеся системы. – М., 1964. – С. 282–317.
94. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Харків, 2001.
95. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. – К., 2006.
96. Князева Є. Н., Кудюмов С. П. Основание синергетики. Синергетическое мировидение. – М., 2005.
97. Князева Е. Н., Кудрюмов С. П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–12.
98. Когут З. Коріння ідентичності: Студії ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
99. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996.
100. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів, 1997.
101. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія. – К., 2006.
102. Константы русской политической культуры: Сборник / Сост. Гараджа Н. В.– М., 2007.
103. Конституция Российской Федерации [Извлечение] // Тураев В.А. Этнополитология: Учеб. пособ. – М., 2004. – С.208–212.

104. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Зі змінами, внесеними згідно із законом № 2222-IV від 8.12.2004. – Харків, 2006.
105. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К., 1999.
106. Костомаров Н.И. Две русские народности. – Киев–Харьков, 1991.
107. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга бутя українського народу). – К., 1991.
108. Кот В. С. Концептуалізація політичного союбщества // Політичні дослідження. – 2006. – № 1. – С. 104–109.
109. Кот В. С. Політичне союбщество: генезис і еволюція. – М., 2004.
110. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.
111. Кривдик О. Українська нація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=9324
112. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998.
113. Кресіна І. О. Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. – К., 1999.
114. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): Навч. посіб. – К., 2008.
115. Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Україні: угроза или реальность? – Харьков, 2008.
116. Кузнецова Т. В. Психологія культури : (Психол.-філос. аналіз): Курс лекцій. – К., 2006.
117. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. – К., 1999.
118. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність / Кер. авт. кол. А. І. Комарова; за ред. Т. О. Сілаєвої. – Тернопіль, 1993.
119. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з нім. О. Логвиненко. – К., 2008.

120. Латфулин Г. Р., Новичков Н. В. Политическая организация: Учеб. пособ. – СПб, 2007.
121. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К., 1997.
122. Лимборская С. Я., Хуснутдинова Э. К., Балановская Е. В. Этногеномика и геногеография народов Восточной Европы. – М., 2002.
123. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997.
124. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 63–93.
125. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 455–466.
126. Лисяк-Рудницький І. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 293–304.
127. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент, 2004. – № 5. – С. 15–22.
128. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). – К., 1999.
129. Макіавеллі Н. Володар. – К., 2000.
130. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Релкол.: Ю. І. Римаренко (відпов. ред.) та ін. – К., 1996.
131. Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми. – К., 1995.
132. Малиновский Б. Научная теория культуры / Пер. с англ. И. В. Утехина; сост. и вступ. ст. А. К. Байбурина. 2 –е изд., испр. – М., 2005.
133. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 35–43.
134. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Пер. з фр. Л. Коновича. – Львів, 2003.
135. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К., 1997.
136. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи. – Дрогобич–Київ, 2004.

137. Михальченко М., Шайгородський Ю. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 18–28.
138. Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? // Сучасність. – 1995. – № 10. С. 59–69
139. Мотиль О. Нація і держава // Мала енциклопедія етнології та етнознавства. – К., 1996. – С. 567.
140. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.
141. Наконечний Є. Украдене ім'я: (Чому русини стали українцями). – Львів, 1998.
142. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадеев та ін. – К., 2005.
143. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2-х ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997.
144. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под. ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К., 2007.
145. Нельга О. Ідеологія етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. І. Поняття і терміни. – К., 1997. – С. 70–71.
146. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 1997.
147. Неменский О. Русократия [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article19554.htm>
148. Нестеренко Г. О. Політична нація як соціальна система // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 125–130.
149. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. вип. – С. 82–90.
150. Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія: Довідник / За ред. М. І. Обушного. – К., 2004.
151. Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми: Попул. нарис. – К., 2006.

152. Околітенко Н. І., Гродзинський Д. М. Основи системної біології: Навч. посіб. – К., 2005.
153. Оконская Н. Б. История и биология. – Пермь, 1993.
154. Оніщенко І. Етно- та націогенез (етнополітологічний аналіз): Монографія. – К., 1997.
155. Оніщенко І. Основи етностранознавства. – К., 2004.
156. Орлов И. Б. Политическая культура России XX века: Учеб. пособ. – М., 2008.
157. Основи етностранознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаценка – К., 1997.
158. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навч. посіб. – К., 2008.
159. Панарин А. С. Политология: Учебник. – М., 1997.
160. Панов П. В. Политическое сообщество и институционализация // Политические исследования. – 2007. – № 1. – С. 94–103.
161. Парламентські вибори 2006: Передвиборні програми політичних партій та виборчих блоків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/LIBRARY/vibor06/program.html>
162. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. – М., 1998.
163. Пасічник В. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: Монографія. – Львів, 2007.
164. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. – К., 2001.
165. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К., 2004.
166. Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: Навч. посіб. – К., 2007.
167. Пірен М. І. Основи етнопсихології: Підручник. – К., 1996.
168. План розвитку країни / І. Богословська, І. Дідковський, О. Чалий. – К., 2005.
169. Плахов В. Д. Социальные нормы: Философские основания общей теории. – М., 1985.

170. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Т. 6. / Керівн. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич. – К., 1996.
171. Політична культура сучасного українського суспільства (Політичні цінності та орієнтації головних суб'єктів історичного процесу): Монографія / Авт. кол.: Рудакевич О. М., Головаха Є. І., Хмелько В. Є. та ін. // Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Т. 6. / Керівн. авт. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич – К., 1996. – С. 14–135.
172. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи: Зб. стат. – К., 2004.
173. Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований / Отв. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха. – К., 1993.
174. Политическая психология, культура и коммуникация / Редкол.: Е. Б. Шестопап (отв. ред.) и др. – М., 2008.
175. Помян К. Європа та її нації / Пер. з фр. Я. Кравця. – Львів, 2003.
176. Пономарьов А. Етнографічна група // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. І. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 23–25.
177. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
178. Попов Б. Поверхове і глибинне в сутності етносів // Політика і час. – 1994. – № 16. – С. 35–36.
179. Потульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993.
180. Пригожин И. Р. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 3–19.
181. Принципы организации социальных систем: Теория и практика / Под ред. М. И. Сетрова. – К., 1988.
182. Природа і етнос / Відп. ред. В. С. Крисаченко.– К., 1994.
183. Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа / Под ред. В. Ж. Келле. – М., 1984.

184. Програма Комуністичної партії України. Статут Комуністичної партії України. – К., 1996.
185. Програма Партії Регіонів. – Донецьк, 2004.
186. Програмні засади партії // За що бореться Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”. Програмні засади та Статут партії. – К., 2005. – С. 10–16.
187. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1997.
188. Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997.
189. Ребкало В. А., Обушний М. І., Майборода О. М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. – К., 1996.
190. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995.
191. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади: Підручник. – К., 2001.
192. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 93–99.
193. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління: Монографія. – Тернопіль, 2007.
194. Рудакевич О. М., Гутор М. С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – Київ – Тернопіль, 1998.
195. Рудакевич О. Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1997. – № 1. – С. 108–117.
196. Рудакевич О. Взаємодія економіки, політики і культури в націотворчому процесі // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2008. – № 4. – С. 63–67.
197. Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення // Бористен. – 2008. – № 7. – С. 16–18.
198. Рудакевич О. М. Взаємозв'язок культури та політичної організації в суспільствах доіндустріальної доби // Історико-

-
- політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2009. – № 19/20. – С. 126–131.
199. Рудакевич О. М. Вплив національної політичної культури на етичну поведінку державних службовців // Шляхи вдосконалення етики державних службовців: Матеріали науково-практичної конференції, м. Київ, 30 листопада 2002 р. – К., 2002. – С. 72–78.
200. Рудакевич О. М. Етнічний принцип самоорганізації людства // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 79. – К., 2008. – С. 92–101.
201. Рудакевич О. М. Міфологія в системі національної політичної культури // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 83. – К., 2009. – С. 70–78.
202. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.
203. Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 76. – К., 2008. – С. 62–72.
204. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) // Науковий віник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Випуск 11. – Ужгород., 2009. – С. 193–197.
205. Рудакевич О. М. Питання етнонаціонального розвитку України в програмних заявах суб'єктів парламентських виборів 2006 року // Історичні, філософські та політико-правові аспекти розвитку українського парламентаризму, виборчих кампаній: Матеріали науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 16 березня 2006 р.). – Київ – Тернопіль – Львів, 2006. – С. 37–43.

206. Рудакевич О. М. Політичні чинники гуманізації державної податкової служби // Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України: Матеріали науково-практичної конференції, м. Ірпінь, 15 грудня 2005 р. – Ірпінь, 2006. – С. 261–265.
207. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: Навч. посіб. – Тернопіль, 2006. – С. 119–131.
208. Рудакевич О. Політико-культурна українізація як суспільний феномен та наукове поняття // Розбудова держави. – 1996. – № 11 (Спец. вип.). – С. 60–62.
209. Рудакевич О. Суверенітет української нації – головна політична проблема посткомуністичної України // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 9–16.
210. Рудакевич О. М. Сутнісна характеристика етнічної соціальності // Ідентичність у сучасному соціумі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Донецьк, 14–15 листопада 2006 р.). – Донецьк, 2006. – С. 162–164.
211. Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі: Зб. наук. праць. – Тернопіль – Бахчисарай, 2006. – С. 446–451.
212. Рудакевич О. М. Особливості інституційних компонентів сучасної української політичної культури // Грані. Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. – 2009. – № 3. – С. 136–140.
213. Рудакевич О. М. Формування соціетальної культури в Україні: стан і перспектива // Науковий віник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Вип. 10. – Ужгород, 2008. – С. 198–202.
214. Рудницька Т. Екологія етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. I. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 37–38.
215. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: Тенденції соціальних змін. – К., 1996.
216. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націє-творення. – К., 2000.

217. Садохин А. П. Этнология: Учебник; 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2005.
218. Саєнко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму: Матеріали науково-практичної конференції “Подолання шовінізму та екстремізму – найважливіша передумова злагоди і громадянського миру в Україні”. (Київ, 8–9 жовтня 1993). – К., 1995. – С. 102–130.
219. Саєнко Ю. Культура етнічна // Етнічний довідник: у 3-х ч. – Ч. І. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 84–85.
220. Свідзинський А. Культура як феномен самоорганізації // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 141–155.
221. Сенченко М. І. Україна: шляхом незалежності чи неоколонізації? – К., 2003.
222. Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 515–519.
223. Сетров М. И. Основы функциональной теории организации. – Ленинград, 1972.
224. Сикевич З. В. Национальное самосознание русских. – М., 1996.
225. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 23–42.
226. Сіромський Р. Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 рр.). – Львів, 2006.
227. Скуратівський В. А. Етносоціальна культура як саморегульована система (соціально-філософський аналіз): Автореф. ... дис. д-ра філос. наук. – К., 1994.
228. Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження: Нач. посіб. – К., 1998.
229. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К., 2006.
230. Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К., 2004.

231. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. – К., 1994.
232. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компоративний аналіз. – Тернопіль, 1995.
233. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. – Нью-Йорк; К., 1998.
234. Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнологічні проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120.
235. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998.
236. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореферат дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1999.
237. Стражний А. Украинский менталитет. – К., 2008.
238. Сціборський М. Націократія // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 672–687.
239. Тараненко О. Українізація // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 605–607.
240. Тишков В. Российская нация как состоявшийся проект. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.apn.kz/publications/article418.htm>
241. Тишков В. А. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – № 1.
242. Ткаченко В., Реснт О. Україна: на межі цивілізацій. (Історико-політологічні розвідки). – К., 1995.
243. Ткаченко В. Україна: проблеми національної ідентичності // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 19–37.
244. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах / Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена. – К., 1999.
245. Толочко П. П. Есть украинский народ, но нет политической украинской нации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anti-orange.com.ua/article/history/66/5314>

-
246. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики. – К., 1998.
247. Тульчинская Т. В. Идея нации в политической культуре (исторический опыт Франции) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 1996. – № 4. – С. 48–63.
248. Тураев В. А. Этнополитология: Учеб. пособ. – М., 2004.
249. Тьоніс Ф. Спільноти і суспільство. Основні поняття чистої соціології. – К., 2005.
250. Українська душа / Відп. ред. В.Храмова. – К., 1992.
251. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К., 2006.
252. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва: Пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2004.
253. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони та М. Шульги. – К., 2007.
254. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К., 2005.
255. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К., 1996.
256. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Від. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К., 1996.
257. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4–7.
258. Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995.
259. Фролов С. С. Социология организаций: Учеб. – М., 2001.
260. Фурман А. Психокультура української ментальності: Наукове видання. – Тернопіль, 2002.
261. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004.
262. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115–126.

263. Химка І.-П. Український національний рух у Галичині ХІХ ст. в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) – Львів, 1995. – С. 68–77.
264. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конструювання // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 23–30.
265. Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2003.
266. Хохлов И. И. Национальность в политике Европейского Союза. – М., 2007.
267. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М., 2001.
268. Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. – К., 1994.
269. Черниш Н. Поколіннєві моделі групових ідентичностей львів'ян та донеччан (1994–2004 рр.) // Україна Модерна. Спеціальний випуск: Львів – Донецьк: соціальні ідентичності у сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ – Львів, 2007. – С. 93–137.
270. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації // Генеза: Історія. Політологія. – 1997. – № 1. – С. 225–233.
271. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з фр. Р. В. Мардера; Худож.-оформлювач А. С. Ленчук. – Харків, 2007.
272. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г. Касьянова. – К., 1998.
273. Шпорлюк Р. Національне відродження в контексті історичного досвіду // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 13–23.
274. Шудря К. П. Національна культура як філософська проблема // Національна культура в сучасній Україні / Голова ред. колегії І. Ф. Курас. – К., 1995.

-
275. Шульга М. О. *Метаморфози українського суспільства: Коментарі соціолога.* – К., 2003.
276. Щокін Г. *Український консерватизм – традиційна національна ідеологія // За Українську Україну.* – 2006. – № 6. – 21–27 лютого.
277. Юренко О. *Націонал-комунізм український // Мала енциклопедія етностудіознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко.* – К., 1996. – С. 725–727.
278. Ющенко В. *Промова до Дня Незалежності 24 серпня 2007 р. [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://ukrainecz.blogspot.com/2007/08/blog-post_642.html
279. Ющенко В. *Україні найбільше потрібна політична стабільність: 3 промови на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 р. // Урядовий кур'єр.* – 2006. – 22 серпня.
280. Якушик В. *Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент.* – 2006. – № 2. – С. 19–36.
281. Янів В. *Нариси до історії української етнопсихології; 2-ге вид., перероб. і доп.* – К., 2006.
282. Almond G. A., Verba S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* – Princeton University, 1963.
283. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* – London, 1983.
284. Armstrong J. A. *Nations before Nationalism.* – Chapel Hill, 1982.
285. Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries.* – Boston: Little, Brown and Co, 1969. Benton M. *Race Relations.* – Tavistock, 1967.
286. Crick B. *In Defense of Politics.* – Great Britain, 1884.
287. Diamond L. *Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy.* – 1994. – № 5.
288. Diamond L. *Developing Democracy Toward Consolidation.* – Baltimore / London, 1999.
289. Easton D. *Analyse du systeme politique.* – P., 1974.
290. Eckstein H. *Culture as a foundation concept for the social sciences // J. of theoretical politics.* – L., 1996. – Vol. 8. – #4.

291. Eriksen T. H. *Ethnicity and Nationalism*. – London, 1993.
292. *Ethnicity*. Edited by Hutchinson and A. D. Smith. – Oxford–New York, 1996.
293. Geertz C. *The Interpretation of Cultures*. – London, 1973
294. Greenfeld L. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. – Harvard University Press, 1992.
295. Hobsbaum E. H. *Nations and Nationalism since 1780*. – Cambridge, 1992.
296. Hutchinson J. *The Dynamics of Cultural Nationalism*. – London, 1987.
297. Johannet R. *Le principe des nationalités*. – Paris, 1918.
298. Johnson J. Conceptual problems as obstacles to progress in political science. Four decades of political culture research // *J. of theoretical polit. L.*, 2001. – Vol. 68. – #3. – P. 87–115.
299. Meinecke F. *Weltbürgertum und Nationalstaat*. – München, 1907.
300. Nash M. *The cauldron of ethnicity in the modern world*. – Chicago, 1989.
301. *Political culture in post-Communist Europe: Attitudes in new democracies* // Ed. By Pollack D. et al. – Ashgate, 2003.
302. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. – London, 1977.
303. Van der Berghe P. Class, Race and Ethnicity in Africa // *Ethnic and Racial Studies*. – 1983. – № 6:2. – P. 221–236.
304. Walicki A. Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny? // *Znak*. – 1997. – № 3.
305. Wolf K. *Ethnic Nationalism: Canadian Review of Studies in Nationalism* / – 1986. – №XIII / 1.

ДОДАТОК

Хронологія руйнування чужинцями політичної та етнічної самоорганізації української нації після Переяславської угоди Гетьмана Б. Хмельницького з Московією і до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Руйнація політичної сфери	Руйнація етнокультурної сфери
XVII століття 1654 (8 січня) – Переяслав. Козацька рада ухвалила присягнути на вірність московському царю. Початок процесу “добровільно-примусового” приєднання українських земель до Московського царства 1654 (січень-лютий) – Поїздка глави посольства московського царя В. Бутурліна по козацькій Україні для прийняття присяги. Присягати відмовилися частина населення Переяслава, Києва, Чорнобиля, київський митрополит С. Косів та архімандрит Києво-Печерського монастиря Й. Тризна 1654 (27 березня) – Українське посольство одержало від московського царя Олексія Михайловича підтвердження умов, на яких Військо Запорозьке погоджувалося на протекторат: збереження політико-правової системи, соціальної структури, армії Війська Запорозького. Гетьманському урядові заборонялося підтримувати стосунки з Кримським ханством і Туреччиною (“Березневі статті”) 1660 – Поділ Війська Запорозького на лівобережне, що орієнтувалося на Москву, і правобережне – орієнтоване на Річ Посполиту. Розпочалася громадянська війна, яка тривала два десятиріччя (т. зв. “Руїна”) 1667 – Андрусівська угода між Річчю Посполитою та Московією, за якою	XVII століття 1674 – У Києво-Печерському монастирі за вказівкою Москви видано «Синопис», у якому вперше здійснено ідеологічну фальсифікацію української історії, перевівши її на «російські рейки» 1686 – Ліквідація автономної української православної церкви, незаконне й насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і встановлення ним контролю в Україні над церквою, освітою і культурою 1687 – Вимога Москви до гетьмана України І. Мазепи сприяти збільшенню кількості змішаних шлюбів між українцями та росіянами («Коломацькі статті») 1789 – Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати будь-які книжки без дозволу Московського патріархату 1790 – «Анафема» Московського собору на «киевские новые книги» – книжки П. Могили, К. Ставровця, І. Галятовського, Я. Барановича, А. Радивиловського, І. Славинецького та ін., писані тодішньою українською літературною мовою 1693 – Заборона Московського патріархата привозити до Москви українські книжки

Лівобережна Україна залишалися під Москвою, а Правобережна, за винятком Києва, – належала Польщі 1686 (6 травня) – Москва. “Трактат про вічний мир” між Москвою та Польщею. Визнання Лівобережної України за Московською державою, Правобережної – за Річчю Посполитою. Поділля залишалося під протекторатом Туреччини	
XVIII століття 1709 – Полтавська битва. Зруйнування столиці Гетьманщини м. Батурин московськими військами під команду князя О. Меншикова, які вирізали майже 6 тис. її мешканців, переважно жінок і дітей 1722–1727 – Перша Малоросійська колегія під керівництвом московського генерала С. Вельямінова 1734 (січень) – Ліквідація імператрицею Анною Іоанівною гетьманства після смерті гетьмана Д. Апостола та утворення нової Малоросійської колегії – Правління гетьманського уряду під керівництвом московського князя А. Шаховського (діяло до 1750 р.) 1764 (10 листопада) – Скасування Катериною II Гетьманства. Друга Малоросійська колегія під керівництвом московського князя П. Рум’янцева (діяла до 1781 р.) 1765 – Ліквідація московською владою козацького устрою Слобожанщини. 1775 (4 червня) – Повне зруйнування за наказом Катерини II Запорозької Січі московськими військами під командуванням генерала П. Текелі 1775 (3 серпня) – Маніфест Катерини II “Об уничтожении Запорожской Сечи и причислении оной к Малороссийской губернии”	XVIII століття 1720 – Указ Петра I про заборону Києво-Печерській та Чернігівській друкарням друкувати книги українською мовою, “дабы... особенного наречия в оных не было” 1721 – Указ Петра I про цензурування українських книжок. Знищення Чернігівської друкарні 1729 – Указ Петра II про переписання в Україні державних постанов та розпоряджень з української на російську мову 1755, 1766, 1769, 1775, 1786 – Заборона Петербурзьким синодом друкувати українські книжки 1763 – Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії 1769 – Указ синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг 1775 – Закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях 1784 – Русифікація початкової освіти в Україні 1786 – Заборона церковних відправ українською мовою, запровадження російської вимови церковнослов’янських текстів. Наказ про обов’язковість «чистого російського язика» в Київській академії

1775 (7 листопада) – Указ про чинність на Лівобережній Україні “Установлення о губерниях”, згідно з яким територія Російської держави поділялася на 41 губернію. Ліквідація полкового устрою 1775 – Переселення частини запорозьких козаків на територію, що в гирлі Дунаю. Організація Задунайської Січі під протекторатом султанської Туреччини 1783 (3 травня) – Указ Катерини II про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні 1783 (28 червня) – Указ Воєнної колегії про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії. Кінець Гетьманщини	
XIX століття 1831 – Скасування царським урядом Магдебурського права, що поклало край неросійському судочинству, виборам урядовців та місцевій автономії в Україні 1847 – Розгром російською владою Кирило-Мефодіївського братства – першої української громадської організації політичного спрямування на підросійських землях. Активними членами братства були М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, О. Навроцький, І. Посяда, Т. Шевченко, П. Куліш та ін. 1847 (5 квітня) – Арешт і безстрокове заслання Тараса Шевченка рядовим солдатом в окремий Оренбурзький корпус за резолюцією Миколи I про найсуворіший нагляд, із заборонаю писати і малювати, що було рівнозначно ув’язненню (пробув там до 2 серпня 1857 р.) 1851 – Львів. Розпуск австрійським урядом Головної руської ради	XIX століття 1800 – Наказ Павла I про запровадження в Україні будівництва церков у московському стилі й заборона церковного будівництва в стилі козацького бароко 1817 – Закриття Києво-Могилянської академії 1839 – Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви на українських землях в Російській імперії 1859 – Міністерство віросповідань та наук Австро-Угорщини заборонило українську абетку в Східній Галичині та Буковині, замінивши її латиницею 1862 – Закриття українських недільних і безплатних шкіл для дорослих, організованих українською інтелігенцією в Російській імперії 1863 (18 липня) – Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва про заборону друкування книг українською мовою в Російській імперії (“Валуєвський циркуляр”)

1863 – Київ. Спорудження царатом Лук'янівської політичної в'язниці 1869, 1886 – Укази царської адміністрації про доплату чиновникам «в десяти Юго-Западных губерниях лицам русского происхождения, исключая, однако, местных уроженцев» 1878 – Львів. Судовий процес над групою відомих галицьких громадських діячів (у т. ч. І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким), які звинувачувались у революційній діяльності 1884 (вересень) – Київ. Виступ студентів університету проти реакційного університетського статуту; під час демонстрації відбувалися зіткнення з поліцією. Університет закрили до кінця року. 34 студенти були притягнуті до судової відповідальності 1894 – Австро-угорський уряд заборонив І. Франку викладацьку діяльність у Львівському університеті	1876 (18 липня) – Таємний Емський указ Олександра II про заборону введення з-за кордону до імперії будь-яких українських книг і брошур, заборону українського театру й друкування українською мовою оригінальних творів художньої літератури, текстів українських пісень під нотами 1881 – Заборона виголошення церковних проповідей українською мовою 1881 – Закон про дозвіл друкувати словники українською мовою, але за російським правописом, а українські театральні вистави ставити “в зависимости от усмотрения высших местных властей в каждом отдельном случае” 1881 – Заборона київським генерал-губернатором театральних вистав українською мовою на підпорядкованих йому територіях (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь і Поділля) 1888 – Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами 1895 – Заборона видання українських книг для дітей, “хотя бы по существу содержания и представлялись благонамеренными”
XX століття 1910 – Циркуляр П. Столипіна про заборону створення “иностранческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей” 1914 – Заборона російською владою святкування на українських землях 100-річчя від дня народження Т. Шевченка 1914 (вересень) – Початок першої світової війни. Масові арешти відс-	XX століття 1906–1916 – Закриття російською владою організацій “Просвіти” в Одесі, Миколаєві, Києві та інших українських містах 1907 – Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905–1907 рр. української літератури; репресії проти діячів української культури

тупаючими австро-угорськими властями сотень українців за підозрою в проросійських симпатіях (30 тис. галичан і буковинців було відправлено в концтабори)

1918 (7 січня) – Наступ більшовицьких військ під проводом В. Антонова-Овсєєнка на Лівобережну та Південну Україну

1918 (29 січня) – Битва під Крутами між 4-тисячною більшовицькою армією М. Муравйова та трьохстами національно свідомими київськими гімназистами і студентами, що стали на захист української столиці. Всі вони полягли в нерівному бою

1918 (11 листопада) – Румунські війська захопили Чернівці, а згодом і решту Північної Буковини. 28 листопада скликаний румунами “Генеральний конгрес Буковини” проголосив злуку Буковини з Румунією

1918 (листопад) – Польські війська окупували Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя. 21 листопада захопили Львів

1918 (початок грудня) – Другий наступ більшовицьких військ на Україну

1919 (15 січня) – Чеські війська захопили Ужгород

1919 (січень-березень) – Війська Антанти захопили Південно-Західну Україну з містами Одесою, Миколаєвом, Херсоном

1919 (7 листопада) – Початок третього наступу більшовиків на Україну. 16 грудня більшовики втретє захопили Київ

1920 (20 січня) – Польська влада скасувала автономні права і самоврядування Галичини – Галицький Крайовий Сейм та Крайовий Виділ

1921–1923 – Голод у степових районах

1907 – Початок мадяризації українських шкіл у Закарпатті

1908 – Указом сенату Російської імперії визнано культурно-просвітницьку діяльність в Україні “вредной, могущей визвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности в Российской империи”

1914 – Заборона в окупованій російською армією Галичині та на Буковині вживання української мови, друкування книг, газет і журналів українською мовою. Розгром товариства “Просвіта”, зруйнування бібліотеки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Депортація багатьох тисяч українців до Сибіру

1920 – Заборона польським урядом української преси в Галичині

1922 – Російсько-більшовицька влада ліквідувала “Просвіту” на Кубані, в Зеленому Клину (Далекий Схід) та інших українських поселеннях у Росії

1924 (26 липня) – Прийняття в Румунії закону, на підставі якого українців було проголошено тими румунами, що “забули свою рідну мову”. Посилена румунізація всіх видів шкільної освіти

1924 – Польський уряд прийняв закон, що забороняв користуватись українською мовою в державних установах. Початок колонізації українського шкільництва

1929 – Ліквідація більшовицькою владою Української автокефальної православної церкви та Всеукраїнської Православної Ради. Арешт митрополита М. Борецького та інших церковних діячів УАПЦ

1930 – Польські бойовики за поту-

України, спричинений політикою “воєнного комунізму” (загинуло 1,5 млн. селян) 1930 – У Харкові (тодішній столиці УРСР) відбувся судовий процес над 45 членами Спілки Визволення України 1930 – За наказом прем’єр-міністра Польщі Ю. Пілсудського почались репресії – так звана пацифікація (втихомирення) – проти українців Галичини за допомогою війська та поліції. 1930 – Польська влада заборонила діяльність української скаутської організації “Пласт” 1931 (лютий) – Арешти колишніх діячів УНР (В. Голубовича, П. Христюка, М. Шраги та ін.) 1932–1933 – Етноцидний голодомор в Україні, спланований і організований московськими комуно-шовіністами, який забрав життя 8 млн. селян. Масове переселення росіян у вимерлі українські села 1934 – Польський уряд створив концтабір у Березі-Картузькій, в якому перебували переважно українські політв’язні з Галичини 1937 – Ліквідація майже всього складу уряду УРСР та ЦК КП(б)У. Самогубство голови уряду УРСР П. Любченка 1937 (листопад) – Масовий розстріл ув’язнених на Соловках українських письменників та інших діячів української культури (до 20-річчя жовтневого перевороту) 1938 – Убивство провідника ОУН Є. Коновальця агентом НКВД у Роттердамі 1939 – Перепис населення в СРСР, за яким на Кубані лише 4% населення засвідчили, що вони українці. За даними попереднього перепису населення в 1926 р. українців там було 61,5%	ранням влади нищили українські культурно-освітні установи та кооперативи в Галичині 1932 (23 квітня) – Постанова ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників СРСР 1933 – Самогубства письменника М. Хвильового та державного діяча М. Скрипника на знак протесту проти погрому української культури та антиукраїнської політики шовіністичної Москви 1933 (22 листопада) – Постанова ЦК КП(б)У про припинення “українізації”. Розпочато боротьбу з так званим «новим національним ухилом» в УРСР 1933 – Погром української культури на Кубані 1934–1941 – Знищення архітектурно-культурних пам’яток у різних містах України; арешт 80% української інтелігенції, значна частина якої була страчена 1938 – Постанова Ради Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей” 1939 – На Холмщині (під Польщею) внаслідок терористичних акцій польськими шовіністами знищено 189 православних церков, а 149 – передано римо-католикам 1941 – Знищення більшовиками під час відступу радянських військ близько 15 тис. політичних та культурних діячів, які перебували у в’язницях Львова, Золочева, Дубна, Рівного, Луцька, Києва, Харкова та інших міст України 1946 (8-10 березня)– Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви і підпорядкування релігійних громад Росій-

1939 – “Визволення” Західної України Червоною Армією. Закрито всі українські часописи, заборонено українські політичні партії та об’єднання

1939-1941 – Широкомасштабні репресії органів НКВС проти українців західних областей. Масові депортації українського населення у віддалені регіони СРСР

1941 – У липні фашистська влада заарештувала С. Бандеру та організаторів Українського Державного правління на чолі з Я. Стецьком у Львові

1941 – У липні війська профашистської Румунії окупували Північну Буковину, Північну та Південну Бессарабію

1942 – У Києві фашистська окупаційна влада розстріляла групу українських націоналістів (мельниківців), серед яких були І. Рогач, В. Чемеринський та О. Теліга

1947 – Лазаря Кагановича “обрано” І секретарем ЦК КП(б)У. Проведення “чистки” серед діячів української культури за звинуваченням у націоналізмі

1947 – Операція “Вісла” – депортація українців Лемківщини та Холмщини, що відмовились переїжджати в УРСР, до північних та західних воєводств Польщі, де вони були розпорошені

1959 – У Мюнхені більшовицький агент убив провідника ОУН Степана Бандеру.

1961 – XXII з’їзд КПРС схвалив нову програму партії й проголосив політику “злиття нації”, що по-суті означало тотальне зросійщення всіх народів СРСР

1965 – Перша велика хвиля політичних репресій в УРСР проти іншодумців (Б. та М. Горинів, П. Заливахи, С. Караванського, В. Мороза, М. Осадчого, А. Шевчука та ін.)

ській Православній Церкві (так званий “Львівський Собор”)

1946 (березень) – Закритий судовий процес у Києві над греко-католицькою церковною ієрархією на чолі з митрополитом Й. Сліпим

1946 – Постановою Ради Міністрів УРСР затверджено новий (наближений до «общепонятного» російського) український правопис

1946–1949 – “Ждановщина” – “російська шовіністична політика” Москви ліквідувала здобутки української культури за останні 15-20 років

1949 (28 серпня) – Скасування уніатської греко-католицької церкви в Закарпатті

1951 – Газета “Правда” виступила з викриттям «національних ухилів» в українській літературі (критика вірша В. Сосюри “Любіть Україну”, лібретто до опери “Богдан Хмельницький” та ін.)

1954 (7 липня) – Таємна постанова ЦК КПРС про посилення антирелігійної пропаганди

1954 – XVII з’їзд КПУ прийняв рішення про направлення молоді з України в Сибір і Казахстан для освоєння цілинних і перелогових земель (протягом 1952–1956 рр. було направлено близько 100 тис. осіб)

1957–1961 – Антирелігійні акції в СРСР. В Україні було ліквідовано майже половину церковно-релігійних установ

1964 – Умисний підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР у Києві. Згоріли безцінні надбання духовної культури українського народу

1970 – У січні відбувся суд над авторами “Листа творчої молоді Дніпропетровська” з протестом проти зросійщення української культури

1972 – Усунуто від партійного керівництва І секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста «за недостатню боротьбу з націоналістичними проявами» (критика партійними цензорами книги «Україна наша радянська», в якій прославлялось запорозьке козацтво)

1972 (січень-травень) – Друга велика хвиля арештів в Україні напередодні 50-річчя утворення СРСР (В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби, М. Осадчого, В. Стуса, о. В. Романюка (згодом – патріарх Володимир УПЦ КП), Н. Світличної, Ю. Шухевича та ін.)

1977 – Арешт членів Української Гельсінської Групи М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Матусевича, М. Мариновича

1979–1982 – Нова хвиля арештів іншодумців в УРСР (Ю. Бадзьо, П. та В. Січки, Ю. Литвина, М. Горбала, В. Стрільцова та ін.)

1990 (2 квітня) – Верховна Рада СРСР ухвалила закон про посилення відповідальності за насильницьке порушення єдності території Союзу РСР

1990 (грудень) – IV з'їзд народних депутатів СРСР ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік», про збереження історичного найменування «СРСР», а також про проведення всенародного референдуму з цих питань

1991 (19-21 серпня) – Москва. Спроба антиконституційного перевороту консервативними силами ЦК КПРС та уряду СРСР з метою не допустити розвалу радянської імперії

1971 – Знищення могил Українських Січових Стрільців на Янівському цвинтарі у Львові

1978 – У січні на Чернечій (Тарасовій) горі у Каневі спалив себе Олекса Гірник з м. Калуша на знак протесту проти русифікаторської політики КПРС-КПУ

1978 – Колегія Міністерства УРСР схвалила директиву «Про удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» – ще один етап зросійщення української освіти

1983 – Постанова Міністерства освіти УРСР про додаткові заходи щодо покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, дошкільних та позашкільних установах, за якою вчителям російської мови в сільській місцевості підвищувалась зарплата на 16%

1985 (4 вересня) – У карцері концтабору на Уралі раптово помер видатний український поет-мислитель Василь Стус

1986 – Заарештовано й ув'язнено Й. Терелю і В. Кобрина за релігійну діяльність та створення «Ініціативної групи прав віруючих та Церкви»

1989 (1 жовтня) – Львів. Розгін міліцією прихильників Української Гельсінської спілки, представників Української католицької церкви, Народного руху України за перебудову, «Товариства Лева», Спілки незалежної української молоді, які декламували політичні гасла під час святкування Дня Львова

1990 (24 квітня) – Верховна Рада СРСР прийняла «Закон про мови народів СРСР», яким російській мові надавався статус офіційної

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Автентична українська культура 36
Автономія культурна 224
Автостереотип 68, 70-71
Автохтонні етнічні групи 100
Адаптація 42, 66, 68
– позабіологічна 27
Альтруїстська поведінка 51
Амбівалентність політичної культури 237
Анархія 236
Антиентропійний процес 72
Антиімперіалізм 229
Антикультура 182, 197
Антирелігійна пропаганда 272
Антиукраїнські прояви 233
Ареал етнічної території 47, 63, 102
Архетипи 73
Асиміляція політико-культурна 197
Атрактивні структури 44
Атрактор 44–45
Атрактора поле тяжіння 44

Б

Багатокультурність 98
Багатонаціональна держава 14, 101
Базова закономірність націології 242
Біоенергетичний редукціоналізм 62
Біологічне і соціальне 63
Біологічний соціум 58–60
Біологічні
– автоматизми 58, 60
– механізми самоорганізації популяцій 64

Біофізична основа етнічного соціального 66
Біфуркації точка 44–45
Біфуркаційних процесів каскад 45
Біфуркація 43–45
Блокування політичної культури 207

В

Великодержавний шовінізм 76
Взаємозв'язок культури і організації 139, 144
Вільна “гра” політичних сил 218
Виборчий блок
– Наталії Вітренко “Народна опозиція” 161–162
– “Наша Україна” 157
– “Наша Україна – Народна Самооборона” (“НУ–НС”) 158
– Український народний блок Костенка і Плюща 162–163
– Юлії Тимошенко (“БЮТ”) 158–159
Випадковості роль 42
Власнеукраїнська політична культура 178
Внутрішня мета органічної системи 72
Воля
– сутнісна (ірраціональна, стихійна) 85–86
– вибіркова (раціональна, свідомо) 85–86
Всесвітній форум українців 10
Всеукраїнське об'єднання
– “Батьківщина” 158
– “Свобода” 166–167

Г

- Гальмування відродження української нації 153
 Генеза
 – етносу (етнічна) 61, 109
 – нації (національна) 8, 18, 109
 Генетична
 – інформація 47
 – запрограмованість людини 51
 Генетичне ядро етносу 32
 Генетично перша форма соціуму 57
 Геногеографія 60
 Геноцид українців 166, 167
 Географічне середовище етносу 25
 Геоетнополітичні взаємовідносини 101
 Гетеростереотипи 68, 71
 Гетьманська держава 166, 267
 Гіпотеза про сутність нації 83
 Гіпотетичні моделі
 – етнічної спільноти 99, 120
 – політичної спільноти 99, 120
 Голодомор в Україні 189, 225, 271, 272
 Горизонтальні культурні бар'єри 140
 Графа “національність” 165–166
 Громадянська культура 112
 Громадянське суспільство 84, 88, 91, 233
 Громадянсько-політичний інфантилізм 185

Д

- Давньоукраїнський народ 178
 Джерело національної самосвідомості 16, 135–136
 Деетнізація 227
 Дезінтеграція 45, 227

- Деколонізація політичної культури 229
 Демократія національна 233
 Демос 97
 Денаціоналізація 210, 219, 227
 Держава 88–91
 – двоетнічна 102
 – “мінімальна” 234
 – моноетнічна 102
 – національна 13, 92, 107, 126, 134, 220
 – переважно моноетнічна 102
 – поліетнічна без домінуючого етносу 102
 – поліетнічна з домінуючим етносом 102
 – поліетнічна переселенського (колонізаційного) типу 103
 Державна
 – ідеологія 142
 – концепція етнонаціональної політики 8
 Депортація українського населення 263
 Державотворчий етнос 98, 153
 Деукраїнізація 227
 Діалектика
 – культури і суспільної організації 139–44
 – національної свідомості і національної культури 148
 Диктатура національна 225
 Динаміка моделей нації 98–99
 Дискримінація українців у власній державі 153
 Дисипативні структури 42
 Доба націоналізму 19
 Домінантна роль
 – російської культури 226
 – української культури 226
 Домінантні етнічні групи (етнічні ядра нації) 103–104
 Досвід людського життя 62–63
 Духовне відродження нації 158
 Духовний принцип 81

Е

- Екологічна криза 64, 77
- Еліта
- козацька 94
 - національна 113–114
 - політична 110
- Енергоінформаційне поле 63
- Ентропія 43, 46
- Етнізація 223
- Етнікос 48, 129
- Етнічна
- асоціація 49–50
 - група 17
 - держава 104
 - диференціація 24
 - ідентичність (ідентифікація) 21
 - інтеграція 24
 - картина світу 68–69
 - категорія 49–50
 - культура 32, 36, 47, 106
 - ментальність 34
 - ойкумена 244
 - пам'ять 34, 38
 - політика (етнополітика) 8
 - психологія 34
 - самотність 73
 - самоідентифікація 70
 - самоорганізація 17, 47, 51, 78
 - самосвідомість 30, 34, 38, 47
 - самотрансформація 68
 - свідомість 30, 34, 38, 47
 - спільнота 50, 75
 - структура 49–50
- Етнічне
- природне 66
 - соціальне 66
 - як приватне в житті людини 156
- Етнічні функції культури 32
- Етнічний принцип побудови держави 14
- Етнічний принцип самоорганізації людства 17, 61, 64, 73, 77, 241
- Етнічність 19, 21, 22, 30, 63, 66, 75
- атрибутивні ознаки *Е.* 29
 - біологічна (біоетнічність) 24–26
 - вияви *Е.* 21
 - втрата *Е.* 76
 - вузьке поняття *Е.* 75, 167–168
 - дефініція *Е.* 22
 - екологічна (екоетнічність) 26–27
 - елементи *Е.* 24, 38
 - і культура 20, 30–38
 - і соціальне (соціальність) 61
 - космологічна (космоетнічність) 27–28
 - ”кровна” 15
 - маркери *Е.* 75
 - набуття *Е.* 76
 - національна 109, 119
 - первинна 14, 61
 - політична 33, 39, 90
 - соціальна *Е.* (соціоетнічність) 33, 35
 - соціобіологічні чинники *Е.* 55
 - суб'єктивні компоненти *Е.* 30
 - сутнісні риси *Е.* 24
 - релігійна (теологічна) 28
 - широке поняття *Е.* 75, 78
 - функції *Е.* 54
 - ядро *Е.* 34
 - як категорія соціальної філософії 66
- Етнічний
- потенціал культури 38
 - принцип побудови держави 12
 - чинник політичного життя 19
- Етнічної культури елементи 106

Етнічної самоорганізації
 – інструментарій 67
 – способи 67
 – форми 67
 Етногеноміка 60
 Етногеографічна типологія
 – держав 101–102
 – націй 102–103, 120
 Етнографічне трактування етноспільнот 61
 Етнодержавотворчий процес 73
 Етноісторична сфера 116
 Етнократія 166
 Етнокультурний принцип типології націй 84
 Етнокультурна
 – система 33, 108
 – сфера 36, 118
 Етнокультурний трансфер 69
 Етнолінгвістична група 22
 Етнонаціональна карта у політичній боротьбі 168
 Етнонім 35
 Етнополітика
 – держави 8, 12
 – і вибори 155–169
 Етнополітична географія 101
 Етнополітичний організм (ЕПО) 33, 49, 96–98
 Етнополітичний принцип організації суспільства 82
 Етноприродний організм (ЕПрО) 49
 Етнос
 – владний 50
 – вузьке трактування 48
 – демотичний (вертикальний) 104–105, 124, 129
 – домінантний 153
 – латеральний (аристократичний) 104, 124, 129
 – титульний 150
 Етносоціальний організм (ЕСО) 33, 48–49

– і політика 49
 – повноструктурний 49–50
 Етноцентризм 29, 70

Є

Єдиний інформаційний простір країни 158
 Єдність
 – економічна 104, 106
 – національної та модерністської ідей 147, 221
 – через різноманітність 156

Ж

Жертви більшовицького терору 191, 271
 Життєвий досвід народу 31

З

Заборона
 – вживати українську мову в офіційних установах 270, 271
 – видання україномовних газет і журналів 270, 271
 – видання українських книг для дітей 270
 – викладання українською мовою 268
 – друкувати українські книги 267, 268
 – створення добровільних об'єднань українців 269
 – театральних вистав українською мовою 270
 – хрещення українськими іменами 270
 – церковних відправ українською мовою 268, 270

– церковного будівництва у стилі козацького бароко 269
 Заідеологізованість 185
 Закон
 – етнології 241
 – націології 242
 – політолого-етнологічний 111
 Законодавче визнання українців корінною нацією 166
 Закономірності формування політичної культури 212–213
 Запозичення політичного досвіду 212, 214–215
 Засади політичної соціалізації 220
 Засоби етнічної самоорганізації 73
 Західна ідея нації 8, 15
 Звинувачення у націоналізмі 273

I

Ідентичність
 – етнічна 68, 70
 – громадянська 201
 – колективна 55
 – множинна 21
 – національна 12, 156
 – подвійна 84
 – радянська 200–201
 – регіональна 97, 200–201
 – українська 200–210
 Ідеологічна упередженість у поглядах на націю 8
 Ідеологічний рівень етнічної свідомості 136
 Ідеологічні течії в Україні 155
 Ідеологія
 – войовничого космополітизму 163
 – національного патріотизму і державності 163
 Ідея
 – демократії 13, 244
 – народного суверенітету 6, 19, 246
 – нації 13

– національна 10, 108, 121, 146–147, 157, 160, 207, 220
 – поєднання етнологічної та політичної теорії нації 11
 – самоорганізації 240
 – українська 224
 Ієрархічність суспільного устрою 89, 140
 Імперія 141, 160
 Індивідуалізм 210
 Індустріальне суспільство 82
 Інерційність політичної культури 180
 Інерційна політична культура суверенної доби народу 180, 208, 238
 Інерційна радянська культура 205
 Інкorporація бюрократична в панівну культуру 104–105, 124, 129
 Інституціоналізація 89
 Інтеграційно-диференційні процеси в системі політичної культури 216–218
 Інтеграція інтелектуальної енергії індивідумів 65
 Інтернаціоналізм пролетарський 161
 “Інтернаціоналізм чи русифікація” 190
 Інформаційний рух соціальної системи 46
 Інфраструктура політичної соціалізації 219
 Іпостасі політичного співтовариства 88
 Ірраціональний характер
 – етнонаціональної ідентичності 16
 – етнічного націоналізму 16
 Історична пам'ять народу 131, 227

Історичні форми буття етносу 21,
124
Істота соціально-біологічна 75

К

Казан етнічності 75
Квазідержавне утворення 184, 219
Квазіетнічність 66
Клієнтарно-патронажні відносини
234–335
Коди
– генетичні 64
– соціальні (культурні) 64
Кодифікація мови 125
Коеволюція біологічного і соціаль-
ного 64, 73, 77
Коллективізм 66
Коллективні носії життєвого процесу
58
Колоніальна сутність радянської
влади в Україні 182
Комплементарність 115
Комунікативний простір 125
Комуністичне трактування нації
160–162, 183
Комуно-імперські консерватори 226
Консервативне трактування нації
162–163, 165–166
Консервація наслідків радянської
етнополітики 153
Консолідація 237
– вертикальна 108
– горизонтальна 108
Конформістсько-підданські орієнта-
ції 180–182, 192, 197, 216, 230
Концептуалізація політичних спів-
товариств 82
Концептуальний дуалізм в поглядах
на націю 7, 169
Конститууючі елементи системи 39
Концептуальні виміри нації 100

Концепції і теорії етнічності та
етноспільнот
– атомістична 56
– біосоціальна 77, 63–68, 77
– біоенергетична 62
– вітацентрична 57–60
– етносимволічна 55
– інструменталістська 51. 54–
55
– конструктивістська 51, 53–54
– культурологічна 30, 63
– примордіалістська еволюцій-
но-історична 52
– примордіалістська соціобіо-
логічна 51–52
– суб'єктивістська 56–57
Конформізм 185
Концепція
– національного принципу 108
– національної ідеї 147
“Коренізація” 221–222
Корінні народи 168
Космополітизм 74,
Космополітичний імперіалізм-
глобалізм 163
Космополітичний ліберально-
демократичний лад 219
Кримськотатарський народ 152
Критично сприйнята політична
культура іноземного режиму
180–181, 194, 216
Ксенофобія 19, 76
Культура 31, 59, 66
– агрописьменного суспільства
140–141
– висока 125, 130
– внутрінаціональних відносин
213
– вузьке трактування *К.* 35, 141
– громадянськості 233
– демократична 219, 233–237
– етнікосу 48
– етнічна 32, 37, 127–128

- етнополітичної нації 238, 245
- етнічної нації 133, 147
- етнічної самосвідомості 35
- етносоціальна 73–74
- загальнолюдська (універсальна) 121, 125–126
- індустріальна (висока) 125–126
- і держава 126
- і етнічність 19–39
- і політика 141
- космополітична 214, 222
- міжетнічного спілкування 74
- народнісна 37, 144
- національна *Див.*: Національна культура
- національна за формою 184
- національно-визвольної боротьби 180–181, 208, 216
- низька (народна) 125–126
- панівного політичного режиму 181
- племінна 37
- політична *Див.*: Політична культура
- політичної нації 133, 147–148
- політичного самовизначення народу 231
- політичного суверенітету 231–232
- правова 146–147
- протонаціональна 143
- соціалістична за змістом 184
- соціетальна *Див.*: Соціетальна культура
- Криза національного руху 164
- Культури самоорганізаційний потенціал 184
- Культурна
 - диференціація 140
 - непритомність нації 122–123
- “Культурної шизофренії” синдром 123
- Кумівство 235
- Кучмізм 230

Л

- Латентні цілі етнополітики 167
- Лібералізм 155
- Ліберали-космополіти 163
- Ліберальне трактування нації 155–160
- Ліквідація
 - козацького устрою 268, 269
 - права на самоврядування 269, 271
 - Української греко-католицької церкви 269, 272, 273
 - Української православної церкви 267, 271

М

- Мадяризація українського шкільництва 271
- Майдан 157, 175
- Малочисельні корінні народи 9, 150, 152, 155
- Маркери
 - етнічності 75
 - національних спільнот 80
- Масове суспільство 125
- Матриця політичного процесу 211
- Межі національного суверенітету 232
- Мезонація 244
- Меншина
 - етнічна 9, 150, 152
 - національна 9, 150
- Меншовартості комплекс 197, 226
- Метод спроб і помилок 59
- Механізм

- селекції 42
 - сліпих варіацій 42
 - Міграція етнічна 47, 77
 - Міні-нація 143
 - Місія українського народу 158
 - Місцеві самоврядні спільноти 141, 143
 - Міф 131
 - модерної нації 17
 - про “золоту добу” 105
 - про поліетнічність України 154
 - Моделі української націогенези 169–171
 - двомовна мультикультурна 170
 - вузькоетнічна 170
 - етнополітична 171, 172–173
 - з кількох етносів 170
 - російсько-шовіністична 170
 - надетнічна політична 169–170
 - Модель
 - етнічності 33
 - етнічної спільноти 33
 - ідеального етносу 48, 77
 - нації 8, 79, 98–99, 116–118
 - національного суверенітету 231
 - Мова
 - державна 14, 160
 - друга державна 156, 161
 - офіційна 160
 - Мотиви захисту етнічної самобутності 73
 - Мультикультурний народ 230
- Н**
- Народ України 161
 - Народність 21, 49, 124, 144
 - Народно-культурна мобілізація 105, 130
 - Націологія 7, 79, 240
 - Націоналізація 222
 - козацького стану 93–94
 - Націоналізм 199
 - в доіндустріальному суспільстві 143–144
 - етнічний 8, 17, 19, 20
 - інтегральний 76, 191
 - політичний 8, 95–96
 - Націонал-комунізм 192–193
 - Націокласополітичний феномен 110, 113–114
 - Націоналістичний принцип 82, 142
 - Національна
 - гордість 197
 - еліта 113
 - ідеологія 108
 - ідея *Див.:* Ідея національна
 - злагода 12
 - консолідація 108
 - культура 121, 127–128, 245
 - самоорганізація 119, 241–242
 - самосвідомість 134–137, 227
 - свідомість 133–135
 - сором’язливість 182, 230
 - Національна культура
 - і етнічна культура 37, 127–128
 - і національна свідомість 133–137, 148
 - і національний принцип 146, 149
 - Національне
 - будівництво 11
 - відродження 210
 - відчуження 117
 - питання 154
 - як зміст культури 148
 - як форма культури 122, 148
 - Національні інтереси 238
 - Національний
 - ізоляціонізм 220
 - консенсус 13
 - нігілізм 154, 182
 - соціум 116
 - Національний принцип самоорганізації соціуму 18, 81–83,

- 112–113, 119, 139, 143, 178, 229, 241–243
- дефініція 108, 119
 - і етнічний принцип самоорганізації людства 18, 141
 - і демократія 6, 81
 - як закономірність 18, 81, 119, 245
 - як пізнавальна засада 241
 - як правило практичної діяльності 18, 81
- Національно–визвольна революція 183
- Національної культури
- відродження 140, 147
 - руйнація 147
 - структура 133
- Нація 49, 59, 104, 114
- громадянська 9, 171
 - буржуазна 160
 - внутрішня (“мале коло”) 92–94, 101, 105, 119, 243
 - давня (“стара”) 81, 144, 145
 - двоетнічна 103, 120
 - Н.-держава 9, 101
 - державна 107
 - дефініція Н. 78–81, 118, 120
 - Н.-еліта 92, 94, 243
 - етноісторична 110–111
 - етнічна 93, 98, 242
 - етнополітична 11, 99, 111, 162, 167, 237, 242
 - і держава 106–107
 - і демократія 79
 - і еліта 90–91
 - і етнос 97–98
 - і культура 121–122
 - і народність 124, 149
 - квазіполітична 243
 - Н.-клас, стан 92, 94, 243
 - культурна 132
 - критерії Н. 79
 - масова 120, 243
 - модерна 6, 92, 95, 112, 144
 - моноетнічна 113, 120
 - несподівана 13
 - переважно моноетнічна 103, 120
 - повномасштабна 138
 - поліетнічна 84, 101, 242
 - поліетнічна з домінантним етносом 103, 120
 - поліетнічна без домінантного етносу 103, 120
 - поліетнічна переселенського типу із значною часткою аборигенів 103, 120
 - поліетнічна переселенського типу з незначною часткою аборигенів 103, 120
 - політикоетнічна 99
 - політична 6, 9, 67, 96, 98, 100, 110–112, 129, 132–133, 242
 - політична з панетнічним стрижнем 170
 - пролетарська 160
 - титульна 232
 - як етнокультурна спільнота 82
 - як етносоціальна спільнота 80
 - як система 115
- Негативні риси української політичної культури 187–188, 239
- Нелінійний розвиток систем 45
- Необільшовизм 209
- Неоколоніалізм 229
- Неокомунізм 209
- Неопатримоніалізм 234–235
- Непотизм 51, 234
- Неформальні політичні інститути 234
- Нормативна підсистема соціуму 41

Об'єкти політико-культурної українізації 228–229
 Ознаки власне української політичної культури 187
 Оранжизм 230
 Організація 40
 Основне питання філософії 65
 Охлократія 236

П

Пам'ять генетична 182
 Панетнос 165
 Паннаціоналізм 172
 Панславизм 172
 Панукраїнізм 172
 Парадигма вітчизняної етнології 17
 Парламентаризм 236
 Парламентсько-президентська форма державного правління 236
 Партійна номенклатура 197
 Партії етнополітичні 111
 Партія
 – “Віче” 159–160
 – комуністична (КПУ) 160–161
 – Народний рух України за єдність (НРУ(є)) 163–164
 – “Народний Союз Наша Україна” (НСНУ) 157–158
 – промисловців і підприємців України (ПППУ) 157
 – регіонів (ПР) 156–157
 – українська консервативна (УКП) 164–166
 Патерналізм 185
 Патріотизм 139
 Патримоніалізм 235
 Пацифікація 271
 Первина
 – етнічна культура 117
 – етнічність 112
 “План Розвитку Країни” 159–160
 Плем'я 21, 49, 51, 86

Племінна держава 86
 Подвійне громадянство 155
 Поліетнічність сучасної України 154
 Поліс 21, 97
 Політія 88, 91
 Політика “злиття націй” 272
 Політико-культурна асиміляція 197
 Політична
 – інституціоналізація 101
 – протокультура 211
 – організація 140
 – самоідентифікація 90
 – самоорганізація 90–91, 176
 – система нації 107, 176
 – система суспільства 114, 185
 – суб'єктність 112
 – субкультура 11
 – філософія більшовизму 185
 Політична культура 18, 90, 98, 132–133, 142, 245
 – авторитарна 204
 – активістська 112
 – амбівалентна 205
 – анархістська 204
 – брутальної влади 184–185
 – давньоукраїнського народу 178
 – демократична 219, 233–237
 – етатистська 204
 – змішаного типу 213
 – етнічних меншин 210
 – і етнічність 37
 – і національний принцип 171
 – інерційна суверенної доби 137, 171
 – етнічні функції *П.к.* 171
 – малочисельних корінних народів 210
 – модерної української нації 218
 – національна 171

- національно-демократична 73
- патріархальна 112
- підданська 112
- постколоніальна 203
- пострадянська 203
- посттоталітарна 203
- радянська 182
- традиційна національна 208
- фрагментарна 205
- Політизація етнічності 105–106, 131
- Політична нація з панетнічним стрижнем 169–171
- Політичне
 - самовизначення народу 216
 - структурування народу 236
- Політичне співтовариство 84–91
- Політичний клас 113
- Політичної культури
 - відродження 209–211
 - деколонізація 230
 - демократизація 221, 232–237
 - запозичення 212–216
 - модернізація 208
 - руйнування 206–208
 - суверенізація 221, 228–232 238–239
 - трансформація 208–209
 - українізація 221–228, 238–239
 - формування 211
- Полонізація українського шкільництва 271
- “Помаранчева” революція 11, 213, 229
- Посткомуністичне суспільство 206
- Постнаціональні спільноти 67
- Політичні
 - права і свободи 92
 - технології 29
- Потенціал етнічності
 - мобілізаційний 103
 - націогенетичний 103
 - самоорганізаційний 103
- Права етнічних меншин
 - індивідуальні 156
 - колективні 156
- Праві політичні сили 162, 167, 176
- Правова
 - держава 158
 - культура 133
- Правовий нігілізм 185
- Правоцентризм 157, 162, 167, 176
- Примордіалізм
 - еволюційно-історичний 52
 - соціобіологічний 51–52
- Принцип
 - національно-економічного егоїзму 159–160
 - національного відродження 220
 - оновлення і розвитку 220
 - самоорганізації 43
 - солідаризму 158
- Природне
 - право на самобутність 224
 - середовище етносу 26
- Природний відбір 42
- “Програма Захисту Українців” 166–167
- Програма захисту українців від вимирання 166
- Прообраз майбутньої української нації 176
- Проросійські сили 224
- Просторові форми самоорганізації біосфери 60
- Протидія
 - відродженню української нації 153
 - розбудові модерної української нації 153–154
- Протонація 143
- Публічна сфера національного життя 156
- “П’ята колона” 194, 199

Р

- Радянська
 – культура 186
 – політична культура 184–187, 196
 – соціальна натура 186
 – Україна 183
 Радянський
 – менталітет 154, 186, 217
 – народ 115, 184
 Радянсько-більшовицькі стереотипи 203
 Раса 25
 – і етнічність 25
 Расова солідарність 25
 Регіоналізація України 164
 Релігія і культура 145
 Репресії проти українців 272
 Реципрокність 51–52
 Рід 86
 Рівень пізнання нації
 – емпіричний 79, 119, 240
 – теоретичний 81, 241
 Риси сучасної української політичної культури 203–206
 Розколотість українського суспільства 217
 Російська
 – імперія 183
 – нація 15
 – меншина 150, 152, 153
 Російський народ 15
 Руйнація
 – етнокультурної сфери української нації 267–274
 – політичної сфери української нації 267–274
 Румунізація українських шкіл 271
 Русифікація 122, 219
 Руська нація 93
 – етнічна 94
 – політична 93
 Рух

- національно-визвольний 181, 189–191
 – національної культури до структурної повноти 148
 Рух системи
 – інерційний 46
 – енергетичний (ентропійний) 44
 – організаційний 44

С

- Самовідтворення 41–42
 – етнічне 68, 71–72
 Самоорганізаційний потенціал етнічності 77
 Самоорганізація 33, 40
 – вузьке поняття 41
 – живих організмів 60
 – механізм С. 42
 – широке поняття 41
 Самоорганізована система 40
 Саморегулювання етносоціальної культури 74
 Саморух 40
 Самоуправління 45
 Саморегуляція
 – стихійна (об’єктивна) 74
 – свідома 74
 Самотрансформація етнічна 68
 Середній клас 236
 Сіоно-соціалізм 165
 “Сіонські протоколи” 213
 Синергетика 43, 65
 Синергетичний закон 43
 Синергійний ефект 77, 108
 Система
 – відкрита 40, 43
 – неврівноважена 43
 – нелінійна 43
 – органічна 72
 Соціальна самоорганізація 45, 73

- Соціальне 65
- Соціальний лібералізм 158
- Соціального польова форма 65
- Соціетальна культура 137–139, 151–152, 174–175
- і національна культура 138
 - національних меншин 139
- Соціетальна політична культура 138–139
- Соціум 66
- Союз 87
- Співвідношення етно- і націогенези 109
- Спілка 86–87
- Спільнота 85–88
- культурна (культурно-духовна) 30
- Спонтанність 40
- Стан високої ентропії 46
- Стереотип поведінки 31
- Стратегія розбудови нації 155
- Структура
- етнічності 24, 28, 30–35, 38
 - етносу 34
 - нації 115–118
- Структурна сегментованість українського суперетносу 97
- Суб'єкт
- історичного процесу 8, 232
 - націотворчого процесу 122
- Суб'єктивний фактор етнічного буття 54
- Субнаціональні спільноти 141
- Суверенізація 228–232
- Суверенітет 230
- народу 6, 92
 - нації 180, 230–231
- Суверенні права 231
- Сфера
- підсвідомого 63
 - суспільного життя 34, 57
- Сфери життєдіяльності нації 116–118
- Суспільна організація і культура 139
- Суспільство (суспільне) 65, 85, 88, 90–91
- Східноєвропейська модель нації 8
- Сцієнтиськи орієнтована парадигма 62

Т

- Таксони етнічності 17
- Теоретико-методологічна обмеженість модернізму 16
- Теорія (концепція) нації 83–84, 87, 100, 107, 240
- етатистська 83
 - етнологічна 8, 12, 17, 100, 103–107, 240
 - етнополітична 12, 43, 240, 243
 - історико економічна (марксистська) 83
 - конструктивістська 125
 - культурологічна 83
 - модерністська 15, 18, 125
 - модерністсько-примордіалістська 240
 - напівідеологічна модерністська 17
 - політична 12, 17, 19, 80, 107, 240
 - примордіалістська
 - психологічна 81–82, 83, 86–87
 - семіотична 116
 - синтетична 12, 120
 - суб'єктивістсько-об'єктивістська 228
- Типи політичних націй 100–101
- Титульна нація 232
- Традиції самоорганізації 228
- Традиціоналізм 165
- Третій шлях 158

У

Україна з українським обличчям 162
 Українізація 183, 221–229
 – ліберальна 153
 – насильницька 225
 Україномовна соціетальна культура 152
 Українофобні автократичні режими 197
 Українська
 – громадянська ідентичність 201
 – держава 237
 – еліта 10
 – етнізація 219
 – етнічна нація 10, 97, 157, 162
 – етнополітична (етногромадянська) нація 10, 150, 162, 177, 216, 224, 245
 – козацька нація 93–94
 – мова 151–152
 – модерна нація 12, 93, 167
 – національна ідея 157, 159, 160
 – націогенеза 93
 – національна демократія 166, 233
 – національна держава 167, 224
 – політична (громадянська) нація 9, 10, 93, 97, 156, 157, 158
 – “У. патріотична альтернатива” 164
 – переважно моноетнічна нація 103
 – Україна 165
 Українське
 – національне відродження 222
 – панетнічне співтовариство 171
 Український
 – дух 9
 – “буржуазний” націоналізм 194
 – етнополітичний організм (ЕПО) 49, 97
 – етнос 167
 – індивідуалізм 159
 – інтегральний націоналізм 191
 – консерватизм 164

– народ 8, 10, 161
 – націоналізм 162, 166, 190
 – націонал-комунізм 183, 192–193
 – національний солідаризм 165
 – соціум 97
 – суперетнос 97
 – “У. прорив” 159
 Української нації
 – відродження 155
 – дворівнева структура 11
 – консолідація 168
 Українці
 – україномовні 151, 153
 – російськомовні 151
 Уніфікація радянсько-більшовицька 222
 Умови формування етнічності 23
 Умовний рефлекс 31
 Ускладнення структури системи 72
 Усуспільнення 87

Ф

Фальсифікація української історії 225, 266
 Фашизм 225
 Федералізація України 152, 156, 162
 Філософія
 – життя 57
 – серця 160
 Форми руху
 – біосистеми 46–47
 – соціальних систем 46–47
 Форми соціальної організації 57–58
 Формування національної культури 147, 148–149
 Формула
 – націогенези 11

- української нації 12
- української національної ідеї 159
- Функціональна теорія організації 41
- Функціональні компоненти нації 118

Ю

Юдео-лібералізм 165

Х

- Характер національний 228
- Хуторянська психологія 220

Я

Ядро національної культури 137
 Ядро (центральна зона) етнічної культури 68–69

Ц

- Церква
 - і культура 144
 - і держава 142
- Центристи 155, 167
- Цивілізація 27, 66, 84
 - західна 215
 - східнослов'янська 162
- Цивілізованість як ознака нації 80
- Цілісність національно-культурного простору України 164
- Цінності
 - архаїчні 220
 - загальнолюдські 232
 - загальнонаціональні 218, 228
 - культурні 237
 - українські національні 228

Ч

- Чинники формування політичної культури 211–212
- Чиста політика 164

Ш

- Широка парадигмальна основа 240

Rudakevich O. M. National principle: ethnopolitical concept of nation:Manuscript

Ethnopolitical concept of nation that is based on substantiated by author national principle is revealed in the manuscript. Based on it as a regularity of dialectical combination of ethnical and political self-organization of socium on certain stage of humanity's evolution, the author disclosed the essence of national phenomenon, the mechanism of its formation and evolution, and the process of generation of basic forms of nations in the modern world. Analysis of ethnopolitical processes in Ukraine is conducted; conclusion about regular character of formation of ethnopolitical model of the modern Ukrainian nation is drawn.

For politicians, scientists, lecturers, postgraduate students, students, and those who is interested in theoretical and practical issues of nation formation.

Content

Introduction	6
Chapter 1. Ethnicity and culture: similarities, differences, interdependence	19
Chapter 2. Theoretical background of self-organization of ethnical community	40
Chapter 3. National principle of self-organization of socium.....	79
Chapter 4. National culture, its essence and role in genesis of nation.....	121
Chapter 5. Ukrainian socium: state and prospects of national development	150
Chapter 6. Ways of formation of political culture of the modern Ukrainian nation	178
Conclusions	240
Literature	246
Appendix. Chronology of Ukrainian nation ruining by foreigners within the time period between The Pereyaslav Agreement of Hetman Bohdan Khmelnytsky with Moskovia and declaration of Independence of Ukraine on August 24, 1991	267
Subject-heading	275

Наукове видання

Рудакевич Олег Михайлович

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИНЦИП: ЕТНОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІЇ

Монографія

Редактор: *І. Калачик*
Комп'ютерне макетування: *В. Шпак*
Дизайн обкладинки: *М. Одобецька*

На обкладинці картина тернопільського художника Андрія Наконечного
«Євангеліє» (1939)

Підписано до друку 03.09.2009 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 2-1387
Умов.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк 15,10.
Тираж 300 прим.

Видавництво Тернопільського національного
економічного університету "Економічна думка"
46000, Тернопіль, вул. Львівська, 3, тел. 43-22-18
E-mail: edition@tane.edu.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
Свідоцтво платника податку: Серія Е № 897220
м. Тернопіль, вул. Просвіти, 6.
тел. 8 097 299 38 99, 8 063 300 86 72
E-mail: tooums@ukr.net